

**Ўзбекистан Республикасы халық билимлендириў
министирлиги**

**Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик
педагогикалық институты**

**Мектепке шекемги хәм баслаўыш тәлим
методикасы кафедрасы**

Лекция текстлери

ЛЕКТОР: к. .атамуратов

НОКИС-2005 ж

ПСИХОЛОГИЯ ПАНИ, МАКСЕТИ ХАМ УАЗЫЙПАЛАРЫ.

ЖОБАСЫ:

1. Психика хам психология хаккында улыума тусиник.
2. Уллы Шыгыс ойшыллары психология илими хаккында.
3. Психология илиминин ахмийети хам уазыйпалары.
4. Психология илиминин тараулары.

А д е б и я т л а р:

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тараққитининг янги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
4. Узбекистан Республикасынын билимлендириу хаккындагы нызамы.
5. И.А.Каримов «Узбекистан XXI асир босагасында: Кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажлануу кепилликлери», Нокис «Каракалпакстан» - 1999 ж.
6. И.А.Каримов «Баркомал авлод орзуси» Т.-1999
7. И.А.Каримов «Оллох калбимизда, юрагимизда» Т.-1999
8. И.А.Каримов «Маънавий юксалиш йулида» Т.-1999
9. Э.Гозиев «Психология муаммолари» Тошкент 1999
10. Э.Гозиев «Психология» Тошкент-1999
11. Абдирахманов, Ф. Давлетшин «Одамлар билан қандай мулоқатга киришиш ва ендашиш керак»- Тошкент 1999
12. Э.Гозиев «Интеллект психология»
13. Узбекистан конституциясы 1992 ж. XII.
14. Каракалпакстан билимлендириу нызамы 1999 ж. январь
15. В.А.Крутецкий «Психология» Н.-1999
16. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
17. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Мамлекетти жедел рауажландырыуда дастурий уазыйпаларды амелге асырыуда илимди хам илимий инфраструктураны рауажландырыу кута улкен ахмийетке ийе болады.

Республика илими кудретли интеллектуаллык потенциал дузген. Ол турмысымыздын коплеген салаларында амелий колланылмакта. Уатанымыздын миллий мамлекетлигин хам экономикалык гарезисизлигин бекемлеудин тийкары болып хызмет етпекте.

Тарийхий Узбекистан Республикасында XXI асирдин босагасында калиплескен интеллектуаллык потенциал озинин рауажлануу дарежеси бойынша, инновациялык ашылыулар, мумкиншиликлери менен хазирги уакытта дуньянын коплеген рауажланып атырган еллеринен алга кеткен. Ал, копшилик тарепинен экономикалык рауажланган мамлекетлерден калыспайды.

Асырып айтпаганнын озинде илимимиз, интеллектуаллык потенциалымыздын сийрек ушырасатунын хам ажайып имаратынын тырнагы буннан коп асирлер бурын каланган еди. Уатанымыздын илими кута аййемги заманлардан бери рауажлана баслаганын, онын тамырлары терен хам кудиретли екенлигин, мактанышлы екенлигин мактанышлы турде айта аламыз.

Билимлер газийнесин ашкан уллы ата-бабаларымыздын атлары путкил дуньяга белгили. Олар уллы данышпанлар Аль-Хорезми, Ферганий, Улыгбек, Фарабий, Имам Бухарий, Имам Термизий, Маргинаний, Беруний, Ибн Сино, Кашкарий, Юсуп Хос Хажиб, Алишер Науаый, Бабур Мырза, Огахий, Бердак, Ажинияз хам тагы баскада коплеген уллы адамлар болып табылады.

Илимпазларымыз ен жаксы дастурлерди озлестирип, тарийхий ата-бабаларымыздын ислерин ылайыклы дауам еттирмекте. Бизин илимий интелегенциямызга барлык уакытта билимге, алдынгы илимий пикирлердин авангардында болууга умтылыушылык касийетлери тан. Олар жана аз уйренилген кута ахмийетли машкалаларды изертлеуге батыл кирисип, оз мийнетлери менен Республиканы социаллык-экономикалык потенциалды бекемлеуге сезилерли улес коспакта. Узбекистан инновациялык рауажлануу туринин хазирги заман моделине отиу ушын барлык зарур шараятларга ийе. Бул модель дузилген илимий техникалык потенциалдан кен хам натийжели пайдаланыуга, иргели хам колланба илиминин жетискенликлерин, терен илим талап ететугын технологияларда кен турде амелий енгизиуге жокары маманлыктагы зийрек илимий кадрлардын санын кобейтиуге тийкарланады. Бул мамлекетимиздин дуньядагы экономикасы хам санааты рауажланган еллер катарына кирип барыуынын зарурли шарты хам бекем тийкары болып хызмет етеди.

Бугинги куни Озбекистан Орайлык Азиядагы ири илим орайы болып табылады. Бул орай изертлеулер ушын зарур болган материаллык базарга кен илимий фондка, маман илимий кадрларга ийе. Олардын мийнетлери пуктил дуньяга тан болган.

Илим саласында 46 мынга жакын адам бант болып, соннан 2,8 мыны илим докторы хам шама менен 16.1 мыны илим кандидатлары. Биринши мартебе Озбекистан Республикасынын Жокары аттестациялык комиссиясы дузилди. Онын уазыйпасы жас илимий кадрлар таярлау болып табылады. Бугинги куни илимнин 20 тарауы бойынша жокары канийгели маман кадрлар таярланбакта.

Хазирги уакытта республика илимпазлары заманагой илимнин коплеген багдарлары бойынша тупкиликли хам амелий изертлеулер жургизбекте.

Дуньянын хам мамлекетимиздин тарийхын, Озбекистаннын мадений хам рухый мийрасын, озбек тили, адебияты, педагогика хам психологиянын тарийхый жане хазирги рауажланыуын хар тараплеме изертлеу.

Республиканын интеллектуаллык потенциалын рауажландырууга, халык аралык илимий-мадений байланысларды кенейтиуге жамийет таныушы илимпазларымыз биринши гезекта тарийхшылар, археологлар, этнографлар, тил илимин хам педагогика психология илимин изертлеушилер улкен улес косты. Озбек халкынын этногенезин уйрениу хам онын объектив тарийхын кайта доретиу, дастурлерин, турмыс калпи хам маданиятын уйрениу менен байланыслы жумыслар улкен кызыгышылык оятпакта.

Озимиздин интеллектуаллык илимий техникалык потенциалымызды рауажландыруу елимиздин тураклы прогрессиясыны факторы болып табылады. Биз оны дуньядагы абырайлы изертлеу орайлары менен илимий, техникалык хам мадений байланысларды жанеде рауажландыруу, коплеген ахмийетли машкалалар бойынша изертлеулерди бирге откериу менен тиккелей байланыслы деп билемиз.

Озбекистан XXI асир босагасында:

Кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликлери. Нокис «Каракалпакстан» э99х.

Хар биримиз кунделикли турмыста адамлар менен ушырасып, олар менен сойлесемиз, олардын айырымларынын созлерине итибарлы ямаса айрымларынын созлерине бийпаруалык пенен жууап беремиз, олардын айырымлары бизге жагымлы болса, айрымлары жагымлы болмайды.

Биз кандай да бир уакыяны ямаса хадийсени корер екенбиз, оны ойлап коремиз, оны ойымыздан, кеулимизден кеширемиз ямаса оган бийпаруа караймыз, демек айырым нарселер бизди кызыктырады, ал тагы биреулерине итибарда бермеймиз.

Айырым адамлардын унамсыз минез-кулкын корер екенбиз, ашыуланамыз хам газепленемиз ягный оны критикалаймыз, ал унамлы исленген жумыс, корсетилген мехрибанлык бизди кууандырады.

Хар кыйлы нарселерди корер екенбиз оларды козден кеширемиз, олар бизге унайды ямаса унамайды, айырым нарселерди ядымызда саклаймыз, айырымларын умытып жиберемиз, айырымларына дыккат пенен карасак, айырымларын абайламайда каламыз.

Адам догерек атираптагы дуньяны билип гана калмастан, усы дуньядагы затларга ямаса кубылысларга деген оз пикирине, коз-карасына ийе болады. Ол догерек атираптагы нарселерди немкурайдылык пенен салкын кабыл етпейди, ал бундай уакытта белгили бир сезимлерди басынан кеширеди: затлардын хам кубылыслардын биреулерин оны кууандырады, оган лаззет багышлайды, екинши биреулерине ол бийпаруалык пенен карайды, ушинши биреулерин онын кеулин кабартады, ал хатте онда коркыныш пенен жек кориушилик оятады.

Адамнын зейни тек догерек-атираптагы дуньяны билип хам оны ози усаган кандайда бир катнасын билдирип гана калмастан, ол усы дуньяда харекет етеди, озинин жеделлигин корсетеди, шешимлер кабыллайды, гозлеген максетине умтылады, кыйыншылыкларды, тоскынлыкларды женип шыгыуда басламалылык хам тураклылык корсетеди, баскаша етип айтканда жигерли исти амелге асырады.

Кулласы хар бир адам баскалардан кандай да бир нарсеси менен озгешеленип ажыралып турады, биреу спортка айрыкша кызыгады, биреу математика тарауында, ал баска биреу адебий доретиушилик тарауында укыпты екенлигин корсетеди: биреу кызба, шыртылдак, сабырсыз, баска биреу салмакты хам саспайтугын, биреу мийнет суйгиш хам киши пейил, баска биреу ериншек хам такаббир болады.

Мине булардын барлыгыда хар кыйлы нарселер, психологиялык озимиздин ягный рухый дуньямыздын хар кыйлы коринислери болып табылады.

Сонын ушында психология бизин озимиз хаккындагы, бизин ишки рухый дуньямыз хаккындагы илим болып есапланады.

Солай етип психология илими адамнын психологиясын хам психологиялык хызметлеринин занлылыкларын уйрениуши илим болып табылады.

Психология сози грекше еки созден келип шыккан болып (псюхе-жан, руух хам логос-илим), ягный бизинше «жан хаккындагы илим» деген манисти билдиреди.

Психология илимин ен ески хам ен жас илим дептей айтыуга болады. Бул илим буннан ғ00 жылдан бурынырак айемги Грек илимпазы Аристотель тарапинен биринши мартебе изертленилди хам ол озинин «Жан хаккында» деген мийнетинде психологиялык кубылысларды системалы турде баян етиуге

умтылган еди. Енди оны ен жас илим деумиздин себеби психологиялык кубылысларды хам олардын ызамлыкларын илимий жактан изертлеу XIX асирдин орталарында басланады, ал хакыйкый илимий психология оннанда кейинирек XIX асирдин акырларында калиплесе баслады.

АДАМ психологиясынын коринислери огада хар кыйлы. Олардын барлыгы да бир-биринен ажралган халда емес, ал бир-бири менен оз-ара байланыскан халда болады, бир-бирине тасир жасап турады. Бул байланыс айырым психологиялык коринислердин апиуайы жыйынтыгы характерине ийе емес, ал бириккен, бир путин психологиялык хызметтен ибарат болады. Маселен киши жастагы мектеп окуушысынын хакыйкат акыл хызметиндеги зейинлилик, есте саклау хам ойлау соншелли дарежесине тыгыз оз-ара биригип кеткен, оларды бир-бирине айырып таныуда кыйын.

«Жан» дегенимиздин ози адамнын денесинде жасайтугун хам ол адам олгеннен кейин денеден шыгып кететугун кандай да бир олмейтугун хам денесиз маклук деп тусинилген. Адамнын барлык психологиялык кубылыслары мине усы жаннын кайсийетлери, корринислери деп есапланган. Жан деген создин ози хазирги уакыттада ислетиледи, бирак ол путкиллей манисти билдиреди, жан кубылыслары дегенде психологиялык кубылыслар тусиниледи, ал жан созинин ози инсан мийи хызметлеринин жемиси ретиндега адам психологиясын билдиреди.

Адамда болып отетугун психологиялык кубылысларды тийкарынан томендегидей уш топарга болиуге болады:

1. Психологиялык кубылыслар:

Буган сезиу, кабыллау, есте саклау, ойлау, соз, кыял, дыккат жатады.

2. Психологиялык жагдайлар:

Буган сезим, ерик жатады.

3. Жеке адамнын психологиялык озгешеликлери:

Буган характер, темперамент, укыплылык жатады.

Адамнын психикасы онын хызметинде коринеди, калиплеседи хам рауажланады. Адамнын хызметин баклау хам уйрениу аркалы гана психологиялык кубылыслар менен адамнын психологиялык кайисетлери тууралы пикир жургизилуге болады.

Психологиянын коринислери тек адамларга хам хайуанларга гана тан болады. Бирак хайуанлар психологиясы адам психологиясына караганда анагурлым апиуайы хам айтарлыктай женил болады. Сондай-ак адам психологиясы хайуанлар психологиясынан сапа жагынан жокары турады. Табият хам затлар психологияга ийе емес.

Психиканын жокары формасы сана-сезими болып, ол тек адамларга гана тан. Сана-сезим коршап турган орталыкты озгертетугун оз ис харекетлерин алдын ала ойлап кориу, оз алдына койган максетлерге ерисиудин жолларын жобаластырыу хам ен сонгы натийжени анык коз алдына келтириу мумкиншиликлерине ийе болады.

Психология-психологиялык кубылысларды: сезиулер, кабыллау, дыккат, есте саклау, ойлау, ерк, кыял, сезимлерди хам шахстын темперамент, характер, укыплылык зарурликлери сыяклы касийетлерин уйренеди, сондай-ак психология илими адам хызметинин озгешеликлерин уйренеди.

Баскаша етип айтканда психология шахска тан болган барлык хар кыйлы жеке озгешеликлерди хам де барлык адамларга тан болган улыума психологиялык касийетлерин уйренеди.

Солай етип психология-бул психика хам онын коринислери менен рауажланыу ызамлары хаккындагы илим болып табылады.

«Илимсиз бабаларымзы мийрасын уйренип рауажландырыу ол жакта турсын, хаттеки оларды саклап калуу мумкин емес».

«Дуньяда турыу ушун дуньялык пан хам илим керек, заманагой илимнен хам паннен хабарсыз миллет баскаларга хор болады».

1. И. Каримов «Баркамол авлод орзуси» Тошкент - 1999

2. Махмудхужа Бехбудий «Самарканд газетасы» (1911 й, 1-сон)

Уллы Шыгыс ойшыллары психология илиминин машкалаларын избе-из хам хар тареплеме, анык багдарда концепция тийкарында уйренбеген менен де уллы ойшыллардын шыгармаларында психологиялык жагдайлардын тарийиплениуи, пайда болууы, рауажланыуы хам озгерислери хаккында бахалы пикирлер билдирилген. Булар торт кыйлы турде ушырайды:

1. Халык доретпелери:

Апсаналар, накыл-макаллар.

2. Арнаулы доретиуши адамлар (патша)

Белгили шахска арнап жазган угит-насиятлар хам гурринлер.

3. Орта Азия агартыушыларынын илимий теориялык коз-караслары.

4. Хар кыйлы дауирлерде жасаган шайыр хам жазуушылардын шыгармалары ягный коркем шыгармалар.

Абу Наср Фарабийдин инсан хам онын психологиясы хаккындагы философиялык пикирлери «Инсан шахар ахалисининг фикирлариF, FМасшалар мохиятиF, FФалсафий саволлар ва уларга

жавобларҒ, ҒЖисм ва акциденцияларининг шаклларга караб булинишиҒ, ҒШархларданҒ, ҒХикмат манолариҒ, ҒАкил манолари тугрисидаҒ сыяклы бирканша шыгармаларында баян етилген. Абу Райхан Беруни озинин ҒУтмиш едгорликлариҒ китабында адам омирине байланыслы хар кыйлы маглыуматларды келтиредди. Сонын ишинде илимпаз адамлардын геуде дузилиси, омирлеринин узун-кыскалыгы хаккында билдирген пикирлери дыккатка ылайык. Беруний адам узак уакыт жасауынын себебин биологиялык хам жынысый дереклер менен байланыстырады. Бул тарепинен онын ҒХиндистонҒ, ҒМинирологияҒ шыгармалары, Ибн Сино менен жазыскан хатлары айрыкша ахмийетке ийе.

Ибн Синонын 5 томлык ҒТиб конунлариҒ шыгармасында организмнин дузилиси, ондагы нервлер хам нерв жоллары, физиологиялык кубылыслар менен байланыслы психологиялык кубылыслар хаккында бир канша ахмийетли маглыуматлар бар. Онын ҒОдоб хакидаҒ шыгармасыда инсан шахсын жети-листриу хаккындагы ахмийетли шыгарма.

Юсуф Хос Хожибтын ҒКутадгу билигҒ шыгармасындагы тийкаргымаселелерден бири хар тареплеме жетилискен адамды тарбиялау болып табылады.

Давоний созинин ҒАхлоки ЖалолийҒ атлы шыгармасында инсаныйлык касийетлерди тортке боледи хам булар Даналык, хакыйкатлык, шыдам хам сабыр-тахат. Шайыр асиресе даналык касийетти теренирек талкылайды. Онын пикиринше инсан озинин акыйлы укыбы хам акыйлы талантын тарбиялау ушын зийрек, зейинли, парасатлы болууы хам билимлерди тез ийелеуи лазым.

А.Науайынын ҒХазойнул маонийҒ, ҒМахбулул кулубҒ хам баска шыгармаларында хар тареплеме жетилген инсаннын адеби, рухы адамларга мунасибети, таланты хам укыбы хаккында бахалы пикирлер жургизилген.

Ане сол психологиялык категориялар жамийетлик хакыйкат жузеге шыгыуы айрыкша ахмийетке ийе екенлиги корсетилген. Сондай-ак А.Науайы шыгармаларында шахстын камалга жетиуинде ата-ананын роли хаялардын адеплиги, адамлардын киши пейилик маселелери айрыкша орын ийелейди. Науайы ҒХамсаҒнын хар бир дастанында ийилмес ерк адамгершилик сезимлери адамнын куралы ишки кеширмелери шеберлик пенен суретленген.

Жокарыдагылардан тыскары Бабур, Фаробий, Машраб, Гулханий, Нодира, Увайсий, Мухимий, Фурхат, Бедил, Завхий, Хамза, Аллоний, Бердак, Ажинияз, хам баскалардын жаслар тарбиясына, адеп-икрам, минез-кулык, шанарак турмысы маселелерине, шахслар ара мунасибетлерге байланыслы коз-карасларыда хар кыйлы жанрлардагы шыгармаларда анык хам ыкшам баян етип берилген.

Даслепки педагогикалык-психологиялык мазмундагы шыгармалар XVII-XVIII асирлерде диний-адеплик тийкарда жазылган еди. XVIII асирден баслап психология бойынша белгили тартипке, багдарга хам усылга ийе болган илимий пикирлер жузеге келди.

Психология маселелери, онын адамларга жумбак тареплери айем заманлардан баслап-ак адамларды ойландырып хам кызыктырып келген еди. Себеби адамлар баркулла тек гана айланадагы тиришиликти, турмысты билиуге кызыксынып коймай, оз-озин билиуге де кызыксынар еди.

Бизин эрамызга шекемги 384-322 жылларда грециялы философ алым, Аристотель озинин ҒЖан хаккындагыҒ атлы мийнетинде психиканы биринши мартебе изертлеген. Онын психика хаккында топлаган мийнетлери хазирги дауирде де оз кушин жойткан жок.

Шама менен XIX асир орталарында психологияга тийисли жумыслар тийкарынан философиялык характерге ийе еди. Кейин ала психологияга табийий панлер тасир етип (физика, химия, биология), психология хаккындагы илим экспериментал характерге ийе болды.

Психология илиминин тийкаргы уазыйпасы адамнын психологиялык турмысын, нызамларын уйрениу болып табылады, ол усы нызамлар адамнын окуу, мийнет, доретиушилик мийнети, хызметинин хар кыйлы турлерин шолкемлестириуде адамлардын оз ара катнаслары системасын дурыс етип дузиуде, жеке адамды калиплестириу процессин ен жаксы етип шолкемлестириуге пайдаланылады.

Психологиянын нызамлары объектив дуньянын мийнетинде калайынша саулеленетугынын адам озин коршап турган дуньяны калайынша билип алатугынын корсетеди.

Психологиялык нызамлар адам жасы улкейген сайын психикалык хызметлер калайынша рауажланатугынын хам адамнын психикалык касийетлери калайынша калиплесетугынын корсетеди. Психология психикалык кубылыслардын адма турмысынын хам хызметинин объектив шараятларынан гарезли екенин изертлейди. Маселен усы шараятлардын тасир калайынша калиплесетугынын тусиндиреди.

Озбекистан Республикасы Президенти И.А.Каримов озинин XII шакырык Озбекистан Республикасы Олий Мажлисинин гезексиз IX сессиясында шыгып сойлеген созинде ҒБалаларга натийжели талим хам тарбия бериу ушын оларды хар тареплеме жаксы билиу керек, онын ушын психология панин терен пухта хам беккем ийелеу керек. Себеби бул психологияны жаксы озлестириу, уйрениу хар бир бала менен дурыс карым катнас жасай алыуга, баланын жеке озгешеликлерине сайкес келетугын тарбия усылларын колланыуга, талимнин дурыс методларын излеп табыуга жардем бередиҒ деген еди.

Кулласы психологияны билиу адамнын адеп икрамлылык хам акыл жагынан озин-ози тарбиялау, дурыс шолкемлестириу ушын зарур болады. Психология адамга озинин психикалык турмысын анлар алыуда, озин-ози тусиниуде, озинин кушли хам аззи тареplerин, оз кемшиликлерин, сонын менен атирапындагы адамлардын да минез кулкын билиуде жардем береди. Оз кемшиликлерин женип шыгыуга хам сапластырыуга жане унамлы сыпатты рауажландырыуга мумкиншилик береди. Психологияны билиу акыл хызметин озлигинен жетилистириуге жардем береди: оз дыккатын хам есте саклауын калайынша жаксылауды, окуу материалларды калайынша дурыс озлестирип алыуды, окуу жумысын калайынша анагурлым етип натийжели шолкемлестириуди билип алган жагдайда ен аз уакыт аз куш жумсау аркалы ен жокары натийжелерге ериусуди уйренип алыуга болады.

Келешек бугиннен басланады. Тарбия маселесине хазир итибар берилмесе, келешек колдан кетеди. Тарбиядан хеш нарсе аямаймыз.

Рухый хам адеплилик касийетлер, иман, инсап, диянат, ар-намыс, мехир-акыбек сол сыяклы хакыйкый адамгершилик касийетлер оз-озинен келмейди. Барлыгынын тийкарында тарбия жатадыГ деген еди.

ГБилимге кумар талантлы жасларды тауып оларды уатанга жан куйер адамлар етип тарбиялау мукаддес уазыйпаГ деген еди.

«Маърифат» газетасы э99г жыл ў-январь

И.Каримов «Баркомал овлод орзуси» Т.э999

Турмыс психологиянын уазыйпасына курамалы теориялык хам амелий уазыйпалар жуклейди.Психологиянын тикаргы теориялык уазыйпасы психологиялык хызметтин ахмийетин, онын пайда болуу хам рауажлануу занлылыкларын тусиндириуден ибарат болып табылады. Адамнын барлык омири хам хызмети процессинде онын психологиясын уйрениу хам баскарыу психологиясынын амелий уазыйпалары есапланады.

Бул уазыйпаларда шешиу, тийкаргы маглыуматларды жыйнау хам улыума теорияны байытыу дауиринде психологияда бир канша гарезсиз тараулар болинип шыгады. Бул тарауларды тийкарынан томендегидей уш топарга бодемиз:

1.Психологиялык хызметтин улыума занлылыуларын уйрениуши тарау-буган улыума психология хам зоопсихология киреди.

Улыума психология-рухый хызметтин ен ахмийетли тареplerине тийисли тийкаргы психологиялык занлылыкларды уйренеди.

Зоопсихология-апиуайы жаниуарлардын тропизмлери (апиуайы характерлери) нен баслап адамсымак маймыллардын оз-ара катнас хызметлерин аныклап, хайуанлардын психологиялык хызметлерин уйренеди.

2.Адамларга берилетугын талим хам тарбия, ягный психологиялык рауажлануу жагдайларын уйренетугын тарау. Буган жас розгешеликлер психологиясы хам педагогикалык психология киреди.

Жас озгеликлери психологиясы хар кыйлы жастагы (нарестелик, мектепке шекемги тарбия, киши,орта хам улкен мектеп жасы,ерте жаслык хам сонгы жаслык, гаррылык дауирлериндеги) адамлардын психологиялык рауажлануу озгешеликлерин уйренеди. Бунда кобинесе мектепке шекемги хам мектеп жасындагылар психологиясына кобирек итибар бериледи.

Педагогикалык психология-окуушылар хам мугаллимлердин талим хам тарбия процесиндеги психологиялык хызметлери озгешеликлерин уйренеди. Педагогикалык психология окуушылар хам мугаллимлер психологиясынан тыскары балалар бакшасы хам яселлери, техникумлар, орта арнаулы окуу орынлары, жокары окуу орынлары, касип онер билим орынлары, ислеп шыгаруу, хар кыйлы курсларда окып атырганлар билими хам тарбиясына байланыслы психологиялык тареplerинде уйренеди. Психологлардын тексерилуери педагогларга окытыу хам тарбиялау процесин жанеде жаксырак хам натийжелерек дурыс хам орынлы жетилистириуине жардем береди. Асиресе Озбекистан гарезсизликке ерискеннен кейинги жыллары психологлардын бундай жардеми жуда кушейип кетти.

3.Хар кыйлы хызмет тарауындагы адамлар психологиясын уйрениуши (тарау) психология.

а) мийнет психологиясы-бул адамлардын физикалык хам акылый мийнет хызмети менен байланыслы болган улыума руухый занлылыкларды уйренеди.

б) инженерлик психология-адам менен машина ортасындагы мунасибетлерди уйренеди (машиналар хам механизмлерди жобаластырыу, ислеп шыгарууды хар кыйлы информацияларды кабыл етиу психологиясы хам баскалар).

в) спорт психологиясы-спорт пенен шугылланыушы адамлардын психологиялык хызметинин озгешеликлерин уйренеди (форманопсихология).

г) медициналык психология-колайлы жаксы хызметтен тыскарыга шыгыу хам дари дармаклардын руухый тасирин уйренеди (фарманопсихология).

д) аскерий психология-аскерий хызметкерлердин (аскерий хызметкерлерге койылатугын руухый талаптар, командирдин пикирлеуи хам тагы баскалар) руухый тареplerин уйренеди.

- е) космослық психология-космонавтлардын (космонавтларды танлау, салмаксызланыу жагдайынын дыккат итибарга хам ойлауга тасири хам тагы баскалар) руухый тарапларин уйренеди.
- ж) санаат психологиясы-артистлер,сууретшилелер,жазыушылардын доретиушилик хызмети хамде санаат шыгармалардын адамлар руухына тасирин уйренеди.

Булардан баскада психологиянын бирнеше тараулары болып олар улыума 10 дан аслам тарауга болинеди.

Психологиянын колланыу дарежеси жуда кен. Шайырлар хам конструкторлар, юристлер хам врачлар, илимпазлар хам санаат хызметкерлери, асиресе педагоглар психологияны терен хам хар тараплеме жаксы билиулерин шарт.

Мугаллим окуушынын ишки дуньясы менен муама мунасибете болып турады. Психология адам психологиялык хызметинин барлык курамалы тарапларин педагогларга корсетип бериуи хам адамлардын оз-ара мунасибетлеринде пайда болатугын психологиялык хызметлердин рауажланыу занлылыкларын белгилейди. Балалардын жас озгешеликлерин аныклайды, мектептерде окуу хам арбия методикалык усуллардын натийжелигин тамийинлейтугын психологиялык механизмлерди аныклап береди.

«Бизге питкериушилелер емес, мектеп талимин хам тарбиясын корген шахслар керек. Егер педагог адамды хам тараплеме тарбияламакшы болса, даслеп ози педагогиканы хар тараплеме билиуи керек» деген еди И.Каримов.

Озбекистан Республикасы Олий Мажлисинин
IX сессиясындагы сойлеген созинен ОЗИН-ОЗИ

ТЕКСЕРИУ УШЫН СОРАУЛАР, ТАПСЫРМАЛАР ХАМ

Т Е С Т Л Е Р

- 1.Психология панинин максетиЎ
- 2.Психология пани кашан пайда болган хам онын тийкарын салыушы кимЎ
- 3.Психологиялык билим неге керекЎ
- 4.Уллы алымлар хам жамийетлик искерлер адам психологиясы хаккында.
- 5.Хазирги уакыттагы психология илимине кайтып атырган талап кандайЎ
- 6.Психологиялык кубылыслар дегенимиз неЎ
- 7.Психологиялык жагдайларга нелер киредиЎ
- 8.Шахтын психологиялык озгешеликлерин дегенимиз неЎ
- 9.Психология илиминин кандай тараулары барЎ
- 10.XIX асир орталарында психологияга тийисли жумыслар тийкарынан кандай характерге ийе болганЎ
- 11.Психологиялык хызметтин улыума нызамлыкларын уйрениуши тарауыЎ
- 12.Адамларга берилетугын талим хам тарбия ягный психологиялык рауажланыу жагдайларын уйренетугын кандай тараулар барЎ
- 13.Хар кыйлы хызмет тарауындагы адамлар психологиясын уйрениуши тарауына нелер киредиЎ
- 14.Психология илимин теренирек уйрениу ушын кандай адебиятлардан пайдаланыу керекЎ

Т Е С Т Л Е Р

№ 1.Психологиялык кубылысларды хам олардын нызамлыкларын илимий жактан изертлеу кайсы асирлерде басландыЎ

а) XIX асирдин орталарында, ал хакыйкый илимий психология XIX асирдин акырларында басланды.

в) XIX асирдин басында, ал хакыйкый илимий психология XIX асирдин орталарында басланды.

с) IV асирдин басларында.

д) VI асирдин акырларында, ал хакыйкый илимий психология VII асирдин басларында.

е) X асирдин басында, ал хакыйкый илимий психология X асирдин орталарында.

№ 2.Улыума психология пани нени уйренедиЎ

а) адам психологиясынын пайда болыуын хам рауаланыу нызамлыкларын.

в) адам психологиясын хам психологиялык хызметлеринин нызамлыкларын уйренеди.

с) дуньядагы психикага ийе жанлы жаниуарлардын психологиялык рауажланыуынын нызамлыкларын уйренеди.

д) адамнын тууылганынан баслап омиринин акырына шекемги дауирлерде организмдеги болатугын психологиялык озгерислерди.

е) баланын мектеп дауиринде болатугын психологиялык озгерислерин хам хызметлерин.

№ 3.Адамда болып отетугын психологиялык кубылысларды кандай топарга боладиЎ

а) адамда болып отетугын кубылысларды:

- 1.Психологиялык кубылыслар

2. Психологиялык жагдайлар
 3. Психологиялык себеплер деп уш топарга болиуге болады.
- в) адамда болып отетугын кубылысларды:
1. Психологиялык сезимлер
 2. Психологиялык терминлер
 3. Шахстын психологиялык озгешеликлери деп уш топарга болиуге болады.
- с) адамда болып отетугын кубылысларды:
1. Психологиялык озгерислер
 2. Психологиялык тураклылыклар
 3. Психологиялык козгалыслар деп уш топарга болиуге болады.
- д) адамда болып отетугын кубылысларды:
1. Психологиялык кубылыслар
 2. Психологиялык жагдайлар
 3. Шахстын психологиялык озгешеликлери деп уш топарга болиуге болады.
- е) адамда болып отетугын кубылысларды:
1. Психологиялык толганислар
 2. Психологиялык коринислер
 3. Психологиялык кабыллаулар деп уш топарга болиуге болады.

ТЕМА: МИЙ ХАМ ПСИХИКА

Ж О Б А С Ы:

1. Адам нерв системасынын улыума дузилиси хам уазыйпалары.
2. Мийдин улкен ярым шарларынын кабыгы.
3. Шартли рефлекслер хам олардын пайда етилиуи.
4. Мийдин улкен ярым шарлар кабыгында болатугын нерв процесслери.
5. Жокаргы нерв хызметинин тийкаргы процесслери хам олардын пайда болуу занлылыклары.
6. Шарли рефлекслердин ториозланыуы.
7. Биринши хам еккинши сигнал системалары.

Таяныш тусиниклер

Хызмет, зарурликлер, руухый онимлер, жигерлилик, характер, укыплылык, психик процесслер, мотивлер, окыу, мийнет, ойын, талим алуу, конлигиулер, хайуанлардын конлигиулери, инстинктлер, шахс.

А д е б и я т л а р:

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тарақкетининг яанги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
4. Узбекистан Республикасынын билимлендириу ҳаққындагы нызамы.
5. И.А.Каримов «Узбекистан XXI асир босагасында: Кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликлери», Ноқис «Қарақалпақстан» - 2009 ж.
6. И.А.Каримов «Барқомал авлод орзуси» Т.-2009
7. И.А.Каримов «Оллох қалбимизда, юрагимизда» Т.-2009
8. И.А.Каримов «Маънавий юқсалиш йулида» Т.-2009
9. Э.Гозиев «Психология муаммолари» Тошкент 2009
10. Э.Гозиев «Психология» Тошкент-2009
11. Абдирахманов, Ф. Давлетшин «Одамлар билан қандай мулоқатга киришиш ва ендашиш керак»- Тошкент 2009
12. Э.Гозиев «Интеллект психология»
13. Узбекистан конституциясы 2009 х. XII.
14. Қарақалпақстан билимлендириу нызамы 2009 э-январь
15. В.А.Крутецкий «Психология» Н.2009
16. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
17. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Психика жоқары дарежеде шолқемлескен материянын-нerv системасынын қасийети болады. Адамдангы психика онын мийинде орналасқане болады. Nerv системасы ен ахмийетли еки уазыйпаны амелге асырады: адамды оны қоршап турған дунья менен байланыстырады хам организмнин барлық болимлеринин жумысын бир бирине ылайықластырады, сайқеслендиреди, оны басқарады.

Хар кандай тири организм оны коршап турган орталык пенен оз-ара мунасибette болады. Хайуанларда хам адамларда бундай оз-ара мунасибет нерв системасы жардеминде амелге асырылады.

Адамнын нерв системасы наятый курамалылыгы менен ажыралып турады. Онын тийкаргы элементи нерв клеткасы нейрон болады.

Адамнын нерв системасы уш болимнен ибарат болып, олар:

1. Орайлык нерв системасы
2. Периферик нерв системасы
3. Вегетатив нерв системаларынан ибарат.

4. Орайлык нерв системасы- Бас мий хам арка мийди оз ишине алган орайлык нерв системасы баскарыушылык хам шолкемлестириушилик узыйпасын аткарады.

5. Периферик нерв системасы-орайлык нерв системасы менен организмнин хар кыйлы болеклерин байланыстырады. Периферик нерв системасы талшыклары аркалы орайлык нерв системасынан турли органларга, сондай-ак керисинше турли органлардан орайлык нерв системасына карай нерв сигналларын берип отырады.

6. Вегетатив нерв системасы арка мий бойлап хам хар кыйлы ишки органларда, онын орайлары болса орайлык нерв системасынын хар кыйлы болимлеринде-арка, узынша, орта хам аралык мийде жайласкан нерв талшыкларынан ибарат. Невр системасынын бул болими, кан айланис, аукаат синириу хам ишки секреция безлери органынын хызметин тартипке салып отырады.

Адамнын нерв системасы организмди коршап турган орталык пенен байланыстырады, ишки органлардын оз-ара мунасибетин баскарады хам нерв системасынын хар кыйлы болимлери арасында байланысты амелге асырады.

Орайлык нерв системасы арка мийден хам мийден куралган болады.

Арка мийде бир катар шартсиз рефлекслердин орайлары жайласкан болады. Ол адамнын денесинин хам кол-аякларынын булшык ет (мускул) харекетлерин сондай-ак ишки органлардын жумысын тартипке салып отыралды.

Мий бас суйегинде жайласкан болып, ол суйек пенен беккем етип капланган болады, себеби сол суйек оны сырткы хар кыйлы закым жаракатлардан коргап турады. Ол арка мийге караганда кешлеу рауажланган болады. Адамнын мийи ен жокары дарежеде рауажланган хайуанлардын мийине караганда озинин дузилисинин курамалылыгы менен ажыралып турады. Ол жуда жумсак хам назик болып, курамалы суйыктыклардан куралган. Мийдин х0Ө ти суудан ибарат. Мий тынымсыз зат алмасыуга ийе болып, ол кан аркалы жумыс ислейди хам кан менен азыкланады. Сонлыктан мийдин жаксы ислеуинде адам организминде каннын жеткиликли болыуынын ахмийети огада уллы. Мий адам геудеси салмагынын ҒӨ тин тутады, ол адамнын кабыл еткен кислородынын эхӨ тин мий алады. Мий канды хам кислородты майда капиллярлар аркалы алып отырады, ал ол капиллярлардын мийдеги узынлыгы өү0 км ге жетеди. Кан адамнын тиришилик харекетинин калдыкларында алып кетеди. Сонлыктан мий кан менен мол тамийинленеди хам кан менен тамийинлениу узилiske тускеннен дархал сезеди. Каннын агыуы токтаганнан сон ээ минуттан кейин мийде есинен таныу болады, ал тагы да э0 минуттан кейин мий олип калады. Асказан системасынан канга дене клеткалары сонын ишинде мий клеткалары тарепинен жумсалыуга таар болган озгерген затлар келип туседи. Бирак гейпара затлар асказан системасы аркалы озгериссиз отип кете береди. Мине усыларга алкогольде жатады. Алкоголь канга синип кетеди хам кан аркалы мийге отеди. Сонлыктан да спиртли ишимликлерди узиликсиз ишетугын адамнын мийинен спирттин ийиси катты анкып турады (бул нарсе олген адамнын денесин жарып кориу натийжесинде аныкланады). Мий албетте мине усындай озине зыянлы орталыкка тусип калганлыктан асет-акырын хам узликсиз бузыла береди. Маскунемликтин хам алкоголизмнин зыянлы екени аттан анык.

Адамнын мийинин салмагы орташа эң00 грамм шамасында болады. Мий адамда орташадан зыятта, кемисте болыуы мумкин. Бирак адамнын акыллылыгы, даналылыгы онын мийинин колеми, салмагы менен белгиленбейди. Бирак адамнын тиришилиг етиунде белгили дарежеде салмагынын роли бар. Мийдин ен ахмийетли тарепи онын дузилисинде. Адам мийинин салмагы жагынан дельфиннен тыскары барлык жокары дарежеде шолкемлескен хайуанлардын мийинен ауыр келеди. (адам таризли маймылдын мийинин салмагы ң00 граммга шамалас, ал ийттин мийинин салмагы х0 грамм болады) Бирак, мийинин салмагы оннан да ауырырак хайуанларда бар. Кит ямаса пил психикалык рауажланыуынын дарежеси жагынан тек адамнан гана емес, аладам таризли маймылдан да огада пас турыуына карамастан киттин мийинин салмагы ў кг, ал пилдин мийинин салмагы ө,ө кг, дельфиндики 1,8кг болады. Бунын себеби аттан анык киттин денеси 15 тоннага шекем ямаса пилдин денеси қ тонна сыяклы огада тайнапыр денени баскарыу ушын улкен мий массасы зарур болады. Сонлыктан да салыстырыу ушын ен жокаргы салмак емес, ал тири маклуктын мийи онын улыума салмагынын кандай болегин курайтугынын корсететугын салыстырмалы салмак алынады. Адам мийинин салмагы онын денесинин салмагынын шама менен э/ңө болегин, курайтугынын корсететугын салыстырмалы салмак алынады. Адам мийинин салмагы онын денесинин салмагынын шама менен э/ңө болегин, адам таризли маймылдики э/э00 болегин, дельфиндики э/эғө болегин, ийттики э/эў0 болегин, пилдики э/ү00 болегин,

киттики э/ғ000 болегин курайды. Бирак мийдин салыстырма салмагынын ози де психикалык рауажлануудын дарежесин сыпатламайды.

Алибетте адамнын мийи хайуанлардын мийинен путкиллей ажыралып турады хам барлык маселе мине усында. Бирак, егерде бир катар талантлы адамлардын мийинин салмагын салыстырганда, бул жагдайда да биз адамнын мийинин салмагы менен онын акылынын хам талантынын дарежеси арасында хеш кандай байланысты таба алмаймыз. Талантлы адамлардын копшилиги орташа ямаса орташага жакын салмактагы мийге ийе болады. Мыс: Д.И. Менделеевтын мийинин салмагы - эөўэ гр, И.П.Павловтики - эүөк гр хам

И.С.Тургенев ен улкен мийге ийе болып, онын салмагы - ғ0эғ грамм келетугын еди. Бирак екнши жагынан айырым ен талантлы адамлардын мийинин салмагы орташадан томенде болган. Мыс: Атаклы француз жазушысы

А.Франс э0эў грамм салмактагы мийге ийе болды. XIX асир хам XX асир басында жасаган дуньяга белгили юрист А.Ф.Кени ээ00 грамм салмактагы мийге ийе болды.

Адамнын мийи тек гана салмактан ибарат емес. Ол бир-бири менен байланыскан бир катар болимлерден турады. Онын томенги болими суйир мий деп аталып, ол арка мийди мий менен байланыстырады. Ал суйир мийдин устинде орташа мий, мийше, ал оннанда жокарыда аралык мий орналаскан болады. Мине усы барлык болимлердин устинги жагы улкен ярым шарлар менен капланган. Мийше ерксиз исленетугын харекетлердин теппе тенлигин тартипке салады хам олардын байланысын тамийнлеп турады.

Аралык мий адамнын ерксиз хам эмоционаллык турде харекет етиунде улкен ахмийетке ийе болады.

Суйир хам орта мийде айырыкша нерв тканы болады, мине усы нерв тканы ретикулярлык формация (ретикул-деген латын созинен алынган болып, бизинше «Тор таризли дузилис» деген манисти билдиреди) деген атамага ийе болады.

Мийдин ен рауажланган болеги-бул онын улкен ярым шарлары болады. Улкен ярым шарлар-бул он хам сол ярым болеклерден туратугын жуп дузилис болады. Улкен ярым шарлардын сырты калынылыгы 3-4мм келетугын сур мий затларынын жука кабаты менен капланган болады. Мине усы сур затлар кабаты улкен ярым шарлар кабыгы деп аталады.

Кабыкта хар кыйлы колемдеги, формадагы хам дузилистеги ээ миллиардка шамалас нейтронлар бар. Олар огада тыгыз хам унеили етип орап байланган. Кабыктын нерв клеткалары болинуи ягный кобейуи мумкин емес. Жана тууылган нарестеде нерв клеткаларынын саны тап улкен адамлардагы сыяклы болады. Ал к0-кө жастан баслап нерв клеткаларынын саны азаяды: илимпазлардын есаплауларына караганда, кунине э0 000 хам оннан да коп нерв клеткалары оледи екен.

Кабык-бул адамнын ойлауынын хам санасынын тиккелей тийкары болады. Эволюциялык рауажлануу процессинде кабык жер бауырлаушыларда хам кусларда ен даслеп пайда болады, ал ол сут емизиушилерде катты рауажлана баслайды. Ал жокары хайуанатларда-адам таиризли маймылларда-кабык адеуир рауажланган болады. Бирак, тек адамда мий кабыгы жетилскенликтин ен жокары дарежесине жетеди, онда анагурлым коп клеткалар болады, олар адеуир курамалы дузилген, олардын арасындагы байланысларыда огада коп.

Эволюциялык рауажлануу процесинде улкен ярым шарлардын, атап айтканда кабыктын хайуанатлардын турмысын хам минез кулкын шолкемлестирюдеги роли артып бара береди. бул нарсе биологиялык эволюциянын харкыйлы баскышында турган хайуанатлардын улкен ярым шарларын жамлескен турде алып таслаудын не акыбетлерге алып келетугынын корсетеди.

Улкен ярым шарларынын алып тасланууы курбаканын минез-кулкына хеш кандай тасир жасамайды. Ал мине усындай операция куслардын минез-кулкында терен озгерислерди пайда етеди. Бундайда барлык шартли рефлекслер жоғалады, бундай кус жабайы кусларга дыккат аудармайды, ал калеген затка, сонын ишинде кийизге хам ийттин устине конууы мумкин. Улкен ярым шарлардан айрылган ийт путкиллей гарип болып калады. Ол арман-берман барып келиу укыбын саклайды, бирак барлык конлигулерин жойтып алады, ийесин танымайды, ийт деген созге бийпаруа карайды. Онын касында аукат хам суу болганы менен олар онын ауыз бослыгына туспеген жагдайда ол аштан ямаса шолденулип кетиуи мумкин. Маймыл усындай операциядан сон хатте пухта тарбиялаганнын озинде 3 айдан артык жасамайды. Ол тырп етпейди, тек кушли тасийирлерге уян карайды, онда шартли рефлекторлык укып биротала жок болады. Ал адам тууралы соз ететугын болсак, балалар улкен ярым шарларсыз тууылган жагдайларды огада сийрек баклауга болады. Бундай балалар адетте тууылганнан сон тез арада набыт болады. Бундай бала дерлик 4 жыл жасаган жагдай тек бир ирет гана есапка алынган. Бул бала баркуллауыкылы-оюу халатта болган, сырткы коздырыушылар оган дым тасир етпеген, бирак ол анасынын емшегин, ал оннан сон емизикти емген хам сонлыктан да жасай берген.

Еки ярым шардын кабыгында торт болим: манлай, тас тобе, желке хам шеке болимлери болады. Манлай болекшелери адам мийинин жокары болимлери болады. Олар эволюциялык процессинде пайда болган хам тек адамда гана озинин толык рауажланууына ериседи. Олар азанда кабыктын устинги

жагынын ғ9Ө ин ийелейди, ал усынын менен бирге адам таризли маймылда әу, ийтте 7, пышыкта қӨ ин ийелейди. Манлай болекшелери жаракатланган уакытта максетли, манили минез кулык мумкин болмай калады, тосыннан болып алан ететугын, харкандай жагдай хешнарсе менен аклауга болмайтугын минез-кулыкты ийелеуге ийтермелейди. Бундай ауырыу дыккатын бир максетке жамлей алмайды, ол озинен-ози (автомат сыяклы) харекет етеди: баскалдакты корсе оннан журеди, касынан отип баратыган адамды корсе ыктарсыз турде онын изине ереди, конырауды корсе оны шынгырлатады, ол капыга кирген сыяклы шкафтын ашык есикшесине кириуи, ал оннан сон ол жерде не кыларын билмей узак турып калыуы мумкин.

Калган болекшелери сезим органларынан келип тусетугын хабарларды кабыл етеди, кайта ислеиди хам саклайды. Енсе болекшеде кориу орайлары, шеке болекшеде еситиу хам ийисти сезиу орайлары, тас тобедеги болекшеде тери аркалы (ыссыны, сууыкты) сезиу орайлары болады.

Алдынгы орайлык тордын тарауы мотор-мотор(ямаса харекетке келтириуши) кабык тарауы болады, ал онын жокаргы болеги адамлардын харекетин, ортангы болими коллардын харекетлерин, томенги болеги беттин харекетлерин баскарып турады.

Мийдин он хам сол ярым шарлары озлерине орынлайтугын (функциялары) узыйпалары жагынан симметриялык болмайды. Олар дененин бир-бирине карама-карсы ярым болеклерин баскарады. Сойлеу соншелли курамалы функция болганлыгы себепли кабыктын уш тарауы болып, олардын жумысы сойлеу исин тамийинлеп турады, ямаса баскаша етип айтканда, уш сойлеу орайы болады:

1.Сойлеуди харекетке келтириуши орайы, ол сойлеу мумкиншилигин тамийинлейди (ол закымланган уакытта адам дауысларды айта алганы менен сойлеу имканиятынан айрылып калады.

2.Еситиу-сойлеу орайы, ол басканын созин еситиуди хам тусиниуди тамийинлейди (ал усы орай закымланган уакытта адам баска биреудин созин тусинбей калады).

3.Кориу-сойлеу орайы ямаса жазба созди окыу жане тусиниу орайы (ол закымланган уакытта кориу бузылмаган менен окыу укыбынан айрылып калыу басланады. Албетте хайуанатларда (хатте жокары хайуанатларда) сойлеу орайлары болмайды.

Мийдин кабыгында жуз беретугын физиологиялык процесслер, баскаша етип айтканда жокары нерв иси психиканын материаллык негизи болады. Сонлыктан да И.П.Павлов тарепинен ашылган жокары нерв исинин нызамлары психология ушында огада улкен ахмийетке ийе болады.

Организмнин орталык пенен оз-ара байланысынын тийкаргы формасы-рефлекс-организмнин коздырыуга берген жууабы болады. Усы харекет орайлык нерв системасы аркалы амелге асырылады.

Рефлекторлык комплексти адетте уш болекке: сезетугын, орайлык хам харекетке келтиретугын болеклерге болип карайды.

Коздырыу сезетугын нерв аркалы орайга (мийге) отеди, ол жерде харекетке келтириуши нервке кошеди хам ол аркалы жумыс органына карай кетеди. Коздырыуга жууап ретиндеги реакция пайда болады. Рефлекторлык механизмнин усы уш болегинин жыйынтыгы рефлекторлык ярым шенбер деп аталады.

Физиологлардын сонгы изертлеулерине караганда, курамалы рефлекстин курылысы уш емес, ал торт болекке ийе екенлиги аныкланган. Мине усы сонгы болек ушинши харекетке келтириуши болектин жуз бериуин кадалап жонге салып турады.

Нерв сигналы харекетке келтириуши-орайдан кашыушы-нerv аркалы жумыс органына (булшык етлерге ямаса безге) жетиуден-ак, сонгысы оз гезегинде орайга-мийге сести кайтарып жибереди екен. Ката келип тускен сес мийге тап усы пайытта организмде болып откен озгерислердин характери тууралы хабар береди, ягный мийге жумыс органы орайдан алынган буйрыкты кандай дарежеде дурыс ямаса надурис орынлаганы тууралы хабар жеткереди. Жууап ретиндеги харекет сатсиз орынланып мий белгиленген багдарламадан шетке шыгыуды сезиуден-ак ол дархал харекетти тийисли дарежеде жонге салыу тууралы хабар (сигнал) жибереди хам организмнин исин алдын ала белгиленген жолга багдарлап береди. Рефлекторлык акттин усы тортинши звеносы кери байланыс атамасын алады.

Кери байланыстын бар болыуы натийжесинде догерек атираптагы орталыкка дурыс ийкемлесиу процессинде организмнин озин-ози баскарыуы тамийинленеди. Ал буньсыз биз хеш уакытта журиуди, жазыуды, пышакты хам касыкты пайдаланыуда, харкыйлы касиплик харекетлерди ислеуди, спорт конлигиулерин ийелеуди уйренип алмаган болар едик.

Шыгысы жагынан рефлекслер еки турли: табийий хам бир нарсенин себебинен пайда болган ямаса И.П.Павловтын корсетиуинше

1.Шартсиз рефлекслер

2.Шартли рефлекслер болып екиге болинеди.

Шартсиз рефлекслер орайлык нерв системасынын, кабыктын астында жайласкан томенги болимлеринин хызмети болады.

Шартли рефлекслер мийдин жокаргы болими-улкен ярым шарлар кабыгынын хызмети болады. Шартсиз рефлекслер калай болса солай жузеге келе береди хеш кандайалдын ала таярлыкты кутпейди. Ал шартли рефлекслер болса озинин пайда болыуы ушын белгили жагдайларды талап етеди.

Мысалы: бала шайнекке карай колын созады хам колы куйгенликтен тартып алады. Бул шартсиз рефлекс болып табылады. Енди бала шайнекти коргеннен ак колын тартып алады, ал бул шартли рефлекс болып табылады.

Тийкарынан шартли хам шартсиз рефлекслер организмди сырткы орталык пенен байланыстыруу узыйпасын орынлайды, онын усы орталыкка бейимлесиунин хам ол жерде колайлы омир суриунин тамийинлейди.

Тек шартсиз рефлексдин бир ози гана коплеген хайуанлардын, асиресе адамнын догереке атираптагы орталык пенен хар тараптан байланыс жасаунин тамийинлей алады.

Егер шартсиз рефлекслер айнала коршаган орталыкта тек шегараланган багдар беретугун болса, ал шартли рефлекслер универсал турдеги багдар багдарды тамийинлеп турады. Сонын ушында адам омиринде шартли рефлекслердин роли огада ахмийетли.

И.П.Павловтын откерген тажирыйбеси бойынша хайуанлардагы шартли рефлекс коибенесе аукавланы шарсиз рефлекс тийкарында жузеге келеди, ягный шартсиз рефлекс узыйпасын аукатка караган баска коздырушылар (дауыс, рен х.т.б) дан бири орынлайды.

Шартли рефлексор байланысы томендеги жагдайлар жузеге келгенде пайда болууы мумкин.

1. Шарсиз хам шартли коздырушылар тасийринде бир неше тартебелеп тап бир уакытта туура келиуи: бунда шартли коздырушы тасийринин бираз алдынырак болууы.

2. Баска коздырушылардын болмауы. Егер шартли рефлекс пайда етилип атырган уакытта хайуанга баска коздырушы тасир етип калса, шартли рефлекс тормозланып калады.

3. Шартсиз коздырушыга караганда шартли коздырушынын азырак физиологиялык кушке ийе болууы.

4. Бас мий кабыгынын актив жагдайы.

Солай етип рефлекс деп «Адамды коршаган орталык онын нерв системасына, исине, сезиуагзалары аркалы тасийир корсетип турады, организмнин сол тасийирлерди кабыл етип харекетке келиуине рефлекс деп айтамыз».

3. Жеке турмыс кеширiu дауамында жокары дарежеде рауажланган хайуанлар белгили жагдайда рефлекслердин арнаулы турин пайда етеди.

И.П.Павлов сондай рефлекслерди шартли деп атаган. Ане сондай жеке турмыс дауамында пайда етилген рефлекслер организмнин сырткы орталыкка жуда назик дарежеде сайкелениунин тамийинлеуге хызмет етеди.

Егер шартсиз рефлекслер орайлык нерв системасынын томенги болимлери аркалы амелге асырылса, шартли рефлекслер ен жокары дарежеде рауажланган хайуанлар хам адамларда орайлык нерв системасынын тийкарынан жокары болими: бас мий улкен ярым шарларынын кабыгы, жокары нерв хызметинин органы сыпатында пайда етиледди.

И.П.Павлов копшилик илимпазларга белгили болган ийтлердеги «психик секреция» деп аталыушы жагдайды баклап, шартли рефлекс хаккындагы талийматты жаратты. Хайуанлар узактан аукавлты корип, касына акелип койганга шекем жуда коп силекей шыгара баслайды. Бир канша илимпазлардын пикиринше ийтлерден силекейдин шыгыуына себеп корсетилген аукал себепли ашлык сезими, аукавланыу тилеги хам хаттеки аукавланыуга умтылыудын пайда болууы. Хайуанлардагы силекейдин болинуу жагдайын булай тусиндириуде адамнын пейлине тан психологиялык тусиниклер (тийкарында бул тусиниклердин ахмийети илимий жактан жаксы изертленбеген) хайуанлар кулкын тусиндириуге кошириледи.

И.П.Павлов «психик секреция» уакыясын исенимли тарийиплеп берди. Бириншиден И.П.Павлов гошти коргенде ийтлерде силекейдин пайда болууы ушын олар гошти буннан бурын хеш болмаса бир тартебе корген хам жеген болуулары шарт екенлигин аныклады. Екиншиден хар кандай коздырушы аукавланыу уактына тууры келгенде гана силекей ажыратады. Егер аукавланыу алдынан аукал беретугын ыдыстын дангырлауы мудамы еситилетугын болса, ол жагдайда хайуанларда аукал салатугын ыдыстын дангырлауы менен силекей ажыратуу адетке айланып кетеди.

Шартли рефлекслер хаккындагы талиймат хазирги уакытлары жана тусиниклер менен толыктарылды. Павлов теориясындагы тийкаргы далийиллер жанеде тастыйыкланды. Мысалы бас мийдин томенги дарежедеги болимлеринде де шартли рефлекслер пайда етиу мумкиншиликлери бар деп есапланбакта.

Сондай-ак аралык мийдеги торсынак дузилеске ийе болган затта да шартли байланыс пайда етиу мумкин деп есапланбакта. Егер орайлык нерв системасына белгили багдарлама тийкарында ислейтугын курамалы озин-ози баскаратугын система деп карайтугын болсак, шартли рефлекс механизми хаккында да бир канша жаналыклар айтыу мумкин. Усы коз-карастан шартли рефлекс орны ГРефлектор айланасыГ коринисине усауы мумкин. Бул коздырушыга караганда тек жууап рефлектор раекциясын тамийинлеу гана емес, мумкин ол ямаса бул турмыслык ахмийетли уакыянын пайда болуу мумкинлигин алдын ала айтып беруу хамде соган карай жууап реакцияларын туурылау мумкиншилигин береди.

Шартли рефлекс бир уақыттын озінде психик уақыя болганлығы ушын хар кандай психик процесске тан улыума психик хызметке жайылады.

Сеченов тарепинен коллап кууатланган Павловтын шартли рефлекслер хаккындагы талийматында тажирийбеге тийкарланган психик хызметтин сырткы тасийирге байланыслылығы принципи жокары нерв хызметинин барлык талийматында тийкаргы принциплерден бири болып калды. Шартли рефлекс теориясы коз-карасынан психик хызметке бас мий жардеминде амелге асырылатугын коз алдына келтириу хызмети деп каралды. Психик хызмет атираптагы затлар хам уақыялардын мийге тасийр етиуне байланыслы болып, оз-озинен белгили затлар хам уақыялардын пайда етилген образынан ибарат. Бунда пайда еттирилген образ терминин психик уақыялар, жагдайлар, процесслер (сеziu, кабыллау, есте саклау, пикирлеу, сезим, ерк х.т.б.) жыйындысы деп тусинуу лазым. Булар психик хызметтин мазмунын шолкемлестиреди.

4. Илимпазлар алле кашан-ак мий ислеп турган уақытта онда не жуз беретугынын аныклауга харекет етти. Мине усундай максетте ийтке онын бас суйегинин алып тасланган жокаргы болеги формасында шийшеден бас суйек согылганы тууралы жагдай белгили. Оны гумис винтлер менен бас суйектин тийкаргы суйек массасына кагып койды. Ийт гумис бас пенен аман есен жасады. Бирак илимпазлар тунилип калды-мийде хешкандай козге коринерлик озгерислер бакланбады: мийдин тамыры сокпады (кутилгени сыяклы), озинин формасын хам ренин озгертпеди.

Мийдин улкен ярым шарлары кабыгынын узыйпаларын ылайыкластырыу тийкаргы еки нерв процессинин-коздырыудын хам иркиудин оз-ара байланысы натийжесинде амелге асырылады. Ис характери жагынан бул процесслер бир-бирине карама карсы болады. Егерде коздырыушылык процесслери кабыктын жеделли иси, жана шартли нерв байланысларынын пайда болууы менен байланыслы болса, иркиу процесслери усы исти озгертиуге, кабыкта пайда болган коздырыуды токтатыуга уақытша байланысларды иркиуге багдарланган болады. Бирак иркиу-бул нерв клеткалары исинин токтап калык, томен турдеги халаты деп есаплау керек емес. Иркиуде жеделли процесс, бирак ол коздырыуга караганда карама-карсы характерге ийе болады.

Иркиу олардын жумыс укыплылығын кайта тиклеу ушын зарурли шараятларды тамийинлейди.

Уйкы кабыктын бир катар ахмийетли болимлеринде кен таралып кеткен иркиу ретинде тап усундай коргау хам кайта тиклеу ахмийетине ийе болады. Узак уақыт уйкы келмеген уақытта ен кыйын акыбетлерге алып келетугын нерв бузылушылығы бакланады. Бирак уйкы да мий жумысынын токтап калууы болмайды. И.П.Павловтын ози уйкы бул толык харекетсизлик халаты емес, ол озине тан жанлы процесс болады, деп атап корсеткен еди. Уйкыда мий деп алады, бирак харекет етиуден калмайды, бундайда кундиз жаксы ислеген клеткалар дем алады. Коплеген илимпазлар уйкылаган уақытта кун бойы топлаган хабарларды озине тан турде кайта ислеу жуз береді, бирак адам буны ангармайды, ойткени кабыктын ангарууды тамийинлейтуугын тийисли функциональлык системалары иркилген болады деп шамалайды.

Иркиудин турлери. Кабык иркиуинин сырткы иркиу хам ишки иркиу деген еки тийкаргы тури бар.

Сырткы иркиу кандай да бир сырткы кушли бийгана коздырыушынын харекетинин натийжеси болады. Биринши класс окуушысы жазады, хариплерди пухталап жазады. Ол бул иске пугкиллей берилип кеткен. Бирак минекей болмеге хош кеуилли, урип онын суйикли кушиги кирип келеди. Баланын окуу иси токтап калады. Бул кубылыстын себеби коздырыудын жана кушли дерегинин пайда болууы кабыктын баска болимлерин иркип кояды хам харекет етип турган рефлекс иркилип калады.

Коргау иркиуи деп аталатуугын иркиу сырткы иркиу айырыкша формасы болады. Олар огада кушли (ямаса узак харекет ететугын) коздырыушылардын тасийи астында пайда болады, усы коздырыушылар нерв клеткаларынын хадден тыс козыуун пайда етеди. Коздырыушылык белгили бир шегарага жетиуден ак коргау иркиуи харекет ете баслайды.

Маселен тасирлерден хадден тыс козып кеткен, хадден тыс шаршаган бала гейде хатте телевизордын алдында отырып тез уйыклап калады. Бул коргау иркиуинин кориниси болады.

Ишки иркиу кабыктын жумысынын ишки нызамлыкларынын кориниси болады. Шартли рефлекслердин сониуи ишки иркиудин мысалы болып хызмет ете алады. Маселен конлигиу шыныгыулар менен беккемленип турылмаса, конлигиудин асте акырын бузылууы басланады, егерде балада калиплесип атырган гигиеналык адет егеделердин тийисли катнасы менен беккемленип турылмаса, онда иркиу бакланады х.т.б. Сабырлылыктын тиккелей нийетлерин, тилеклерин тыя билиудин тийкарын курайтуугын иркиу де иркиудин мине усы турине жатады.

5. Козгалуу хам тормозлануу жокаргы нерв хызметинин тийкаргы процесслери есапланады.

Козгалуу хар кандай жеделликтин сонын менен бирге шартли рефлекс байланыстын да тийкарында жатыушы нерв процесси. Козгалуу нерв клеткалары жедел жагдайды характерлеп береді.

Тормозлануу козгалууга карама карсы харекетке ийе болып рефлекс байланыс орнатыу функциясын пасенлетиуши токтатып койуушы ямаса тормозлап койуушы нерв процесси.

Козгалуу хам тормозлануу организм хам оны коршап турган орталык арасындагы арнаулы тенлик процессинин еки тарепи.

И.П.Павлов шартли рефлекслер методунан пайдаланган халда козгалуу хам тормозлануу процесслеринин пайда болууунун тийкаргы занлылыкларын аныклады. Булар ГИррадиация, концентрация, оз-ара индукция нызамларыГ.

1.Иррадиация хам концентрация козгалуу хам тормозлануу процесслеринин пайда болган болиминен бас мий кабыгынын баска органларына таркалууу хам жане пайда болган болимге кайтып топлануу процесслеринин харекетшен жагдайы менен характерленеди.

Егер хайуанларга коздыруушы сыпатында хар кыйлы жокары пас балентликтеги нота дауыслары (до,ре,ми,фа, соль х.т.б) менен тасир етилсе, бирок олардан тек гана биреуи аukat берилетугын болса, даслепки уакытлары хайуан тек гана аukat беретугын дауыска гана емес, мумкин барлык дауысларга да силекей болип шыгара береди. Бунун себеби, сонда мий кабыгынын бир жеринде пайда болган козгалыс, атирапындагы баска жерлерге де таркалады, ягный иррадиацияланады. Шартли рефлектор реакциясы даслеп улыумаласкан характерге ией болады. Сол себепли жокарылыгы жагынан бир-бирине уксас сеслердин барлыгына силекей шыгара береди. Бирок тажирийбенин такирарланууы дауамында аukat пенен белгиленген сеслерге караганда (даслеп шартли сеслерден путкиллей баскарагына уксамайтугыныларына, кейин ала шартли сеслер менен уксасларына) реакция токтайды.

Иррадиация хам концентрация ковшилик таманынан коздыруушылардын кушине байланыслы болады. кушсиз коздыруушылар тасийринде (асиресе тасир етиу узакка созылса) козыу кушли таркалады, орташа куштеги коздыруу жыйнактырак характерге иие болады, жуда кушли коздыруу тасийринде болса иррадиация артады. Сезиулеримиз, кабыллауымыз, тусинигимиз, пикирлеуимиздин анык емеслиги козыу процессинин иррадиациясы менен байланыслы болууы мумкин. Козыуларды концентрация етиу аркалы болса бизин сезиулеримиз хам кабыллауымыз адетте колайлылыгы хам аныктылыгы менен ажыралып турады.

Егер иррадиация тап орайда пайда болган (козыу ямаса тормозлануу) процесслерди мий кабыгындагы конысы болимлерге таркалууунан ибарат болса, индукция тап орайда пайда болган процеске караганда конысы болимлерде карама карсы процесстин жузеге келиуинен ибарат. Бунда оз ара индукциянын еки тури болинип шыгады. Изшиллик хам збе-излик индукциялары. Булардын хар бири унамлы хам унамсыз индукция болууы мумкин.

Егер мий кабыгында козгалуу дереги пайда болган жагдайда изшиллик оз-ара унамсыз индукция нызамаына бола мий кабыгынын конысы жайларында оган карама карсы ягный тормозлануу процесси пайда болады. Оз-ара индукциянын бул уакыясы дыккатымыз турактылыгы озгешелигинин нерв-физиологиялык табиятын тусиндирип береди. Дыккатымыз кандай да бир нарсе ямаса кандайда бир хызметке каратылган уакытта мий кабыгында кушли козгалуу дереги жузеге келеди. Павлов буны Гоптимал козгалуу дерегиГ деген еди. Ане сол оптимал козгалуу дереги дыккат итибарымызда кандайда бир нарсенин жаксы пайда болуунун тамийинлейди. Бас мийдин баска барлык болимлери тормозлануу (ямаса томен дарежедеги козгалуу) жагдайында болады. Сол уакытларда кушли козгалуудун беккем дереги жузеге келеди хам ол нерв системасынын баска болимлери устинен хукимдар болып алады. Соган байланыслы биз танланган орынга (объектке) байланыссыз болган затлар хам уакыяларга итибар бермеймиз.

Егер мий кабыгында тормозлануу дереги пайда болган болса, изшиллик оз-ара унамлы индукция нызамаына байланыслы мий кабыгынын конысы болимлеринде оган карама карсы, ягный козгалуу процесси пайда болады. Оз-ара индукциянын бул уакыясы дыккатымыздын баска озгешелигин, ягный дыккатымыз косылушанлыгынын нерв физиологиялык табиятын тусиндирип береди. Дыккатымызды баска нарсеге коширгенимизде бурынгы, ягный гоне орынга (объектке) деген тормозлануу жузеге келеди. Бул болса оз наубетинде дыккатымыз каратылган (ягный коширилген) жана орынга(объектке) козгалуу процессин кушейтеди.

Избе-излик оз ара индукция натийжесинде бас мий кабыгынын бирден бир болиминде ямаса болимлеринде тормозлануу менен козгалуу (ямаса козгалуу менен тормозлануу) алмасып турады. Бул нарсе нерв клеткаларынын ис укпылылыгын тамийинлейди.

6.И.П.Павлов Гшартли рефлекслер тусиниги менен бир катарда сол процессти талкылау ушын кобинесе баска бир терминди Гуакытша байланысларГ терминин колланатугын еди. Хакыйкаттан да шартли рефлекслер индивидуумнын омири дауамында пайда болатугын уактыншалы байланыслар болып, олар беккемленбесе коп ямаса аз дауамлы муддетлерге оз харекетин токтатып койууы мумкин. Шартли рефлексстин тормозланууы болса уакытша онын функциясынын токтатылууы деген.

Шартли рефлекслер функциясынын хар кыйлы услаып калуу уакыяларын уйренип И.П.Павлов тормозланууда еки тийкаргы коринис бар деген жуумакка келди.

- 1.Шартсиз (томен,пассив)
- 2.Шартли (жеделли,актив)

Шартсиз тормозлануу тормоз процесинин сырткы хам шеннен тыскары халларында жуз береди. Хар еки жагдайда да тек кабыкка гана емес, мумкин орайлык нерв системасынын томенги болимлерине

байланыслы болууы. Оларды келтирип шыгаруу ушын хеш кандай шыныгыу шарт емес, олар тосаттан жузеге келип табияттан туума болады.

Сырткы (индукцион) тормозланыу коздыруушынын шартли рефлексти пайда етиу процессинде катнаспайтуугын шетки (баска) тасир натийжесинде шартли рефлекслер реакциясын токтатып кояды. Жарыклык коздыруушысына шартли рефлекс пайда етиу процессинде кандай да дауыс еситилсе, реакция токтайды, хайуан силекей ажырата алмайды.

Сырткы тормозланыу тийкарында изшил унамсыз индукция уакыясы жатады. бунда баска (жат) коздыруушынын тасийри менен жузеге келген козгау дереги шартли рефлекс пайда етилип атырган деректе тормозланыу процессин жузеге келтиреді.

Баска (жат) коздыруушынын тасийрине хайуан хар кандай жагдайда да озинин сырткы харекетлери менен, ягный ко-карасы, басын бурууы хам геудесинин улыума жагдайы менен реакция етеди. Бул реакцияларда ориентирлеу(шамалап кориу) шартсиз рефлекси ямаса Γ не Γ ап Γ рефлекси жузеге келеди. Азанда бул рефлекс тексеруу рефлекси дарежесине шекем рауажланган болып, билимге кызыгыушылык, излениушиликтин физиологиялык тийкарын пайда етеди.

Сырткы тормозланыу хам шамалау рефлекси хайуанлар ушын улен биологиялык ахмийетке ией. Хайуанлар табийий шараятта путкиллей шартли рефлектор реакциясы хукимдарлыгында болмайды, олар жана хам тосыннан пайда болган турмыслык ахмийетли факторларды, асиресе жасау ушын кауипли болган факторларды пайда еттириуге улгереди. Шамалау рефлекси тезлик пенен зарур кыяпага (кориниске) кириу, организмди байланыслы реакцияга-аукатка асиресе корганыуга хам тагы сол сыяклы баска нарселерге таярлау мумкиншилигин береді.

Шеннен тыскары тормозланыу коздыруушы оз кушине карай нерв клеткаларынын ишенлик укыбынан артык болган жагдайларда ямаса коздыруушынын дауамлы тасийр етиуи натийжесинде пайда болады.

Шеннен тыскары тормозланыу бас мий кабыгы клеткаларын зыят дарежеде зоррыгыуда(коздыруудын артып кетиуинен) хам нерв клеткаларынын жок болууынан саклайды. Адамда шеннен тыскары тормозланыу кушли коркыу, руухый азапканыу хам кушли тынышсызланыулар, сондай-ак шеннен тыскары шаршау себепли жузеге келиуи мумкин.

Шартли (ишки) тормозланыу шартсизге караганда озгеше болып, бирден пайда болмайды, керисинше шартли рефлекслерге усап белгили жагдайларда пайда етиледі. Бул арнаулы кабык тормозланыу болып, тек орайлык нерв системасынын жокаргы болиmine тийисли. Шартли тормозланыу хар кыйдлы турлерде ушырасууы мумкин, сонын ушын да ажыратуушы шартли тормоз, кешиккен тормоз.

Сонын ушын да тормозланыу шартли коздыруушынын шартин коздыруушы менен беккемлемей дауамлы, кайта-кайта тасир етиу себеплери жузеге келеди. Сынаушан тормозланыу себепли озгерген шараятларга сайкес келмей калган байланысларды жок етиу мумкиншилиги тууылады. Сынаушан тормозланыу орталык пенен организм ортасындагы байланысларды озгертиу, кайта кириу мумкиншилиги менен тамийинленеди. Бирак сынаушан тормозланыудын пайда болууы шартли рефлексин путкиллей жок болып кетиуинен дерек бермейди. Тийисли жагдайларда бас мий кабыгында нерв излеринин кайта тиклениуине бейимлигин есапка алыу зарур.

Егер шартли коздыруушы және шартсиз коздыруушы менен беккемленсе шартли рефлектор байланысы тиклениуи мумкин. Шартли байланыс тек дауамлы беккемленбеген тагдирде гана жуда беккем тормозланыуы мумкин. Сынаушан тормозланыу комплекс хам адетлердин бузылууы хам умытыу сыяклы психик уакыялардын нерв физиологиялык механизмлерин тусиниу мумкиншилигин береді.

Дифференциал тормозланыу уактынша байланысты аныкклауга каратылган болып, коршап турган орталыкка организмнин және де назик дарежеде бейимлесиу узыйпасын орынлайды. Жокарыдагы мысалда хар кыйлы уксас коздыруушылар (хар кыйлы дауыстагы ноталардын еситилиуи) тасир еткенде хам олардан тек гана биреуи системалы туракласканда, биротала ане сол туракласкан коздыруушыга уксасларына да шартли рефлекс реакциясы пайда бола береді, бирак асте акырын бундай шартли рефлекс жогалып кетеди. Тормозланыудын бул тури шеберлик (анык харекет, жаксы еситиу хам кате еситиу) окыушылардын окыу хызмети процессинде, асиресе мазмуны бойынша бир-бирине уксас тусиниклер озлестирип атырганда ямаса уйренип атырган материалда ахмийетли нарселер айрылып алынып атырган уакытларда материалларды озлестирiuдин нерв физиологиялык тийкарын тусиниуге мумкиншилик береді.

Шартли тормозланыу ролин адетте шартли коздыруушы тасийрине уакыт жагынан бир неше мартебе сайкес келген, бирак туракласпаган коздыруушы орынлайды. Маселен, конырауга байланыслы шартли рефлекс пайда етилген. Егер конырау менен бир уакытта жарыклык коздыруушы (лампочкалар жанып-ошип) тасир етип барса ол жагдайда туракласпайды. Бир канша уакыт откеннен кейин жактылык коздыруушынын бир тасири гана конырауга караганда шартли рефлектор тормозланыуын пайда етеди. Шартли тормоздын пайда болууы адам хызметинин жагдайынын тез алмасыуы характерли болган айырым турлеринде айрыкша ахмийетке иейе. Мысалы, спортта мудама бир кыйлы жагдай айырым

жагдайларда спортшылардан тийисли жууап реакциясын талап етсе, ал баска жагдайларда, егер кандйя да бир жана унамсыз факторлар менен жагдай курамаласып калса усы реакциялардан озин иркип туруу талап етиледди.

Кешигиуши тормозланыу кешигиуши шартли рефлекслер жаратыуда пайда болады. Маселен шартли коздырыушынын системалы турде беккемлеу бирден емес, мумкин коздырыушы тасир ете баслаганнан 3 минут кейин амелге асырылады. Бунда шартли реакцияда бирден емес, мумкин 3 минут откеннен кейин пайда болады, шартли рефлектор реакциясынан 3 минут токтап калууы, мий кадыгында кешигиуши тормозланыудын пайда болууы менен байланыслы. Адамдагы кешигиуши тормозланыу минез-кулыктын озин-ози баскаруу узыйпасына гарезли болады. Егер жагдай талап етсе адам ауыз еки корсетпе тасиринде белгили реакциянын токтатып калуу ямаса кешиктириуге мумкин.

Тормозланыудын озине тан турлеринен бири уйкы болып табылады. Онын озине танлиги соннан ибарат, уйкы халатында тормозланыу бас мий кабыгынын барлык тарепине, сондай-ак жакын кабык асты тарауларына жайылады. Бунда тормозланыу бир канша суйеклерге байланыслы мий кабыгынын айырым болимлеринде, хатте козыу пайда болуу дарежесине шекем пасейип калууы мумкин. Бундай жагдайларда тус кориу пайда болады.

Нерв системасынын дем алыу ушын зарур болган адеттеги нормалы уакыттан тыскары хар кыйлы жагдайлар хам себеплер натийжесинде жуз беретугын баска уйкы турлери болууы да мумкин: гипноз, лунатизм, летаргин, уйкы.

Уйкынын басланыу себеплеринен бири кушсиз коздырыушынын узак уакыт тасир етиуи, мысалы жамгырдын шаукумы натийжесинде бас мий кадыгында жузеге келген азырак тормозланыу болууы мумкин.

Гипноз жагдайында путкил мий кабыгы тормозланган халатта болады, тек гана айырым болимлеринде гана козыу ошаклары сакланып калады, мине усылар гипнозшыга гипноз кылыныушы менен байланыста болып турууга мумкиншилик береди.

Тормозланыу халаты бирден пайда болмайды. Тормозланыу белгили уакытта жуз беретугын хам бир канша баскышлардан (бир канша тексерулер маглыуматына карай) ибарат болган процесс.

Тормозланыу халатынын биринши баскышы тен салмакластырыушы (тенлестириуши) баскыш деп аталады. Бул реакциялардын кушли хам кушсиз коздырыушыларга тен салмакланыуы (тенлесиуи) менен характерленеди. Бул болса шаршаган нерв клеткаларынын кушсиз коздырыушыларга караганда кушли коздырыушыларга караганда кобирек тормозланыуы аркалы жууап кайтарыуы есабына пайда болады, маселен шаршаган уакыт окуушылар мугаллимнин жанлы тасирине, ахмийетли далилдерге хам ахмийетли тасирлерге бийпаруа мунасибетте болады.

Парадоксал фаза деп аталган екинши баскышта кушли коздырыушыларга караганда кушсиз коздырыушыларга кушли реакциялар кайтарылууы менен характерленеди.

Солай етип тормызланыу халатынын ушинши баскышы ультра-парадоксаль фаза деп аталады, тормызлаушы коздырыушыларды унамлы реакция, унамлылары-тормызланыу реакциясын пайда етеди. Бул баскышта нерв клеткаларынын шаршау дарежеси сондай улкен болады, хар кандай унамлы коздырыушы корганыушы тормызланыуды келтирип шыгарады, хар кандай тормызлаушы коздырыушы болса унамлы индукция нызамына байланыслы коздырыуды хам унамлы реакцияны келтирип шыгарады.

7. Мийдин улкен ярым шарларынын кабыгы сыртганда, организмнин озинен де келе беретугын хар кыйли (сигналлардин) сеслердин тасирине ушырап турады. И.П. Павлов бир-биринен принципиаллык жактан парык ететугын сеслердин еки типин ямаса, онын атаганы сыяклы, сеслер системасын ажыратып шыгаратуугын еди.

Сеслер баринен де бурын догerek атирапындагы дуньянын затлары хам кубылыслары болады. Бул хар кыйлы кориу, еситиу типн сезиу, дам сезиу, ийис сезиу коздырыушыларын И.П. Павлов биринши (сигнал) сес системасы деп адады. Ол адамларда хам хайуанларда болады.

Бирак адам мийинин кабыгы созлерден де тасирлене алады. Созлер менен соз дизбеклери адамга хакыйкатлыктын затлары хам кубылыслары тууралы да хабар берип турады. Созлерди хам соз дизбеклерин И.П. Павлов екинши сигнал системасы деп атады. Бундай да соз: еситилетугын соз, коринетугын (жазылган) хам ишинен айтылатугын соз болып уш турге болинеди. Ал ен ахмийетлиси адам созин дауыслык келбетинен (ямаса онын графикалык сууретинен) емес, ал онын манилик мазмунунан тасирленеди. Тажирыйбелердин биринде адам ҒжолшаҒ деген созден тасирленген уакытта онда шартли реакция (шыраны тез жагыу) пайда болады. Буннан сон усы соз ҒсокпакшаҒ деген синоним менен алмастырылган еди. Ол озинин дауыслык составы жагынан биринши созден парк етсе де, тап сондай шартли рефлекторлык тасир жасайды. Ал сес бериуи жагынан бир бирине усас, бирак маниси жагынан парк ететугын созлерден бундай тасирлениу болмады. Онын устине тап сол манистеги сырт ел созинен колланылган уакытта да тап усундай тасирлениу болады (егерде сыналып атырган адам оны билетугын болса). Егерде сыналып атырган адам менен усы сырт ел созин билмейтуугын болса, оны ол тек сеслер дизбеги деп кабыл ететугын хам бул тийисли тасирди пайда ететугын болады.

Екинши (сигнал) сес системасы-бул адамнын жамийетлик турмысын жениси хам тек оган тан болады, ал калганларда екинши (сигнал) сес системасы болмайды.

Хайуанатларда да (маселен ийт) созлерден тасирлениу болууы мумкин, бирак бул тасир создин манисине емес ал адам дауысынын сестине болган шартли рефлекстен баска нарсе емес. Сонлыктан да тийисли дарежеде уйретилген ийт, маселен Ғорнына барып жатҒ хам ҒкелинҒ деген биргелки дауыс пенен айтылган созлерге бир турли реакция менен жууап береди. Бирак ол бундайда Ғозиннин тосегине барып жат2 деген созлерден тасирленбейди.

Екинши сигнал системасы сигналларынын ен улкен ахмийети бириншиден, бул сигналлар тап баскалар сыяклы реал коздыруушы екенлигинде болады. Соз сойлеу (ата-аналардын, тарбияшылардын сози, ал оннан сон озине каратылган соз) адамнын хар кыйлы ис харекетлерин озине тан турде калиплестиретугын хам жонелтип жиберетугын сигналлар болады.

Екиншиден соз сырткы хам ишки коздыруушылардын ози сыяклы тасир жасауы мумкин. Балалар танепистин акырында конырау шынгырлаудан ак класска карай журеди. Олар ушын коныраудын шынгырлауы даслепки сигнал коздыруушысы болады. Бирак узак танеписте олар коныраудын сести еситилмейтугын спорт майданшасында ойнауы мумкин. Олардын касына Ғконырау шынгырлады -деп айтыу ушын адам жибереди. Балалар бундайда да класска карай журеди. Соз екинши сигнал коздыруушысы ретинде коныраудын шынгырлысынын орнын басты.

Ушиншиден (ал бул ен ахмийетлиси) соз хакыйкатлыктан алан болудан ибарат бола отырып, даслепки сигнал системасынын сигналларын улыумаластырууга жол кояды. Соз бир емес ал бирден белгили бир белгиси жагынан бириккен коплеген реал затлардын сигналы болууы мумкин. Маселен, бири биринен парк ететугын, бирак ен ахмийетли улыума касийетке ийе болган коплеген тереклерди ҒтерекҒ сози менен атайды.

Адамлар ҒкитапҒ сози менен мазмуны, коlemi, сырткы безелиуи жагынан бир биринен парк ететугын, бирак тап солайынша ен ахмийетли усас белгилерге ийе болган коплеген китаптарды атайды. Ал алан болуу хам улыумаластыруу ойдаудын негизин курайды. Баскаша етип айтканда екинши сигнал системасы адам ойдауынын физиологиялык тийкары болады.

Адамдагы еки сигнал системасы бири биринен ажралмас турде байланыскан, олар мудама оз-ара байланыслы турады. Тек мине умындай байланысу гана объектив хакыйкатлыкты толык билип алыуды тамийинлейди. Сонлыктан да талим берген уакытта сойлеп берилетугын гурринди коргизбелли тусиниклер менен бириктириу жуда ахмийетли болады. Мугаллим балаларга осимликтин болеклери тамыры,пахалы,жапырактары тууралы гуррин еткен хам бир уакыттын озинде осимликти ямаса сууретин корсеткен уакытта биринши хам екинши сигнал системаларынын бирликте ислеуин тамийинлейди.

Мийдин кабыгында бири бири менен оз ара байланыска тусетугын коздыруу хам иркиу тараулары ен курамалы системаларды дузеди. Усыган мууапык байланыс шараятлары да болекленген хам бири биринен гарезсиз халда болмайды, ал белгили бир сырткы тасирлерди бир неше рет такирарлаудын тасийри астында калиплесетугын системаларды дузеди.

Тийкарын мийдин кабыгында коздыруу хам иркиу дереклеринин тураклы болистирилиуи курайтугын жане усы шараятларда минез кулыктын белгили дарежедеги тураклылыгын тамийинлейтугын шартли нерв байланыслары системасын И.П.Павлов динамикалык стереотип (динамикалык-шапшанлык,харекетшенлик,озгериушилик,тураклылык) деп атады. Динамикалык стереотип организмнин сырткы орталыктын такирарлана беретугын, биргелки тасирлерине ийкемлесиуинин натийжеси болады. Сырткы орталык биргеликлилиги озгериуден-ак табийий турде гоне стереотипте озгериуи тийис. Стереотип каншелли ески хам беккем болса ол соншелли касарысып жане узак сакланады, оны кайта дузиу соншелли кыйын болады.

Такирарлау ушын сораулар

- 1.Адамнын нерв системасы кандай болимлерден турадыЎ
- 2.Мий дегенимиз не хам ол кандай мийлерден ибаратЎ
- 3.Орайлык нерв системасына кайсы мийлер жатады, ахмийети неден ибаратЎ
- 4.Перефериялык хам вегататив нерв системаларынын узыйпасыЎ
- 5.Бас мий дузилиси, онын азыкларыЎ
- 6.Адам мийи менен хайуанлар мийинин айырмашылыгыЎ
- 7.мийдин улкен ярым шарлар кабыгы дегенимиз неЎ
- 8.Улкен ярым шарлар кабыгы алып тасланган хайуанлардын аухалы кандай боладыЎ
- 9.Рефлекс деп неге айтамызЎ
- 10.Рефлекслердин кандай турлери барЎ
- 11.Шартсиз рефлекслер калай пайда боладыЎ
- 12.Шартли рефлекслер калай пайда боладыЎ
- 13.Шартсиз хам шартли рефлекслердин узыйпасы неЎ
- 14.Тормозланыудын кандай турлери барЎ
- 15.Сигнал системасы дегенимиз неЎ

16.Биринши ҳам екинши сигнал системаларын ажыратып корсетинЎ

Т Е С Т Л Е Р

Н э.Адамнын нерв системасы кандай болимлерден турадыЎ

- а) бас мий,арка мий,орайлык мий
- в) кабыллаушы,откериуши,рорайлык
- с) орайлык,периферик,вегататив
- д) шартли,шартсиз,шарттен сонгы
- е) нерв,нерв клеткалары,нерв талшыклары

Н ғ.Нерв системасынын ҳам психикалык хызметтин рауажланыу дарежесине карай хайуанатлардын догередек атираптагы орталыкка ийкемлесиу укыплылыклары ретинде хайуанатлар кылыгынын уш тури кайсы катарда дурыс берилгенЎ

- а) филогенез,антогенез,нилогенез
- в) журиу,турыу,жатыу
- с) аукатланыу,гуйис кайтарыу, шыгарыу
- д) инстинктлер, конлигиулер,интеллектуаллык ис харекетлер
- е) бейимлесиу, конлигиу,адетлениу

Н қ.Адамдагы шеннен тыскары тормозланыу ненин себебинен пайда боладыЎ

- а) кушли кууаныу,ойланыу,уйыклау
- в) уялыу,кысыныу,танымау,ериниу
- с) билмеу,кормеу,еситпеу,сезбеу
- д) кушли кууаныу,ойланыу,ойлау,танланыу
- е) кушли коркыу,руухый азапланыу, тынышсызланыу, кушли шаршау.

Шахс ҳам онын хызметлери

Жобасы:

1. Шахс хаккында тусиник.
2. Шахстын жамийетлик тарбиясы ҳам онын калиплесиуи.
3. Шахстын зарурликлери, хызмет мотивлери ҳам кызыгыулары.
4. Шахс ҳам жамийет.
5. Шахстын дунья-карысы, тусиниги ҳам пикирлери.

Таяныш тусиниклер

Хызмет, зарурликлер, руухый онимлер, жигерлилик, характер, укыплылык, психик процесслер, мотивлер, окыу, мийнет, ойын, талим алыу, конлигиулер, хайуанлардын конлигиулер, инстинктлер, шахс.

А д е б и я т л а р:

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тарақкетининг янги боскичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
- 4.Озбекистан Республикасынын билимлендириу хаккындагы нызамы.
- 5.И.А.Каримов «Озбекистан XXI асир босагасында: Кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери ҳам рауажланыу кепилликлери», Нокис «Каракалпакстан» - 99х ж.
6. И.А.Каримов «Баркомал авлод орзуси « Т.-999
7. И.А.Каримов «Оллох калбимизда, юрагимизда» Т-999
- 8.И.А.Каримов «Маънавий юксалиш йулида» Т-999х
- 9.Э.Гозиев «Психология муаммолари» Тошкент 999
- 10.Э.Гозиев «Психология» Тошкент-999
11. Абдирахманов, Ф.Давлетшин «Одамлар билан кандай мулокатга киришиш ва ендашиш керак»- Тошкент 999х
12. Э.Гозиев «Интеллект психология»
13. Озбекистан конституциясы 99х х.ХП.
14. Каракалпакстан билимлендириу нызамы 99х 9-январь
15. В.А.Крутецкий «Психология» Н.999
16. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
17. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Шахс-жамийетлик зат болган адам болып есапланады, бул жамийетлик зат ягный адам-турмыс процессинде саналы сойлей алатугын, мийнет ететугын, дуньяны билип алатугын хам озгерте алатугын, жанартуу укыбы бар биологиялык тири жан ямаса тири организм.

Шахс екинши жагынан, жамийетлик тири жан болып есапланады. Бирак адам кияпасындагы хар бир тири жанга шаха тусинигин колланыуга болмайды. Бул онын ен ахмийетли белгиси, ойткени жамийетлик турмыс хам жамийетлик катнасыклар, жамийетлик мийнет, онын биологиялык дене дузилисин озгертип, озине багындырып алады.

Бир катар илимлер шахсты, адамды уйренеди. Психология шахстын руухый келбетинде, онын психик хызметинде, онын ис-харекетлери хам минез-кулкында пайда болатугын, саулеленетугын тараплерин уйренеди.

Психологияда адам тусинигинен тыскары, оган караганда анагурлым тар манистеги ҒшахсҒ деген тусиник колланылады. Шахс дегенимиз-бул тап сол адамнын ози, бирак ол тек жамийетлик, социаллык тири жан ретинде каралады.

Адамнын руухый келбетин терен билиу ушын онын тек гана психик озгешеликлерин уйрениу гана емес, мумкин шахстын адам сыпатындагы, жамийет агзасы хызметкери сыпатындагы озгешеликлерин хам сол сыяклы таманларын да жаксы саулегендириу зарур. асиресе хар кандай айырым психик процессти ямаса шахстын айырым озгешелигин (маселен баклаушылык, ерк, характер хам солсыяклыларды) улыума адамнын руухый келбети сыпатламасы менен байланыстырмай уйрениуге болмайды. Шахс деген биз онын биологиялык, табий тараплерин есапка алмаймыз.

Шахсты уйрениу жуда курамалы, кыйын ис.Бул хаккында Ибн Сино терен хам жаксы пикир билдирген еди:Ғмен сизди биринши мартебе корип турыппан, басыңыз, коларыңыз,аякларыңыз барлык адамлардыкиндей. Буны менде корип турыппан, баскаларда кореди. Бирак мене егер мен кеулинизге жол таба алсам, сол жерге кол сала алсам (ол менин желкеме колын койды, екинши колын кокирегиме койды) егер усы жерде бар болган нарсени таба (сыртка шыгара) алсам, мен сол адамды тынышсызландыра аламан, козине жас алдыра аламан, барлык сезимлерин козгатып жибере аламан, ане сол уакытта гана мен хакыйкый тауип бола аламанҒ.

Психологияда ҒадамҒ хам ҒшахсҒ деген тусиниклер менен бир катарда Ғжеке минезли адам деген тусиникте колланылады. Хар бир адамнын омир жолы, онын турмыс хам хызмет, талим-тарбия алыу шараятлары озине тан жане такирарланбайтугын болады, сонлыктан да бир-бирине путкиллей усап кететугын шахс жок хам болуы мумкин емес. Тап мене усы адамнын жеке келбети Ғжеке касийетли адамҒ деп аталады. Бул озине тан психологиялык озгешеликлердин такирарланбайтугын бирикпеси ретиндеги анык варианттагы шахс болады.

Шахстын ен ахмийетли уш минезлемесин атап отемиз.

Бириншиден, шахс касийетлеринин тураклылыгы.Шахстын психикалык харекетлери каншама санли, озгериушен болганы менен онын психикалык дузилиси белгили дарежеде тураклы екенлиги аттант анык коринеди, ал бул нарсе атап айтканда усы жеке адамнын минез-кулкын анау мынау жагдайда алдан болжап кориуге имканият береді.

Екиншиден, шахстын бирлиги. Шахс бир путин нарседен ибарат болады, онда хар бир касийет баскалары менен тыгыз байланыскан хам сонлыктан да шахстын хар бир касийети оз ахмийетине, кобинесе шахстын баска касийетлери менен оз-ара байланысуына карай путкиллей хар кыйлы ахмийетке ийе болады. Маселен, катанлык кыйыншылыкларды хам тоскынлыкларды жене отырып, мораллык сезимлер, рауажланган жамаатлик сезими менен бириккен уакытта унамлы ахмийетке ийе болады. Егерде бул касийет кушли рауажланган озимшиллик талаплары, жамааттин баска да адамлардын маплерин менсинбеген халда оз кара басынын хазлигине ерисиуге умтылыу менен байланыскан болса, ол путкиллей баскаша мазмунга ийе болады. Батыллык жокары идеялык ямаса майда данкпаразлык хам менменлик сезимлери менен биригетугынлыгы ямаса бирикпейтугынлыгына карай путкиллей хар кыйлы мазмунга ийе болады. Сонлыктан да шахс болек-болек болып калиплеспейди,тарбияланбайды: шахстын баскада касийетлерине кеуил болмей оларды ангармай турып онын айырым касийетлерин тарбиялауга болмайды.

Ушиншиден шахстын жеделлиги. Жеделлилик догерек атираптагы дуньяны билип алыуга,озгертиуге,кайта дузиуге оз-кара басынын табиятын, озинин психикалык дузилисин (озин-ози тарбиялауды) озгертиуге багдарланган коп турли хам хар тараплеме хызметте коринели.

Шахс огада курамалы бир путин нарсе болады. Бирак мене усы курамалы бир путин нарсенин уш тийкаргы тарапин ямаса, психологлардын айтатугыны сыяклы уш болегин ажыратып шыгарууга болады.

Биринши блок-бул шахстын багдарланушылыгы,онын догерек атираптагы дуньяга болган катнасларынын системасы. Буган шахстын минез кулкынын мотивлери (шахсты анау ямаса мынау минез кулыкка, анау ямаса мынау хызметке куштарландыратугын себеплерди мотивлер деп атайды), атап айтканда онын талаплары,сезимлери,маплери жатады. Екинши блок-бул шахстын мумкиншилиги,онын хызметинин (атап айтканда укыбынын) табыслы болып шыгуынын алдын ала психологиялык шартлери. Ушинши блок-шахстын минез кулкынын стили,психологиялык озгешеликтери (темпераменти хам ха-

рактери) болады. Баскаша етип айтканда шахстын кандай харекет ететугыны хам ол неге баскаа емес, ал уылайынша харекет ететугыны менен сыпатланады.

Философияда, психологияда шахс пенен бир катарда ГиндивидГ деген атама хам тусиник бар. Индивид sozi латынша индивидуум деген созден келип шыккан болып, бизинше болинебейтугын деген манисти билдиретугын бул атама озинше (мустаккыл) жасайтугын тири жаниуар, хар бир шахс, хайуан хам осимликти билдиреди.

ГТалимин жана модели жамийетте оз пикирине ией, еркин шахстынжетилисиуине алып келди.

Озинин кадир кымбатын сезетугын, ерки кушли, ийманы путин,турмыста анык максетке ийе болган аламларды тарбиялау³ мумкиншилигине ийе боламызГ деген еди И.А.Каримов

Индивидуал сана-айырым шахстын санасы, дауир,заман, миллет, индивидуал турмыс тасийринде жетилискен шахстын руухый дуньясы. Индивидуал сана жамийелик сана менен узликсиз байланыскан, себеби хар бир шахс белгили жамийетте белгили орталыкта жасайды, сонын ушын онын санасы жамийетлик сананын кориниси.Бирак индивидуал сана жамийетлик санадан ажыралмас болса да, мудамы жамийетлик сананын бир болеги бола бермейди.

Хар бир шахстын атирапты кабыл етиуи, белгили билимлер дизимине ийе болууы жамийетлик рауажланыу менен белгиленседе онын озине тан тареплери бар. Буны адамлардын билими, минез кулкы,адеби хам баска озге-

1. И.А.Каримов ГБаркамол авлод орзусиГ Т.ә999

шелик хам касийетлеринин хар кыйлылыгында коремиз. Оз наубетинде индивидуал сана жамийетлик турмысты талыклауда, талим тарбия маселелерин дурыс шешиуде улкен ахмийетке ийе. Бул пикирге далил сыпатында туркий-озбек мамлекети тарийхынан бир катар мысаллар келтиремиз: Махмуд Газнавий, Абу Райхан Берунийдей алымларга жетерли жагдай жаратты. Амир Темур Туран Туркистанды гарезсизликке алып шыкты. Хусайн Байкара Алишер Науайы дослык коргады. Оз гезегинде Алишер Науайыны да Хусайн Байкарага Хурасанда кx жыл хукимдардык етиуине комеклести.

2. ГХар кандай адамга онын кылган ислерине карап баха бериу керекГ деген еди Президент

И.А.Каримов

Абдуллахан II XVI асирдин екнши ярымында Туркистаннын гуллениуине улкен улес косты. Абдулгази Бахадырхан Хорезмде туркий тилдеги тарих таныушылыкты рауажландырды. Умархан Коканд адебий орталыгын кушейттирди. Ислам Каримов бир ярым асирлик танепистен кейин озбек мамлекетин кайта тикледи.

Улууша шахс такирарланбас тарийхий уакыя. Шахс неси менен болсада ажыралып туруушы, оз руухый келбетине ийе адам. Бир миллетке тийисли шахслар келбетинен миллет тагдийринде унамсыз хам унамлы орын тутуулары да мумкин. Бул олардын руухый байлыгына байланыслы. Буган жакын отмиштен мысал кылып 1983 жылдын гузинен 1989 жылдын коклеми аралыгында Озбекистан басшылыгынан шыгып калган, мумкин арнаулы шыгарылган адамлардын хызметин келтириу мумкин.

Демек шахслар оз хызметинин ахмийетине карай еки турли-унамсыз хам унамлы болар екен. Барлык белгили, атаклы хам хаттеки данклы тарийхий шахсларды да тулга деп болмайды. Бунда олардын улууша адамзатка, асиресе оз миллетине еткен хызметлеринин ахмийети есапка алынады. Мысалы Адольф Гитлер тарийхий шахс,ол аты тарийхта карган адам, бирак тулга емес.

2.Солай етип, адам-социаллык,жамийетлик маклук, усынын менен бир уакытта табийий биологиялык маклукта болады. Сонлыктан да шахс оз табияты жагынан социаллык бола отырып, оз биологиялык дузилсинин белгили танбасын саклап келеди.

2. И.А.Каримов ГБаркамол авлод орзусиГ Т.ә999

Биологиялык хам социаллык факторлардын шахсты калиплестириудеги роли кандай Ў Баскаша етип айтканда, бир жагынан табийий биологиялык, ал екнши жагынан, социаллык табийий емес адамнын жеке келбетинин рауажланыуындагы оз ара катнасынын, бир-биринен оз-ара гарезлилик хам оз-ара байланысы кандай, ишки хам сырткы факторлардын (насилдин хам орталыктын) роли кандайЎ

Биз шахстын табияты, дара психологиялык айрымашылыклардын-темпераментин, характердин, укпылылыклардын, кызыгышылыклардын келип шыгууы тууралы маселени ортага койган уакытта, биз мине усы озгешеликлер табийий тууылганнан баслар бар болган дузилеспе ямаса олар инсаннын, шахстын турмысы менен хызметинин тасири астында, талим тарбиянын тасири астында пайда болып, калиплеме хам рауаланама деген маселени назерде тутамыз.

Айырым психологлар психология адамнын психикасы биологиялык жактан келип шыккан деген тусиникке тийкарланады. Мине усы коз караска мууапык шахстын барлык озгешеликлери табият тарепинен алдын ала белгилеп берилген, табийий болады хам психикалык рауажланыу мине усы насил

жагынан алдын ала белгилеп берилген касиетлердин писип жетилисиу, писип жетилисип шыгыу процессин ибарат болады.

Сонгы уакытта адамнын физикалык касиетлеринин насиллик генлер механизмин ашыу тарауындагы микро биологиялык ерискен табысларына байланыслы мине усы коз карастын тарапдарлары, маселен коздин туси сыяклы шахстын касиеттери, характери, укыптылыктары да ҒбагдарламаластырылганҒ хам насиллилик тууралы тийисли хабарлар генлерде айрыкша етип ҒкодланганҒ формада болады деп айта баслады.

Шахстын табияты тууралы маселени дурыс шешиу откерилген тажирийбелердин илимий жуумагы тийкарында курылады. Хар бир адам мудама жамийеттин баска агзалары менен белгили дарежеде катнас жасайды. Тап мине усы жамийетлик катнасыктардын ози адамнын жеке келбетин калипестиреди. Бириншиден, бул адам усы жамийетте кабыл етилген минез кулык каделерин, урип-адеттерди, адеп икрамлылык формаларын озлестирип алады деген соз. Екиншиден адамнын туп манызы жамийетлик катнасыктардын жыйынтыгы болатугынын атап корсетемиз. Ал бул жеке адамнын психикалык озгешеликтери адамнын жамийетлик катнаслар системасында тутатугын орны менен белгиленеди, ал ол мине усы катнасларга жамийет агзасы ретинде де, белгили бир класстын агзасы ретинде де анау ямаса мынау социаллык топардын агзасы ретинде де хам ен акырында белгили бир анык жамааттердин агзасы ретинде де косылган, дегенди билдиреди. Адамнын жамийеттеги аухалы, орны онын жамийетлик турмысынын ози онын жеке келбетинин озгешеликтерин калипестиреди. Сонлыктан да шахстын туп манызы оз табияты жагынан социаллык болады: онын барлык психикалык касиетлеринин, доретиушилике жеделлигинин рауажланыу деректери догерек-атираптагы рталыкта, жамийетте болады.

Мине усы жагынан шахстын рауажланыу процесси жеке тарапинен адамлардын коплеген ауладларынын социаллык, жамийетлик тажирийбесинин озлестирелиу процесси болады. Мине усы тажирийбе адамлар менен оз-ара катнас жасау процессинде, талим-тарбия алыу процессинде озлестириледи. Мине тап усынын тасири астында шахстын психикалык озгешеликтери: онын моральлык сыпаттары, характери, жигерлилик касиеттери, кызыгыушылыгы, инталылыгы, укыптары пайда болады.

Биз усы уакытка шекем адамды жамийетлик, социаллык маклук ретинде карап келдик. Бирак ол буннан тыскары табийий маклук та болады гой акыры. Онын биологиялык туп манызын менсинбеуге, оган кеуил болмеуге сира болмайды.

ҒАдам тиккелей табийий маклук болады. Табийий маклук атап айтканда тири табийий маклук ретинде ол табийий кушлерге ийе боладыҒ. Албетте тийисли табийий биологиялык озгешеликтер адамнын психикалык жактан рауажланыуы ушын огада зарур. Адамнын психикалык озгешеликтери калиплесе алыуы ушын адамнын мийи хам нерв системасы зарур.

Адамнын табийий озгешеликтери-бул психикалык жактан рауажланыудын ахмийетли алдын ала шарттери, зарурли шарттери болады, бирак олар оз-озинен адамнын характеринде, укыптылыгында, онын кызыгыушылыктарын, пикирлерин, исенимлерин де белгилей алмайды. Мий биологиялык дузилдик ретинде шахстын ис-харекеттеринин алдын ала шартти болады, бирак шахстын барлык ис-харекеттери-бул адамнын жамийетлик турмысынын жемиси.

Адамзат жамийетинен сыртта рауажлана отырып, адамнын мийине ийе болган маклук хеш кашан хатте шахстын сулдери де бола алмайды. 1900-жылы Хиндистанда каскырлар тобында жасап атырган 2 кишкене кыздын табылыуы тууралы уакыя белгили. Ен кишкене тез олип калган, ал ү-ү жасар улкени (оны Камала деп атаган) тагы да 10 жылдан асламырак жасаган. Сонгы жыллары баспа соз усы сыяклы бир неше уакыялар тууралы хабарладыҒ бир кишкене бала тагы да хам тагы да каскырлар арасынан табылган, ал еки кишкене бала Африкадан маймыллар тобынан табылган. Балаларды хайуанатлар урлап кеткен, бирак тири калдырган болууы итимал. Бул барлык уакыяларда да бир коринис бакланады: балалар тик тура алмайды да, журе алмайды да екен, бирак олар торт аяклап жылыслап, тереклерге епшиллик пенен ормелеп шыгып, шакадан-шакага отип журеди екен: олар сойлей алмайтугын хам сеслерди анык етип айта алмайтугын болган: адамзат жейтугын аукааттан бас тартып, шийки етти ямаса конызларды хам ийнеликтерди жеген: сууды шалпылдатып ишетугын, кийимлерин жулыкп шешип таслайтугын, тислейтугын, улыутугын, такыр жерде уйыклап кала беретугын болган.

Жокарыда атап корсетилгендей ак, жамийетлик дузим шахска огада кушли тасир етеди. Адамды адам езиуге тийкарланган класлык жамийеттин тийпик уакли болган адамнын арасында бузык катнасыктар пайда болады. Бир тарапте динкенди куртатугын мийнет, аяксыз езилиу, ал екинши тарапте-байлык хам турмыстан абден тойып кетиушилик болады.

Езиушилик жамийетте адамлар арасындагы карым-катнаслар жеке меншик, оз-кара басынын пайдасын ойлаушылык тийкарында дузиледи. ҒАдам адамга каскырҒ менин хеш нарсе менен исим жоқҒ деген принциптерге тийкарланып, шышык мурны батпайтугын дут тогайлардын нызамын таратып, расалык хам миллий душпанлыкты ен жайдыра отырып, езиушилик адамларда адамгершилик мораль тууралы ен апиуайы тусиникти бузады.

Шахстын толык хам хар тараптеме рауажланыуы ушын барлык мумкиншиликтер тек бизин жамийетимиз тусынта дузиледи. Класлык карама-карсылыктарды биротала сапластыра отырып, хазирги

жамийет шахстын адеп-икрамлык кушлерин рауажландырыу ушын путкиллеи баскаша, сапа жагынан жана негизди дузип береди.

Озбекистан Республикасы Конституциясы бизин елимиздин уллы жетискенликлерин нызамлы турде бекитип, тастыйыклайды. Озбекистан Республикасынын тийкаргы нызамында бизин елимизде рауажланган гарезисиз демократиялык жамийет дузилди хам сонын арасында халыктын доретиушилик кушлери анагурлым толык ашылып атыр, шахстын хар тараплеме рауажланыуы ушын анагурлым колайлы шараятлар пайда болып атыр. Барлык класслардын хам социаллык катламлардын жакынласууы, барлык миллетлер менен халыклардын тенлиги негизинде адамлардын жана тарийхий бирлиги Озбекистан халкы пайда болды.

Жана адамды калиплестириу жамийетлик талим тарбия бериу, гарезисизлик дузимге жеделли турде катнасуу процессинде мамлекеттин хам жамийетлик шолкемлердин тарбиялык жумысынын путкил системасынын тасири астында жургизилип атыр.

Жана жамийетлик дузим шахсты, хар тараплеме рауажланган руухый байлыкты, ис билерменликти, моральлык пакликти хам саламатлыкты жетилистирген адамды калпестиреди.

Бирак ески жамийет идеологиясынын хам моралынын калдыклары, онын дастурлери менен саркытлары отмиштин айырым калдыклары ретинде гейпара адамлардын санасында еле де сакланып киятырганлыгын умытпауымыз лазым. Жамийеттин ози жат идеологиянын хам моральдин коринислерине карсы табыслы гурес жургизип атырмыз.

Жуумагында соны да айтыу керек, бизин жамийетимизде класслардын жасауы менен байланыслы болган адамлар арасындагы тенсизлик жок болады, бирак талаплары, кызыгыушылыклары, укыплары характери жагынан адамлар арасындагы дара айырмашылыклар эледе бар. Гарезисизлик шахсты айырым олшем улгилерине сайкес тенлестириу деген манисти билдиреди. Керисинше хар бир шахсты рауажландырыу ушын онын толык гуллениуи ушын толык мумкиншиликлер ашылды.

Озбекистан Республикасынын конституциясында Озбекистан халкын хам асиресе жас ауладты тарбиялау маселелерине айрыкша кеуил болинген.

Озбекистан Республикасынын конституциясында Озбекистан халкын, асиресе жас ауладты хар тараплеме жетилген адам етип тарбиялау маселелерине улкен куш болинеди.

Сондай ак сырткы хам ишки ыдыратыушылык тасирлердин хам харкыйлы диний агымлардын ыдыратыушылык тасирлеринен саклау маселелерине итибар берилип, онын тарбиялык жумысларынан дарежесин натийжелигин буннан былайда арттырыу зарурлиги атап корсетилген. Озбекистан Республикасынын конституциясында улыума маплер ушын, елимиздин гарезисизлигин беккемлеу ушын мийнет етиу, мийнетке хурмет пенен катнас жасау сыяклы ишки зарурликти тарбиялау Озбекистан халкынын хар тараплеме гармоникалык турде рауажланган, руухый жактан бай жеке келбетин калиплестириудин ахмийетли шартлеринин бири болады деп атап корсетилген.

3.Кандай да бир нарсеге болган мутажлик зарурлик делинеди. Зарурликлер олардын хаттеки ен апиуайы турлери адамларга да, хайуанларга да тан болып организмнин зат алмасыуын хам омирин саклап турыу менен тиккелей байланыслы. Зарурлик мутажликти кандырыуга байланыслы болган тасирлерге караганда жокары дарежедеги харекетлениушилигинде пайда болады. Адам зарурликлерин материаллык хам руухый зарурликлер деп еки турге болиу мумкин. Олар келип шыгыу жагынан турмыс дауамында пайда етилген болууы да, табийий туума болууы да мумкин.

Материаллык зарурликлерге, азык аukatка, кийим кеншекке, уй жайга болган зарурликлер, сондай-ак ислетилетугын белгили мийнет куралларына байланыслы кураллары (аспаб-ускенелер, машиналар, китаплар) сыяклылардан пайдаланыуда пайда болган зарурликлер киреди.

Руухый зарурликлерге баска адамлар менен карым-катнас кылыуга, мийнет етиуге болган зарурликлер, мадений зарурликлер киреди.

Хар кандай зарурликтин характерли озгешелиги онын мудамы анык орынга багдарланганлыгы, анык багдарлау зарурликтин канаатландырылыуы усыллары хам куралларына байланыслы халда озгериуи де мумкин. Маселен белгили дарежеде хам зарурликке мууапык турде таярланган аukatка болган зарурликти канаатландырыу дарежесине карай адамда улыума аukatка емес, тек гана сондай аukatка болган зарурлик тууылады. Билиу зарурлиги хам баска зарурликлер рауажланганда да сондай болады. Маселен, китап окыганымызда, кинофильмди тамаша кылганымызда да сондай жагдай жуз бериуи мумкин, сонын менен бирге озимиздин тийисли китапларга хам кинофильмлерге болган зарурликлеримизди жетилистиремиз.

Зарурликлердин характерли озгешеликлеринен жане бири олардын кайта тиклениуи: белгили зарурликтен канаатландырылыуы таза зарурликлердин пайда болууын бийкарламайды.

Билиу зарурликлери адамга да жокары дарежедеги хайуанларга да тан болган ориентировка хамде тажирийбе рефлекслери тийкарында рауажланады. Олардын рауажланыу дарежеси бир тарапинен адамнын турмыс жагдайлары хам хызметинин билиу тарапинен харкыйлылыгына, екинши тарапинен болса бул зарурликлерден мийнет зарурликлеринин материаллык хам руухый зарурликлердин канаатландырылыуына каншелли байланыслылыгына байланыслы.

Адам зарурликтери анлап аялу дарежесине,ягный олардын адам мийинде пайда болуы дарежесине карай харекетке ийтермелеуши куш ямаса хызмет мотивлери сыпатында жузеге шыгады. Сол тарепинен зарурликтин рауажланыуы шахстын рауажланыуын тамийинлейтугын шарт шараятлар болып есапланады. Егер сиз окуышыда оз панинизди уйрениуге зарурликти рауажландырган болсаныыз сонын ози онын коп тарепинен натийжели окуына тийкар болады, хеш болмаса панди амелде пухта озлестириу ушын хошаметлеуши ахмийетли мунасибетти колланыу ушын кандай да бир илажлар кориуге зарурлик калмайды.

Зарурликтердин осип бармауы шахс рауажланыуынын токтап калуы деген. Бирак баскаша унамсыз уакыя жуз бериуи де мумкин, зарурликтердин тез пат пенен осииу оларды канаатландыруу мумкиншилигинен айырады, натийжеде озинин хакыйкый кушин жойтады да, айырым уакытлары унамсыз факторга айланып калады. Маселен оспирим ямаса ержеткен жигит табысты есапка алмай жасауга адетлениуи зарурликке айланып калады. Бул оны надурис жол менен пул табыуга ийтермелеуи мумкин ямаса маселен окуышыны жетискенликтерин артыкша бахалау онда баскаларга караганда мудама болек, арнаулы катнаста болуу зарурлигин пайда етеди. Натийжеде ол оз журис турыслары хам ис харекетлерине арзымайтугын жокары баха алыуга харкыйлы надурис жоллар менен болса да ерисиуге умтылатугын болып калады.

Адам озинин барлык ис харекеттерин хам журис турысларын тосаттан пайда болга, хеш кандай кыйыншылыксыз канаатландырылыуы мумкин болган зарурликтерге бойсындырылыуын жаксы жагдай деп болмайды.

Себеби адам хар бир минутта хар кыйлы зарурлик сезиуи, дем алыуды, кызыгырак китап окууды, ауырып атырган достын кориуди хам гезектеги шыныгууга барыуды калеуи мумкин. Бул зарурликтер айырым карама-карсылыктарга дускелиуиде мумкин. Озинин ис-харекеттерин жанеде ахмийетлирек зарурликтерди канаатландырууга бойсындыруу ушын белгили дарежеде ерк куши хам акыллы кенес керек болады.

Солай етип зарурликтерди рауажландыруу уазыйпасы осип киятырган ауладты тарбиялаудагы ахмийетли уазыйпалардан бири есапланады. Бирак мугаллим хам ата-аналар зарурликтерди рауажландырганда мудама зарурликтер, оларды канаатландыруудын хакыйкый мумкиншиликлеринен болинип калмауын, балада оз зарурлигине деген акыллы мунасибетти тарбиялауды назерде тутыулары, ягный бала оз ис-харекеттери хам журис-турмысларын тек гана ен ахмийетли, амелге асырылыуы мумкин болган зарурликтерди канаатландырууга гана бойсындыра алыу укыбына ийе болуы зарур.

Адамнын бир нарсени билип алыуга мутажлыгы кызыгыушылыгында коринеди. Кызыгыушылык-бул адамнын анау ямаса мынау затты, кубылысты ямаса хызметти жеделли турде билип алыуга багдарланыушылыкгы болып, ол усыларга унамлы эмоционаллык катнас жасау менен байланыскан. Адамнын кызыгыушылыгы онын турмысынын жамийетлик тарийхый хам дара шараятлары менен белгиленеди. Кызыгыушылыктын ахмийети уллы-ол билимди ийелеуге, ой-ористи кенейтиуге туртки болады, мектеп окуышысын кыйыншылыкларды хам де тоскынлыкларды жене отырып, терен турде билип алыудын жолларын хам усылларын жеделли турде ийелеуге мажбур етеди. Мектеп окуышыларынын окуу ислерин шолкемлестирген уакытта мине усыган кеуил болиу лазым. Кызыклы пан, кызыклы сабакларда адетте мине усы пан менен мукятлап шугылланыу тилегин пайда етеди хам натийжеде жаксы озлестириуди тамийинлейди.

Кызыгыушылыкты онын мазмунына кенлигине, теренлигине, тураклылыгына хам тасиршенлигине карай сыпатлайды.

Мазмуны жагынан кызыгыушылык ози багдарланган объектлер (техникага, музыкага, театрга, шахматка хам т.б. кызыгыушылык) менен белгиленеди. Мазмуны жагынан хар кыйлы болган кызыгыушылыклар олардын жамийетлик ахмийети коз-карасынан бахаланады: биреулери оларда жамийетлик хам жеке моментлер дурыс биригип кеткен болса унамлы; ал еккинши биреулери озинин тек гана кумарлык мутажликтерин ямаса иплас куштарлыгын канаатландыруу менен байланыслы болган майда тири жанлык кызыгыушылыклар ретинде бахаланады.

Бизин мамлекетимиз адамларынын кызыгыушылыгына терен идеялык хам жамийетлик кунлылык характерли болады, бул кызыгыушылыклар жамийетти жетилистириу уазыйпаларынан тууылады.

Кен хам тар кызыгыушылыклар деп екиге айырып карайды. Шахсты хар тареплеме рауажландыруу онда тийкаргы, орайлык кызыгыушылык болган жагдайда кызыгыушылыклардын кен хам хар тареплеме болуын назерде тутады. Тар кызыгыушылык дегенде адамда бир-еки шекленген хам болекленген кызыгыушылыктын болуы, ал калган барлык нарсеге ол путкиллей бийпауа карауы тусиниледи.

Терен кызыгыушылык хакыйкый барлык майда шуйдесине шекем хам назик, жуда пухталап уйрениу зарурлиги дегенди билдиреди. Ол адам кубылыстын устинги жагына гана кеуил аударатугын хам объектке хакыйкат кызыкпайтугын жагдайдагы устиртин кызыгыушылыкка карама карсы койылады.

Тураклы кызыгыушылыкты (ол узак уакыт сакланады, адамнын турмысында хам хызметинде огада ахмийетли роль аткарады жане онын жеке келбетинин белгили дарежеде бекиген озгешеликтери болады) хам тураксыз кызыгыушылыкты (олар белгили дарежеде кыска уакыт дауам етеди, тез пайда болады хам

тез жогалып кетеди) айырып шыгарады. Тураксыз кызыгышушылыкка ийе болган адам бир нарсега апансат кызыгады хам тез арада оган бийпаура болып калады.

Тасиршен кызыгышушылык деп адамнын омирине хам хызметине терен тасир жасайтугын, оны белгили багдарда системалы турде хам максетли харекет етиуге кызыгышушылыктын канатландыруу дереклерин жеделли хам басламалы турде излеуге ийтермелейтугын кызыгышушылыкты айтады. Мине усындай хызметке ийтермелейтугын уян кызыгышушылыкта болады. Тилекке карсы мектеп окушушыларынын спортка деген кызыгышушылыгы гейде тап усындай характерге ийе болады: олар барлык футбол хам хоккей ойынларын баклап телевизордын алдында бир неше саатлап отырууга тайын, хар бир ойыншынын омир баянын ядтан биледи, спорт китапларын журналларын хам газеталарын окыйды, бирок озлери спорт пенен шугылланбайды. Уян кызыгышушылыкты тийисли дарежеде кайта куруу огада зарур.

Сондай-ак тууры (тиккелей) хам кыя (тиккелей емес) кызыгышушылыкларды айырып шыгарады. Тиккелей кызыгышушылык билимнин хызметин анау ямаса мынау тарауан мазмунунын озинен, онын кызыгышушылыгынан, оган шын берилгенликтен келип шыгады. Кыя кызыгышушылык объекттин мазмунуна емес, ал ол адамды тиккелей кызыктыратугын баска объект пенен байланыскан уакытта ийе болатугын ахмийетинен келип шыгады (маселен мектеп окушушысы математикага тек ол ози огада хауесленген уйренетугын авиамодельерди ийлеу ушын керек болганлыктан кызыгады).

Кыя кызыгышушылыкты тарбиялау улкен ахмийетке ийе болады. Окушушы былайынша ози ушын кызыклы болмаган, бирок онын зарур екенин тусинетугын хызметти де пухта, жууапкершилик пенен хам шын берилип орынлауына ерисиуи лазым. Бунын ушын окушушы ушын кызык болмаган хызметтин ахмийетин хам кунун исенимли формада ашып береди, хатте онын озинде де берилип исленетугын хам кызыклы тарапларын табыуга умтылады.

Адам тек озине тиккелей зарур болган нарсени гана ислей бермейди, тек озин кызыктыратугын нарсе менен гана шугыллана бермейди. Шахстын минез кулкы сондай моральлык мотивлер оз мийнетин сезиу, жамийетлик мийнетлер хам тагы баскалар менен жонге салынады хам белгиленеди. Адамнын минез кулкынын моральлык мотивлери исенимлерде коринеди.

Моральлык (ямаса адеп икрамлык) улги дегенимиз бул адам оз хызметинде хам минез кулкында басшылыкка алатугын болады. Хазирги жамийет дузимине оз минез кулкында елимиз гарезсизлигин беккемлеу ушын гуресиушисинин ен жаксы, алдынгы касийетлерин жамлеген адамнын адеп икрамлык улгиси сайкес келеди. Бизин кунделикли турмысымыз коплеген алдынгы адамларда елмиз гарезсизлигин пидакар дузиушилери жузеге келтиреди, ал жаслар мине солардын улгисине еликлейди хам оны басшылыкка алады. Мийнет кахарманлары-заводлардын хам атызлардын мийнеткешлери бизин елимиздин ен ири илимпазлары мине усындай адамлар болады. Бизин елимиздеги жамийетлик хам мамлекетлик гайраткерлер жер жузинде тынышлык харекетинин ен корнекли гайраткерлери Озбекистан кахарманлары еликлеу ушын улги болып хызмет етеди.

Минез кулыктын ахмийетли мотиви исенимлер болып, олар идеаллар менен тыгыз байланысып келеди. Исенимлер-бул белгили бир режелер, ойлар, пикирлер, табият хам жамийет тууралы билимлер болады, ал адамлар олардын шын екенине гуманланбайды, оларды хеш даусыз исенимли деп есаплайды, турмыста оларды басшылыкка алыуга умтылады. Исенимлердин эмоционаллык тарапи оларды терен сезип алыу менен байланыслы болады. Исенимлер бул тек тусинип, ангарып алынган емес, ал терен сезинген, бастан кеширилген нарсе болады.

Егерде исенимлер белгили бир системаны дузсе, олар адамнын дуньяга коз-карасы болып калады. Дуньяга коз-карас мудама класслык характерге ийе болады.

Дуньяга коз-карас хар бир шахстын онын исенимлеринин хам сезимлеринин, жигерлигинин хам характеринин, минез- кулкынын хам хызметинин, онын мийнетке катнасынын калиплесиуинин тийкарын курайды. Сонлыктанда озинде руухый байлыкты, мораллык пакликти хам дене дузилиси жагынан жетилискенликти бириктирген, бир катар жокары мораллык сыпатлар, мийнетке хурмет пенен катнас жасау, хар тараптеме жетилискен, рауажланган шахс Озбекистан жамийетлик дузиминин типик уакили болады.

4. Адам оз ауанына емес, ал жамийетте жасайды хам харекет етеди хам жамийеттин тасири астында шахс болып калиплеседи. Жамийетте хам онын тасири астында адамнын багдарланышушылыгынын хам жигерлигинин касийетлери пайда болады, онын хызмети хам минез- кулкы шолкемлеседи, онын хызмети хам минез- кулкы шолкемлеседи, онын укыптарынын рауажланыуу ушын шараятлар дузиледи.

Жамаат жамийеттин маплерин айырым шахстын маплери менен озине бириктиреди.

Бир жагынан жамаат адам минез кулкынын жокары нормасы ретинде онын жамийетлик ийгиликке хызмет етиуши тастыйыкласа, екинши жагынан дара адамнын, онын жеке укыптарынын гуллениуин тамийинлейди, онын хар тараптеме рауажланыууна жардем береди.

Жамаат хаттеки ен дузелмейтугундай болып коринетугын адамлардын да кайта тарбиялап шыгарып, оларды жамийеттин пайдалы агзалары ете алатугын огада улкен тасир жасау кушин пайдаланыуу тийкарында курылганлыгы тосыннан болган нарсе емес.

Жас оспиримлер шолкеминин хызмети шахстын хар тарапме калиплесиунде улкен ахмийетке ийе болады. Жас оспиримлер жамаатинде болажак шахстын тийкары салынады. Жас оспиримлердин ажайып ислери-тимуршылар харекети хам жауынгерлик данктын изинен шолкемлестирилген сапарлар, балалардын улке таныу жумысы хам баска да коплеген илажлар елимиз адамларын хам шахстын унамлы касийетлерин тарбиялап шыгарады. Жас оспиримлердин мийнеттеги жетискенликлери огада улкен тарбиялык ахмийетке ийе болады.

Осип киятырган жас ауладтын жеке келбетин калиплестириуде камалот хорынын роли уллы. Камалат хоры Озбекистан Республикасы Президенти басшылыгы астында жас ауладтын руухый келбетин бир максетке багдарлап калиплестиреди хам жасларды ажайып амелий ислерге багдарлайды. Бизин заманымыздагы барлык уллы курылыслар жасларымыздын колы менен орынланган. Улкен жамийетлик ахмийетке ийе болган амелий ислер рауажланган жамийеттин жана адамынын ен хасыл жеке келбетин калиплестиреди.

Жамааттин хам жамааттеги оз ара катнасыклардын шахсты калиплестириуде огада улкен роль аткаратугынын назерде тутта отырып, елимиз психологлары сонгы жыллары топарлардын хам жамаатлердин психологиясын жигерлилик пенен уйренип атыр. Киши топарлар деп аталган топарларды уйренип атыр, ал киши топарлар дегенде белгили дарежеде тураклы, курамы жагынан аз санлы (қ0-н0 адамнан аслам емес), улыума максетлер аркалы байланысканадамлардын бирикпеси тусиниледи. Киши топарларга шанарак, мектеп класы, ондирис бригадасы, самолеттин ямаса кишигирим кеменин баскаруушы агзалары х.т.б. жатады.

Топарлар (расмий де, расмий емес те) хар кыйлы рауажланыу дарежесине ериседи. Хар кандай жамаат топар болады, бирак хар кандай топар жамаат бола бермейди. Жамаат-бул жамийетлик жактан пайдалы максетлерди амелге асыратунын шолкемлескен хам жамлескен топар болады.

Топарлардын хам жамаатлердын агзаларынын арасындагы оз-ара катнасыклар огада курамалы жане коп турли болады, буган ис жагынан катнасыкларда, жеке катнасыклар да (жаксы ямаса жаман кориу, дослык хам душпанлык типиндеги-шахслардын оз-ара катнасыклары деп аталган катнасыклар) жатады. Шахс катнасыклар системасында белгили орынды ийелейди, баскалар менен тендей дарежеде абройга, данкка ийе болады, баска агзаларга тендей тасир жасайды. Топар жамаат агзасынын озин-ози бахалай билиуи онын талапшанлык дарежеси улкен ахмийетке ийе болады. Озин-ози бахалау ямаса топардын, жамааттин баска агзалары тарепинен бахалау бир-бирине кайшы келген жагдайда кобинесе тартыс пайда болады. Топардын, жамааттин агзасы талапларынын дарежеси, хадден тыс жокары болып, онын жамааттеги хакыйкый орнына сайкес келмеген жагдайда да тартыслар жузеге келиуи итимал (бундай уакытта жамааттин усы агзасы озин кемситилген деп сезеди, озин тийисли дарежеде бахаланбаган осиге жол берилмеген деп есаплайды). Мугаллим класстын шолкемлестириушиси оз-ара катнасыклардын мине усындай назик кырларын аныклауы тийис. Тек жамаатти жаксы билген хам ондагы оз-ара катнасыкларды назиклик пенен сезген жагдайда гана мугаллим тарбиялау жумысында жамаатке суйене алады.

5. Дуньяга коз-карас кен манисте алганда улыума дунья, табият, жамийет хам сана хаккындагы, олардын рауажланыуы хаккындагы улыумаласкан жыйындысы. Дуньяга коз-карас адам хызметинде онын атираптагы дуньяга болган хар кыйлы мунасибелеринде озинин анык коринисин табады.

Илимий багдардагы дуньяга коз-карас топланган илимий билимлер тийкарында гана жетилисиуи мумкин. Сонын ушын да билимлер, маглыуматлар жыйнагын айтуеуи озлестириу емес, кызыгыушылыкка айланган сайкеслик болууы керек. Себеби хазирге шекем философиялык ол ямаса бул уакыяларын дурыс тусиниуге бейим, бирак сонын менен бирге кызыгыушылыктын айрылган ҒбилимданҒларды ушыратуу мумкин. Сонын ушын да окуушы окуу материалларын тек гана есте саклап коймастан, мумкин оны тусинип озлестириуи жуда ахмийетли. Бул озлестирилген билимлер тажирийбеге тийкарланган хам беккемленген, билимлер хар бир окуушынын кызыгыушылыгына айланган тагдирде гана амелге асады.

Жокары тусиниушилик, дуньяны тусиниуге дауир талабы менен жантасыу, тураклылык, пикирлеу образларынын турмыс образлары менен создин ис пенен бир болууы дауир дунья карасынын характерли белгилеринен есапланады. Идеал дегенде, адам умтылып атырган нарселердин образы тусиниледи. Егер бул шахс образы болса, адам озинде онын касийетлерин пайда етиуге умтылады.

Шахстын кызыгыушылыгы хам пикирлери онын дуньяга коз-карасына тиккелей байланыслы болады, олар дуньяга коз-карас пенен белгиленип гана калмастан, сондай-ак белгили дарежеде дуньяга коз-караска косылып кетеди.

Шахстын кызыгыушылыгы хам умтылыулары онын дуньяга коз карасына тиккелей байланыслы болады, олар дуньяга коз-карас пенен белгиленип гана калмастан, сондай-ак белгили дарежеде дуньяга коз-караска косылып кетеди, онын ахмийетли тийкаргы болиmine айланып калады. Кызыгыушылык хам умтылыулар анык дуньяга коз-карас тийкарында пайда болуу менен бирге бул дуньяга коз-карасты жетилистиреди де.

Кызыгыушылык хам умтылыулар хаккында соз болганда олардын шахс зарурликлери хам кызыгыулары менен тиккелей байланыслы екенлигин айтып отиу зарур. Шахстын жамийеттин

материалык хам руухый зарурликлерин толык дарежеде канаатландырууга умтылыуун корсетуши идеаллар адам хам адамзаттын уллы келешети ушун гуресте кудиретли курал болып есапланады.

Адамзат ауладларынын ажайып акыл хам ой ийелери мине сондай жамийетлик дузим хаккында, физикалык хам руухый куллык шынжырынан кутылып, табият устинен, оз жамийетлик мунасибетлери устинен озлери устемлик ететугын адамлар жамийети хаккында арман еткен еди. Хазирги хукукий демократиялык жамийет тап сондай жамийет болды, онда адамлардын хар тараптеме рауажланыуы менен бирге ислеп шыгаруу кушлери оседи хам жамийетлик байлык дереклери толып тасады, сондай-ак Ғхар кимнен укыбына бола, хар кимге зарурлигине болаҒ деген уллы принцип амелге асырылады.

Бизин уатанымыз гарезсизлик курылысынын жана хам жокары баскышына кирди. Озбекистан Республикасынын Багдарламасында бул уллы жоба илимий жактан далиллеп берилген. Багдарлама пикирлери адамзаттын ен жаксы хам ен жана арманларын саулелендиреди. Бул пикирлерди амелге асыруу ушун гурес бизин шақырыгымыз. Путкил Озбекистан халкы менен бирге бизин жасларымыз-бизин келешегимиз усы гарезсизлик идеаллары ушун гуреседи.

Жасларымыздын мартлиги хам хам олардын мийнет тарбиясы хаккында белгили далиллер тийкарында пикир жургизиу мумкин. Жуз мынлап жасларымыз елимиз курылысында, шаруашылыкта, дийханшылыкта, ис билерменликте, илимде, тын жерлерди озлестириуде катнасып келмекте.Гарезсизлигимиз курылысындагы миллионлар катнасыушылары ишинде жаслар белгили орын ийелейди.

ҒБизде тек гана оз рахатин козлеуди турмыстан не алыу мумкин болса барлыгын озиники деп билетугынайырым менмен адамларда жок емес.Бирак бундайлар кем,олар бизин жамийетимизде бахытсыз, халыкка хызмет етиу, адамларга пайда келтириу, жокары маман канийге, оз исинин устасы, илим, адебият, санаат гайраткерлери, спортсменлер болуу бизин елимиз жасларынын максети, нийети, тилеги. Хулласы Гарезсиз уатанымыздын хакыйкый перзентлери болып жетисиу олардын арзыу арманларыҒ

И.А.Каримов ҒОзбекистан XXI асир босагасындаҒ Н.ә99х Озин ози тексеруу ушун

Сораулар

- 1.Шахс дегенимиз кимЎ
- 2.Уллы алымлар, ойшыллар шахс хаккында кандай пикирлер айтканЎ
- 3.Жеке минезли адам дегенимиз кандай адамЎ
- 4.Индивид дегенимиз неЎ
- 5.Адамлар хызметинин турине карай кандай болып болинедиЎ
- 6.Биологиялык хам социаллык факторлардын шахсты калиплестириудеги роли кандайЎ
- 7.Шахстын табияты дегенимиз неЎ
- 8.Адамнын табийий озгешеликлери дегенимиз неЎ
- 9.Жана адамды калиплестириу, жамийетлик талим-тарбия бериу дегенимиз неЎ
- 10.Инсан зарурликлери дегенимиз неЎ
- 11.Руухый зарурликлерге кандай зарурликлер жатадыЎ
- 12.Адам кызыгыушылыклары дегенимиз неЎ
- 13.Кызыгыушылыклардын кандай турлери барЎ
- 14.Тасиршен кызыгыушылык кандай боладыЎ
- 15.Кыя кызыгыушылык кандай боладыЎ
- 16.Шахстын хар тараптеме рауажланыуда жамааттин тасириЎ
- 17.Шахтагы унамсыз минез-кулукты, касийетлерди,кылыкларды жок етиуде жамааттин ролиЎ
- 18.Киши топарлар дегенимиз не хам онын шахска тасириЎ
- 19.Дуньяга коз-карас дегенимиз неЎ
- 20.Илимий багдардагы дуньяга коз-карас калай жетилиседиЎ
- 21.Елимиздин, мамлекетимиздин шахска болган талабы хам турлери кандайЎ

ТЕМА: ПСИХИКА ХАМ САНАНЫН РАУАЖЛАНЫУЫ

Жобасы:

1. Психиканын рауажланыуы хаккында улыума тусиник.
2. Нерв системасы хам хайуанлар психикасынын рауажланыуы.
3. Адам психикасынын пайда болуу жагдайлары хам озине тан озгешеликлери.
4. Жамийетлик турмыс шараятлары хам адам санасы.
5. Бала психикасы рауажланыуынын айырым нызамлыклары.

Таяныш тусиниклер

Хызмет, зарурликлер, руухый онимлер, жигерлилик, характер, укыплылык, психик процесслер, мотивлер, окыу, мийнет, ойын, талим алыу, конлигиулер, хайуанлардын конлигиулер, инстинктлер, шахс.

А Д Е Б И Я Т Л А Р.

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил қадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тараққитининг янги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
4. И.Каримов ЎБаркамол авлод орзусиЎ Т. 1999
5. И.Каримов ЎОз келешегимизди оз қолымыз бенен қурып атырмызЎ Ноқис ЎҚарақалпақстанЎ 1999.
6. И.Каримов. Озбекстан ХХІ асир босағасында: қауипсизликке қауиплер, тураклылык шартлери ҳам рауажланыу кепилликлери. Ноқис ЎҚарақалпақстанЎ 1998.
7. И.Каримов ЎВатан озодлиги-олий саодатЎ Т. ЎУзбекистонЎ - 1999
8. Э.Гозиев ЎПсихологияЎ Т. 1994.
9. Э.Гозиев ЎТафаккур психологиясиЎ Т. 1990.
10. В.А.Крутецкий ЎПсихологияЎ Н.1991
11. Аймауытулы Жусипбек ЎПсихологияЎ А.1995
12. К.Даминов, У.Отавалиева, Х.Ибрахимов ЎПсихологиядан семинар ва лаборатория машғулотлариЎ Т.1994
13. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
14. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Психиканын рауажланыуы ҳаққында айтпастан алдын ЎрауажланыуЎ тусинигине қобирек итибар бериу керек.

Рауажланыу - бул ҳарекетлениу, озгерииу деген соз. Бирак барлык ҳарекетлениу ҳам озгерииу рауажланыу бола бермейди.

Рауажланыу-илгерилер (осип) баратугын апиуайыдан қурамалыга, томеннен жоқарыга қарап баратугын озгерис, кери кетиуге паске тусиуге, шыгынга ушырауга қарама қарсы процесс.

Буннан миллиард жыллардан қобирек бурын рауажланыу себепли жер жузинде органикалык емес материядан жанлы органикалык материя пайда болган. Жанлы организмлер озлеринин рауажланыу дауиринде апиуайы бир жаниуарлардан жоқары дарежедеги хайуанатларга шекемги, сонын ишинде адамга шекемги жолды басып откен.

Рауажланыу нызамы улыума характерге ийе. Табият рауажланады, ислеп шығарыу усыллары адамлардын турмыс кешиириу жағдайлары рауажланады. Сондай-ақ психикада рауажланады.

Рауажланыудын улыума нызамларын уйрениу ҳам тариплеу философиянын узыйпасы. Бирак рауажланыу процессин уйрениу ҳам тусиндириуде жалғыз пикир жоқ. Айырым философлар затлар ҳам уақыяларды озгермейтугын (статик) ҳалда ямаса белгили мугдардагы озгерислерди есапка алган ҳалда уйренсе, тагы биреулерии сапа озгерислерин анықлауга ҳарекет етеди.

Айырымлар уақыяларды бир-биринен ажыралган ҳалда, басқа биреулерии болса оларды оз-ара байланыскан оз-ара бири-бирине тасир етиуде уйренеди. Тагы биреулерии тек озгеристин озин уйренсе, басқа биреулерии бул рауажланыуды келтирип шығаратугын себеплерди қыдырып табады.

Психика рауажланыуын улыума тири организмлер рауажланыуы сыяқлы еки жобада уйрениу мумкин:

1. Филогенез (грекше филе-тур, генез-тууылыу, келип шыгыу, рауажланыу).
2. Онтогенез (онтос-ҳақыйқый, генез-тууылыу, келип шыгыу, рауажланыу).

Филогенез организмнин апиуайы турлеринен баслап, ҳазирги заман адамына шекемги путкил бир биологиялык рауажланыу процессинде жуз берген озгерислер болып табылады.

Онтогенез-ҳар бир адамнын омири дауамында онын тууылганынан баслап, тап олгенине шекем пайда болган озгерислер жыйындысы.

Айырым психологлар, биогенетистлер баладагы психик рауажланыу тек гана филогенездин тезлестирилген ҳалдагы тақарланыуы деп қарауга бейим болады. Сонын ишинде атаклы немец психолог идеалисти В.Штерн бала омиринин биринши ярым жылындагы психик рауажланыуды ен апиуайы сут емизиушилер дарежесине, екынши ярым жыллыгын маймыллар дарежесине, омиринин екынши жылын адамзат ауладларынын адамга айланыу дарежесине ҳам тагы басқаларга усатысады. Америка педагоги С.Холл мектепке шекемги жасы мифлер дауирине, киши мектеп жасын антик дауирге, оспирмликти христианлык дауирге ҳам тагы басқаларга усатыскан еди.

Бул келтирилген унамсыз хам зыянлы теориялардын (усыган уксас баска теориялардын) зыяны хам залели соннан ибарат болган еди, олар балалардын психик рауажланыуун алдынан белгилеп койууга, олардын жасына карап алдынан катан шегаралап койууга алып келди. Амелде болса бул еркинликти бузууга балага тарбиялык тасир корсетууде жетилистириудин жол хам куралларын излениуде токтатууга, еркин тарбия теорияларына, балаларды оз халына таслап койууга алып келди.

Хар бир адамнын психик рауажлануу онын организми рауажланыуу менен байланыслы, албетте оз жасына тан озгешеликтерге ийе болады. Адамнын психик рауажланыуундагы шешууши нарсе бул жамийетлик турмыс кеширеу жагдайлары (буларда озгермейтуугын нарсе емес) хам тарбия болып табылады.

2. Психика-бул жокары дарежеде рауажланган материянын озгешелиги. Сондай сорау пайда болады, бул озгешелик биринши мартебе кашан, материя рауажланыуунын кайсы баскышында хам кандай шараятларда пайда болган?

Хар кандай тири организм оны коршап турган орталыкка оз-ара мунасибети менен, мудама зат алмасыуу, ассимиляция хам диссимиляция менен характерленеди. Зат алмасыуу организм хам орталык арасындагы оз-ара мунасибеттин айырым бир тенликтери сакланыуга шекем дауам етеди. Бул тенликтин кескин бузылыуу зат алмасыудын бузылыууна, сондай-ак тири организмди оли организмге айланыууна алып келеди. Усы орында И.А.Каримовтын кымбатлы пикирлерин келтириу огада ахмийетли. Организм онын жасауун тамийинлеп туруушы сырткы орталыксыз болууу мумкин емес, сонын ушын организмге илимий сыпатлама бергенде оган оз тасирин тийгизип турган орталыкты да киргизиу лазым.

Оз келешегимизди оз колымыз бенен курып атырмыз
Нокис Каракалпакстан 1999 ж.

Организмлер хам орталык арасындагы оз-ара мунасибети тек хар кандай организм сескениушенлик укыбына, ягный орталык тасиринде жеделли жагдайга отиу хам зат алмасыу укыбына ийе болганда гана амелге асыуу мумкин.

Сескениушлик апиуайы тасирлениудин барлык жанлы организмлер ушын тан болган биологиялык формасы. Ол тек зат алмасыуун хам онын бузылыууна байланыслы болган коздыруушыларга байланыслы пайда болады.

Мысалы: осимлик жактылыктан тасирленеди, себеби жактылык энергиясы осимликте углевод пенен тамийинлейтуугын шараят есапланады.

Сескениушенлик-психиканын пайда болууунда зарурли озгешелик, мажбурий шараят болып табылады. Бирак ол оз халына эле психика емес. Психика болуудын ен апиуайы тури бул организмлердин сезиушенлиги, биологик жагынан биологиялык ахмийетке ийе болган коздыруушыларга кайтарылатуугын реакциялардын пайда болууу.

Мысалы хайуаннын аукааттын ийисине реакциясы, жемис кыдыруу, оган жакынласуу сыяклылар хайуаннын ийиске деген сезиушенликке, демек психикага ийе екенлигин корсетеди. Психика тасирлениудин жана хам айырыкша тури сыпатында жасау жагдайларынын курамаласып хам тири организмлердин озгериуши орталыкка бейимлесиу зарурлиги себепли пайда болды. Психиканын хайуанат дуньясындагы рауажланыуу жер бауырлаушылардан баслап хайуанлар системасынын рауажланыуу менен тиккелей байланыскан хаттеки онын менен белгиленгенде.

Тири табият дуньясында эле бир клеткалылар менен бир уакытта-ак рауажланыудын еки тийкаргы багдары пайда болды.

1. организм дузилисинин хам оларда пайда болып атырган организмнин макандагы орын алмастырууу менен байланыслы болмаган физик-химик процесслердин озгериуи

2. тири организмлер нерв системасынын, сезиушенлигинин хам олардын макандагы орын алмастыруу менен байланыслы болган тийисли минез кулык турлеринин рауаланыуу. Биринши жолакшадан осимликлер, екинши жолакшадан болса хайуанлар рауажлана баслады.

Хайуанат дуньясынын ен апиуайы уакиллери, сонын ишинде суу жаниуарларынын айырым турлеринде нерв функциялары жагынан нервке уксас, бирак бир-биринен айрылган хам бир-бирине байланыслы болмаган клеткалар бар. Жер бауырлаушыларда тус озгертиу болады. айырым клеткалардын функциялары ажыралма хам бир кыйлы (тийкарынан аукатка умтылуу менен байланыслы кыскаруу хам пасенлеу). Бул диффуз халындагы нерв системасы деп аталады.

Хайуанлар нерв системасынын буннан кейинги эволюциясы еки тийкаргы жолдан барады: нерв талшыклары хам бууынларынын пайда болуу жолынан хам орайлык жане периферик нерв системасынын ажыралыуу аркалы найшасымак дузилестин пайда болууу хам рауажланыуу жолынан нерв системасынын тек гана найшасымак дузилестин бас мийдин болинип шыгууу хам кушли рауажланыуу, ондагы турли болимлер функцияларынын тек соган орналыуун жане организмнин турли болим хам функцияларын орайласкан баскаруудын осип барыуун тамийинлейди.

Хайуан психикасы рауажланыуу дарежесин еки белги менен сыпатлау мумкин, бириншиден орталыктын комплекс тасиринен тек гана айырым коздыруушыларды ямаса олардын белгиле дарежедеги курамалы бирикпелерин, мунасибетлерин ажыратып алуу кубы менен экиншиден, орталыктын индиви-

дуаль турмыс жагдайларынын озгериуине сайкес халда анык минез кулык турлерин озгерте алыу укыбы, ягный азба-коппе нерв системасынын ийилиушенлиги (пластиклиги) менен.

Психикалык нерв системасын курамалы етиу тикарында рауажланыуы тири маклук турмысынын шараятларынын хам тарзинин тасийри астында онын догерек атираптагы орталыкка ийкемлесиуи процессинде жуз бередит. Озгерип атырган турмыс шараятлары хайуанлардын минез-кулкында озгерислерди пайда етеди, ал бул нарсе оз гезегинде нерв системасынын рауажланыуын жонге салады. Буннан сон рауажланып атырган нерв системасы хайуанаттын догерек атираптагы орталыкка ийкемлесиуинин курамалы болууын келтирип шыгарады. Натийжеде психикалык хызметтин асте акырын сапа жагынан огада апиуайы формалардан анагурлым курамалы формаларга отиуи жуз бередит.

Нерв системасынын хам психикалык хызметтин рауажланыуу дарежесине карай хайуанатлардын догерек атираптагы орталыкка ийкемлесиуу укыплары ретинде хайуанатлар кылыгынын уш типин белгилейди.

1. Инстинктлер

2. конлигиулер

3. Интеллектуальлык (акыллга мууапык) кылыктын ен апиуайы турлери.

1. Инстинктлер. Инстинктлер-бул хайуанатлардын курамалы табийий ис-харекетлери болып олардын жардеми менен хайуанатлар оз талаптарын канатландырады. Физиологиялык жактан инстинктлер шартсыз рефлекслердин курамалы дизбеклеринен ибарат болып, рефлексдин бир ушы ендиги рефлексдин коздырыушысы болады хам тагы баска.

Инстинктлерди уйрениудин кажети жок. Олар хайуанатка тууылганынан-ак таяр халында питкен болады хам организмдин (кобейиу инстинкти ретинде) жузеге келеди. Минекей бир анык мысал: шожелер майекти жарып дуньяга келиуден сал бурын олар анык еситилетугын етип шуйкилдейди. Шайдын кышкырыуына еликлей отырып, шуйкилдинин биротала токтап калыуына ерисиуге болады. Тауыктын каклыуына еликлей отырып, керисинше шожелердин огада танланып шуйкилдеуине ерисиуге болады. Дуньяга еле келмеген маклук шайдан болатугын кауип катер тууралы, оз анасы тауык тууралы да хеш кандай тусиникке ией олыуы мумкин емеслиги анык.

Инстинктлер бир катар ауладларда биологиялык жактан максетли ис харекетлерди танлап алыудын хам беккемлеудин натийжеси ретинде табийий танлап алыудын барысында тарбияланып шыкты. Куслардын маусим сайын баска жакларга ушып кетиуи, куслардын уя салыуы, хайуанатлардын ин казыуы кыска азык аукаатты гамлау жане тагы баска сол сыяктылар инстинктлик харекетлердин мысаллары бола алады.

Гейде инстинктлер огада курамалы хызметтен ибарат болады. Маселен, пал харрелер тан каларлык сарраслык пенен мумнан дуп-дузиу алты курлы козгенкли уяларды курады, бундайда олар тийкарынан хатте курыушы инженерлер ушын да кыйын болган курылыс материалларын ен аз жумсау аркалы барынша кен жайларды салыуу сыякты уазыйпасын шешеди.

Кундызлар озине бир неше болмеден ибарат жайлар салады, бундайда пухта етип аршылган шакалардан патик ислеиди, ал патикти дарьянын ултанынан алып келинген уйык пенен тап сыбаушылардай шеберлик пенен сыбап шыгады. суудын каддин тартипке салыуу ушын кундызлар богет курады (оны гейде узынлыгы 100 м ден аслам, бийиклиги 2-3 м ге шекем, ени 1-2 м етип курады), ал бундайда тереклерди курылыс орнына карай агызып жибериуу ушын богет курыуу ушын тереклерди дарьянын ор жагынан кемирип кулатады. Богеттин денесин кундызлар бир ушы дарьянын ултанына кагылган улкен казыклардан согады. Усы казыкларды путаклар менен орайды, ал олардын аралыгындагы санлакты пухта етип ылай менен сыбап таслайды.

Асиресе кумырыскалар озинин курамалы инстинктивлик кылыгы менен тан калдырады. Олар кумырыскалардын ишиндеги арнаулы болимшелерде озлери жыйнаган данлерин саклайды, хазиринше адамга тусиниксиз кандай да бир тасил менен данлердин когерип кетиуинин алдын алады. Кумырыскалар замаррыкларды осиреди-олар айырыкша болмешелерде топырак пенен араластырылган, майда етип кесилген жапыраклардын болекшелерин саклайды, ал олардын устинде усы жанликлер ушын татлы азык аукаат болатугын замаррыклар оседи. Кумырыскалар шырынжаларды осиреди, оларды сауын сыйыр ретинде пайдаланады, муртшалары менен шырынжалардын карнын кытыклап, кумырыскалар оларды кант таризли суйыктыкты ажыратып шыгарыуга мажбур етеди, сойтип сол суйыктыкты ишеди. Гузде кумырыскалар шырынжаларды сууыктан паналап койылган жерлерге коширедит.

Бирок озинин путкил курамалылыгына карамастан инстинктивлик минез кулык калай болса солай акылдын ойлаудын хеш кандай белгисиз жузеге келеди. Озгерип кеткен жагдайларда инстинктивлик ис харекетлер ен максетли харекеттен кобинесе биологиялык жактан биймани хам хатте зыянлы харекетке айланып кететугынын корсететугын баклаулар буны тастыйыклайды.

Маселен кундызлар буган хешкандай мутажлик болмасада зоопарклерде де богетлер согыуга тырысады. Хатте пал уяны пал агып кететугын етип тесип койсан да пал харреси пал уянын козгенегин пал менен толтырады, ал оннан сон бос козгенектин аузын сыбап та таслайды. Егер чачарка деген кус бир жакка ушып кеткен уакытта онын уясындагы майеклерди сал арманырак ысырып койып, оларды жумалак

таслар менен алмастырып койсан, ол кайтып келип жумалак таслар устине курык басады, ал тап козинин астында турган майеклерге хешкандай итибар бермейди.

Баринен де бурын томенги хайуанатлардын кылыгына характерли болган инстинктлер жокары дарежеде рауажланган хайуанатларда хам хатге адамда да бар (олар табийий шартсиз рефлекслер аукатланыу, жан саклап калыу максетиндеги корганыу инстинкти х.т.б. туринде болады). Инстинктлер адамнын минез кулкында адамнын санасына, жамийетлик табиятына бойсына отырып, путкиллей баскаша характерге ийе болады.

Инстинктлер минез кулыктын катан турде бекитилген формасы болады. Бирак олар путкиллей озгерместен кала бермейди. Орталык узликсиз хам кате болганындай ак асте акырын озгере бередит. Усыган мууапык турде минез кулыктын инстинктивлик турлери де огада коплеген ауладлардын омири дауамында кайта дузилип бара бередит, ал олардын биологиялык жактан путкиллей максетли болмай калганлары табийий танлап алыудын барысында жок болып кетедит хам изертлениуден калады.

2. Хайуанатлардын конлигиулери. Солай етип хайуанатлар тек кылыкларынын табийий турлерине-инстинктлерге суйене отырып, озгерип атырган орталыкка табыслы турде ийкемлесе алмайды. Хайуанатлар турмысы курамаласып барган сайын хайуанатка орталыктын озгерислерине белгили дарежеде ансат ийкемлесиуге имканият беретугын кылыктын жана анагурлым жетилискен типит жетекшит ахмийетке ийе бола баслайды. Кылыктын мине усы тури конлигиу болады.

Конлигиу-бул жеке турмыста колга киргизилген хам шыныгыулардын натийжесинде беккемленген кылыктын усылы болады. Конлигиудин тийкарын шартли рефлекслер системасы курайды. Конлигиулер хайуанатлар дуньясы анагурлым жокары дарежеде рауажланган уакытта пайда болады. Бул анагурлым жетилискен ийкемлестириу механизмит болады, ойткени хайуанат орталыктын озгерислерине мууапык жанадан жана шартли рефлекслерди белгилит дарежеде тез пайда етиу мумкиншилигине ийе болады. Егерде анау ямаса мынау шартли рефлекске мутажлык болмай калган жагдайда ол жок болып кетедит.

Конлигиу инстинкт пенен салыстырганда мудамай минез-кулыктын анагурлым курамалы тури бола бермейтугынын (ал бир катар жагдайларда инстинктлер минез-кулыктын анагурлым курамалы турлери болады-жокарыда келтирилген мысалларды еслеп корейик), бирак минез-кулыктын ийкемли, санли хам усынын натийжесинде анагурлым жетилискен тури болатугынын атап корсетемиз.

Ал акылды, ойлауды айтатугын болсак, олар хайуанатлардын конлигиулерине коринбейди. Конлигиу шартли рефлекс болады хам оннан баска хешнарсен емес. Ийтте аягы менен тордын илдиргишин басыу, оны ашыу хам азык-аукатты алып жеу сыяклы конлигиу пайда болган едит. Оннан сон торды 180° ка айландырып коятугын болды. Ийт есикшеге емес, ал бурынгы орнына келетугын (ягный кенислик аухалына карай харекет ететугын) хам енди карама-карсы тарапте турган илгшити баскан сыяклы биймани харекетлерди ислейтугын болады.

3. Интеллектуаллык хайуанатлардын акылга уграс кылыгы. Хайуанатлардын орталыкка ийкемлесиу процессинде тоскынлыкларды

жениу, жана жагдайда ен жаксы кылыкты табыу менен байланыслы болган белгилит бир узыйпаны шешит зарурлиги пайда болады. Усы узыйпаны орынлауга инстинктлерде, конлигиудерде мумкиншилик бермейди. Хайуанат бурын оз тажирийбесинде болган кылык турин табыуи тийис. Бундай жагдайларда жокары дарежеде рауажланган хайуанатлар (биринши гезекте адам таризли маймыллар менен дельфинлер) акылга уграс кылык деп аталган кылыкты ислеуге-ойлау хызметинин затлардын арасындагы байланысларды аныклауга тийкарланган ен апиуайы турлерин амелге асырууга укыплы болады.

Маселен, маймыллар жемтикти алыу ушын кутылардан баскалдаклы минбер курыуи, хар кыйлы узынлыктагы хам калынлыктагы таякларды пайдаланыуи, отка суу сеуип сондириуи, хар кыйлы тамбини ашыуи, бунын ушын белгилит колемдеги хам кырлы таяк-гилтлерди танлап алыуи мумкин. Тажирийбелер шимпанзе заттын баска касийетлерине (маселен, фигураларды олардын формасына хам колемине кеуил аудармастан тус белгисине карай танлап алыуи ямаса олардын тусине хам колемине кеуил болместен формасына карай танлап алыуи) карамастан заттын кандай да бир жалгыз касийетин айырып алыуи мумкин екенин корсетти. Ен ахмийетлисит жанадан табылган адис бирден хайуанатлардын ядында калады, олардын биротала оз мулки болып калады. Буннан акылга уграс кылык-хайуанатлар дуньясындагы кылыктын жокары хам ен жетилискен формасы болып, олхайуанатлардын орталыктын озгерип туратугын шараятларына ен анык ийкемлесиуин тамийнлейди, деген жуумак келип шыгады.

Жокары дарежеде рауажланган хайуанатлардын ойлау хызметинин шекленгенлигин хам апиуайылыгын атап корсетиу лазым. Маселен маймыл кутылардан пирамида жасай отырып, кобинесе улкен кутыларды кишит кутылардын устине кояды, гейде кутыны жайдын капталдагы дийуалына жегимлеп койууга умтылады, зангинит клетканын ортасына тирексиз етип койууга тырысады. Маймыл бир неше таспалардын арасынан азык-аукат салынган табакты тартып алгандай таспаны танлап алады, бирак гейпара жагдайларда таспанын бирден еки ушынан тартыу керек екенин тусинбейди.

Жаздын шыжгырган ыссы кунинде устине суу куйуу ушын озектен суу алыуга уйретилген маймыл озине мийуени узип алыуга кесент берип атырган оттын устине суу куйып, оны сондириу максетинде бактен суу алыу ушын баска салга отедит. Ал ол сууды усы максетте неге озектен алмайды □ Барлык

маселе маймыл озектен алынган сууды озинин устине куйууга, ал бактен алынган суу менен отты сондириуге уйренип калганлыгында болады. Онын ушын озектеги суу менен бактеги суу хар кыйлы нарселер, хар кыйлы коздырыушылар болады. Аладам суу хам онын касийети тууралы улыума тусиникке ийе болады. Ол хар кандай суу ортти сондиретугынын биледи хам усыган мууапык харекет етеди. Солай етип, жокары дарежедеги рауажланган хайуанатларда ойлаудын тек баслангыш баскышы, олардын ен апиуайы акыллылыгы тууралы айтыуга болады. Коплеген илимпазлардын пикирине караганда, олардын ойлау укыптарын тек 3-4 жасар баланын ойлау укыптарына тенгериуге болады.

Психика рауажланыуунын хар бир жана баскышына нерв системасынын жана, жанеде жокары дарежедеги рауажланыу пикири тууры келеди. Тек гана нерв системасын хам онын функцияларын жетилистириу аркалы гана хайуанатлар психикасы хам минез-кулкы жетилисиуи мумкин. Бирак нерв системасынын жетилисиуи турмыс жагдайларына байланыслы. Солай етип жокарда айтып откенимиздей, хайуанатлардын улыума эволюциясы хакыйкый жасау жагдайлары менен белгиленеди. Маймыл, онын сезиу органларынын, мийинин, кол-аякларын баскарыу дарежесинин ийеленгенлиги манисинде де сондай-ак индивидуал сайкеслесиуди талап ететугын курамалы маселелерди шешиу укыбы манисинде де, жокары рауажланыу баскышына ерискен, узак дауирлерден берли тереклерде жасау жагдайлары соны далилейди.

Корип шыгылган маселелер жуумагы бойынша сондай улыума жуумак шыгарыу мумкин, хайуанатлар психикасынын эволюциясы таза биологик нызамлар менен белгиленеди. Мине сол биологик байланыс себепли хайуан психикасы хам онын жокары формалары даслептен жамийетлик характерге ийе болган адам санасынан сапа жагынан ажыралып турады.

3. Психика рауажланыуунын тек адамга тан болган жокары баскышы сана деп аталады. Бул атаманын анлау созинен келип шыкканлыгынын ози адам орталык пенен оз-ара мунасибети себепли тек максетке мууапык жеделлин корсетип кана калмастан, мумкин оз билимин ис-харекетлерин не ушын хам не себептен ислеп атырганын анлауы лазым экенин корсетеди.

Озбилими, ис-харекети, мамлеси (ягный адамнын оз-озин анлауы) адамнын атираптагы затлар хам уакыялардын хакыйкый ахмийетин билиудин хакыйкый жуумагы. Хайуан бундай укыпка ийе емес.

ГПсихиканын рауажланыу машкалаларыГ китапта усы (жагдайды) халатты сууретлау ушын томендеги мысалды келтиреди: Ракотшельник кобинесе оз шыганагында актинияни котерип журеди хам озинин шырылдаушы улкен муртлары менен кыскышбаканы коргайды хамде оны азык-аукат калдыклары менен тамийнлейди. Бирак шыганактан айрылган кыскышбака актинийдин тууырыдан-тууры керекли таманын тусинип жетпестен онын устине шыгыуга харекет етеди. Егер кыскышбака аш болса, актиния онын алдында озинин биологиялык мазмунын озгертеди: кыскышбака оны жеп кояды. Демек актиния кыскышбака ушын онын биологин зарурликлерге хеш кандай хакыйкый дурыслык болып калмайды, баскаша етип айтканда: атираптын кыскышбакада пайда етилиуи тууырыдан-тууры онын организиминин жагдайына байланыслы.

Бундай уакыяны биз жокары дарежедеги хайуанатларда да коремиз. Жемтикти алыу ушын маймыл тарепинен пайдаланылган занги хайуан ушын озинин хакыйкый ахмийетте емес, ол тек гана жемтикке байланыслы болган аукатка байланыслы биологик инстинктив зарурликлерди канаатландырыуга зарурли жагдай есапланган затлар болганы. Сонын ушын да маймыл зангини болме ортасына хеш кандай тирексиз болсада койууга коп мартебе урынып кореди, аладамнын коз-карасында (хатте жас балада) бундай харекет етиу пайдасыз.

Демек егер хайуан ушын хар кандай зат онын (хайуаннын) табиятына бола биологик, инстинктив зарурлерден ажыралмас болса, бул заткатунасибеттин ози онын ушын уйкыдай ягный бул мунасмбет хайуан таманынан анлап алынбайды хам анлап анылууы да мумкин емес. Улыума хайуан хеш бир нарсеге мунасибетте бола алмайды, болууы мумкинде емес.

Адам барлык нарсени баркулла анлай береме□ ягный психик хызмет барлык уакытта да саналы характерде бола береме□

Як баркулла да сондай бола бермейди. Психика шенбери сана шенберинен кен. Адам психикасы сана шенберинен сыртта болган сана асты жагдайында оз ишине алады. Мысалы, психика пайда болууынын озине тан турлери болган албырау, ташхуш, руухланыу сыяклы сезимлерди барлык уакыт та да анлай бермеймиз. Ауырыуга байланыслы санланыу (коргануу) реакциясы, ыссылык хам баска тасийрлер психик хызметтин натийжеси, бирак оларды кобинесе пайда болганнан кейин анлап аламыз, айырым уакытларды путкиллей анламаймызда.

Адамзаттын адамга айланыууна мийнет тийкар болды. Адамнын озинде мийнет жараткан адамнын санасы да мийнет процессинде пайда болган. Мийнеттин адам санасынын тарийхий жетилисиуиндеги хакыйкый тусиниу ушын мийнеттин ахмийетин терен аныклап алыу керек.

Зат алмасыуы барлык тири жаниуарлардын ен зарурли жасуу жагдайы. Адамнын биологик жасау жагдайын тамийнлейтуугын зат алмасыу тиккелей мийнет пенен байланыслы.

Адам табият затларын озлестириу ушын денесиндеги табий кушлерди: коллар, аяклары, басыхам бармакларын иске салады. Сол ис-харекет жардеминде сырткы табиятка тасийр корсетиуу хам оны озгерттип, сол уакыттын озинде озинин шахсий табиятында озгертеди. Тек гана мийнет процессинде гана

адам органлары, сондай-ак даслеп сезиу органлары хам колы интенсив турде рауажланып барады: мийнет процессинде маймыл мийи адам мийне айланып барады.

Мийнет куралларынан пайдаланыу хам онын жамийетлик характери мийнеттин озине тан озгешиликтери есапланады.

Ис-харекеттин жамийетшилиги адамнын пайда болуу баскышында жасау ушын гурес куралы, биологик турдин сакланып калуу жагдайы есапланган. Мийнеттин жамийетлик характери хакыйкый турде бирлесип харекет етиу оз-ара хабарлау (сигнализация) зарурлигин келтирип шыгарды. Мийнет харекеттери даслеп бир уакыттын озинде хабар етиу узыйпасын аткарган. Бирак мийнеттин кем-кем курамаласып барууу натийжесинде бунын ози жетерли болмай калды. Солай етип мийнет адамнын сесли сози пайда болып хам рауажланып барды.

Адам созинин роли апиуайы хабарлау, харекетке бейимлик пенен сыпатланбайды. Анык создин рауажланыуу менен бирге тил жетилисип барады. Хар бир болек созде сондай-ак олардын бирикпелеринде даслеп адамлардын мийнет процесси таманынан пайда етилген тажирийбеси жамлескен.

Дауыслы (сесли) хабарлау (сигнализация) хайуанлар турмысында да белгили дарежеде ахмийетке ийе. Мысалы тогайда хаккенин шыкыкылауы копшилик жырткыш хайуанларда, хатте уй хайуанларында корганыу реакциясын (кашыу, абайлы болуу х.т.б.) пайда етеди. Маселен дан тапкан кораздын когакылауы болса тауыкларды оз жанына жамлейди. Бирак хар еки жагдайда да адам созинде тек уксаслык гана бар. Тийкарын алганда олар принцип жагынан ажыралып турады. Хайуанлар ушын дауыс (сес) хабар (сигнал) затлар хам уакыялар хаккындагы хакыйкый хабар бола алмайды, маселен айтып отырганымыздай кауипли жагдай ямаса дан тауып алган кораз хам баска жагдайлар. Тийисли хабар (сигнал) хайуан реакциясы менен эволюцион процессте пайда етилген шартсиз рефлектор механизми менен ямаса хайуаннын жеке тажирийбеси аркалы жетилискен шартли рефлектор механизми менен байланыслы. Хар еки жагдайда да нерв байланыслары биринши сигнал болады.

Солай етип адам санасын пайда етиудин жокары баскышы сыпатында мийнет процессинде жузеге келеди хам рауажланады. Хайуан психикасынан айырмашылыгы уллырак (улкен) адам санасы даслеп жамийетлик характерге ийе хам еккинши хабар (сигнал) системасы тийкарында амелге асырылады. Адам хакыйкый атирапты хам озин-ози билиу хам анлау аркалы алдынан кориу укыбына, демек бара-бара атирапты максетке мууапкы турде озгертиу мумкиншилигине ийе болады: хар турли мийнет куралларын ислеу, осимликтердин жана турлерин, хайуанлардын хасылдар тукумларын табуу, адамларда ен жаксы зарурий озгешиликтерди тарбиялау жамийетилискен турде шолкемлестириу сыякылар.

4. Оз туринин, адам туринин уакили сыпатындагы адам хам оган тан болган барлык минез-кулык турлери, сози ойлауы хамде баска арнаулы инсаний сыпатлары филогенез ягный тур эволюциясы процессинде жетилискен. Инсанга жакын болган хайуанлар адамсымак маймылларды адамга айландыруу ушын болган хар кандай есапсыз урыныулар зая кетти. Бундай болууы да мумкин емес. Себеби хайуанлар эволюциянын путкиллей баска баскышында болып табылады. Маймыл мийи хаттеки жана тууылган инсан мийиндеги ен кем деген озгешеликтерге де ийе емес. Адам болса, озинин нормал инсаний мийи менен адам болуу ушын зарурли шарт-шараятлары менен тууылады, енди тек гана адам тажирийбесин белгили дарежеде озлестириуи, жамийетлик санага ийе болуу ондагы мумкиншиликтерди рауажландыруу аркалы адамга айланып барады. Бул болса адамзат жамийети турмысы жагдайларында, жамийет ерискен мумкиншиликтерди тажирийбеде колланыу, соган ылайык тарбия кориу аркалы гана пайда болады. Балалардын адам менен хеш кандай байланыссыз, жырткыш хайуанлар таманынан осирилиуи маселелери бул балаларда сырткы коринистен баска адамга уксаслык озгешеликтеринин жоклыгын корсетеди. Олардын психикасы хам путкил минез кулык дарежеси де тек гана хайуан минез кулкы дарежесинде екенлигин аныклаган.

Бул демек ен даслеп хам тийкарынан адамлардын ислеу шыгаруу куралларында (мийнет куралларында) олардан мийнет процессинде пайдаланыуда хам тилде материаллык жамийетлик тарийхый тажирийбени озлестириуи укыбынын насилден насилге мийрас калдырады. Адам насил мийрас сыпатында алган шартсиз рефлектор реакциялар (емиу, жотелиу х.т.б.) ахмийетли болып кейинги психик рауажланыудын тийкары сыпатында шартли рефлектор нерв байланысларынын пайда болууы ушын улкен ахмийетке ийе болып табылады.

Антропологлар хайуаннан адамга отиуге шекемги дарежеге жеткен хайуанлар оз рауажланыуында баска хайуанлар сыякы эволюциянын биологик нызамлыкларына путкиллей бойсынганлыгын далиллеп берген: психиканын хам минез кулык турлеринин озгерислери улуума организмдеги хам азырак бас мийдеги морфологик озгерислер менен биргеликте пайда болган.

Питакантроп баскышта кураллар ислеу хам бул кураллардан пайдаланыу менен байланыслы болган примитив халындагы биргеликте хызмет басланады. Бунда тажирийбени откериу, оны насилден насилге мийрас етип калдыруу еки жол менен барады: организмдеги озгерислерди беккемлеу хам жамийетлик тажирийбени мийнет кураллары хамде соз хабарлары (сигналары) сыпатында насиллик мийрас етип калдыруу. Бунда организм хам бас мийдин морфологик озгерислери кенирек козге тасланады.

Солай етип хазирги заман адамы (неантроп) он мын жыллардан бери жамийетлик маклук сыпатында жасап киятыр. Адамзат рауажланыуында жамийетлик тарийхий нызамлардын устемликрасы басланды.

Адамзат жамийетиндеги жасау ушын гурес процессиндеги табийий танлау нызамлары белгили дарежеде шекленип барган сайын адамнын тийкаргы морфологик озгешеликлери жанеде туракласып барады.

Беккемлесиу узыйпасынын кошиуи хам биологик мерас механизминен жамийетлик механизмлерге, ауладтан-ауладка калган тажирийбени бериу, тил мийнет куралы, оларды коллау усыллары хам сонын менен бирге баска адамлар таманынан жузеге келтирилген мийнеттин тайын жениси, бир таманнан эволюция адам санасынын коз-карасынан, екнши таманда адам организминин тураклылык хам озгермеслик жагдайларын тамийинлейди.

Сонын ушында илим томен халыклардын (колония болган ямаса хазирге шекем колониал куллыкта калып киятырган мамлекетлер) Ғалгашкы ойлауҒынын ен апиуайылыгы хаккындагы олардын биологиялык хам психологиялык жактан толык жетилмегенлиги, сондай-ак айырым миллетлердин артыкмашылыклары хаккындагы надурыс теорияларды бийкарлайды.

Соган байланыслы хар бир адамнын психик рауажланыуында онын жынысый озгешеликлери (олардын барлык ахмийетли таманлары) хам хатте оган тан болмаган ҒтазаҒ шахсий тажирийбе (хайуанлар озлестирген конликпе манисинде) емес, мумкин кен манисинде адамлардын жамийетлик тажирийбелерин озлестириу шешиуи ахмийетке ийе. Сол себептен ауладтан ауладка отип келген путкил омири дауамында шаруашылык еткен ямаса жер айдаган адам жокары канийгели санаат хызметкери, жамийетлик искер, илимпаз болып жетилесиуи мумкин.

Адам жамийеттин агзасы сыпатында ози жасап турган жамийетлик орталыкка тан психик кориниске ийе болады. Бунда жамийетлик орталык хар кыйлы дарежеде улыумаласкан болууы мумкин. Сонын ушында адамдагы типиклик хаккында хар кыйлы улыумаластырыу шенберинде, хар кыйлы коз-карастан айтыу мумкин. Улыума инсаный типиклик хаккында да айырым адамнын барлык адамлар менен уккаслык тареплери хам хайуаннан озгешелиги хаккында да соз журитиу мумкин. Адамларды жамлестириуи айырым топарларга тан, адамларды бир-биринен ажырататугын баска жамийетлик топарга тийисли класслык, миллий жасы хам баска озгешеликлери темасында да токталуу мумкин. Айырым жагдайларда бундай улыумалык ямаса айырмашылык кобирек баска жагдайларда болса ахмийетсизирек болады, бирок олар менен есапласуу амелде асиресе окуу тарбия ислеринде оларды назерде тутуу зарур.

Буннан анык орталык, анык шараятлар адамда бир кыйлы ахмийетли катан белгиленген сыпатларды жетилистиреди деген манис келип шыкпайды. Бундай жагдайда барлык нарсе курамалык болып шыгады. Сондай туурыдан тууры хам бир манистеги байланыслылык болууы мумкин емес, бириншиден хар бир адам бир уакыттын озинде хар кыйлы жамийетлик топарларга класс миллет, жас, шанарак хам тагы баскаларга тийисли болууы мумкин, сол топар айрымашылыкларынын жыйындысына бола баска топарлардай айырылып турады. Екиншиден хар кандай жамийетлик топар бир кыйлы бола бермейди. Онда адетте ози жетилискен орталыктын излери калады, ол белгили дарежеде баска топарлардын тасийрине ушырайды. Ушиншиден хар бир адамнын шахсий жеделлиги хар кыйлы, бул болса онын тажирийбесинде, орталык тасирине онын мунасибегинде анык коринеди: ол ямаса баскалардын коз-карасларын хам тажирийбелерин кобирек озлестиреди ямаса сын (критикалык) коз-карас пенен керегин алып, баскаларга ози тасир тийгизеди. Сонын менен бирге инсаннын сезиушенлигине, жеделлигине тасир етиуи, онын анатомио-физиологик озгешеликлерин де бийкарлауга болмайды.

Солай етип орталык (сондай ак арнаулы шолкемлестирилген тарбиялык тасирлер) адам психик коринисинин жетилесиуине туурыдан тууры тиккелей хам бир манисте емес, адамнын шахсий байлыгы болып калган даслепки тажирийбеси аркалы окытыушы путкил мунасибетлердин курамалы жыйындысында тасир корсетеди. Сонын ушында тарбияланыушыга жеке мунасибетте болуу, онын жеке озгешеликлерин есапка алуу педагогикадагы тийкаргы принципреден есапланады. Хар бир адам озине тан озгешеликлер жыйындысы менен такирарланбайтугын жанлы маклук.

Хар бир адамнын психик рауажланыуында онын хызмети, мийнет улкен роль ойнайды. Бирок соны назерде тутуу керек, мийнеттин тасийри де, тап орталыктын тасийри сыяклы бир таманлама емес,

Озбекистан Республикасы Президенти И.Каримов ҒСиз инсанды мийнет ислеуге калегенизше мажбурлеуиниз мумкин, бирок егер сонын менен бирге сиз оны сиясый хам руухый жактан тарбияламасаныз, егер ол жамийетлик хам сиясый турмыста катнаспаса, бундай жагдайда мийнет унамлы натийже бермейтугын апиуайы гана бийтарепп процесс болып каладыҒ деген еди.

ҒОзбекстан XXI асир босагасында. Кауипсизликке каиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликлериҒ Нокис Каракалпакстан 1998 жыл

Егер мийнет ислеп болмайтугын, шаршайтугын, халдан кетиретугын характерге ийе болса, доретиушилик хам кызыгышылыктан айрылса, онда адамда мийнетке деген жеркениш пайда болады.

Солай етип, хар бир адам санасынын рауажланыуы-бул жамийе таманынан пайда етилген тусиниклерди, пикирлерди коз-карасларды озлестириу, адамлардын ислеп шыгарыу (мийнет куралларында) кураллары, усылардан пайдаланыу усыллары хамде тилде беккемленген жамийетлик тарийхий тажирийбелерди ийелеу процесси болып табылады. Бул рауажланыу адамнын жамийет турмысында хам хызметинде катнасууы кен манисинде тарбиялау процессинде пайда болады.

5. Бала психикасынын рауажланыуы жуда курамалы хам карама карсылыкларга ией болган процесс болып, хар кандай баска рауажланыудагы сыяклы, бунда да мугдар озерислери сапа озгерислерине, отиулерге, секириулерге алып келеди. Мысалы: балада соз байлыгынын асте акырын артып барыуы, тилдин грамматикалык курылысын ийелеуге айрым ис харекетлер хам журис турыслардын коп мартебе такирарланыуы болса шахста анык конликпе адет сыяклылардын жетилисиуи менен жуумакланады.

Рауажланыу процессинде белгили тартиптеги баскышты кориу мумкин. Хар бир баскыш баланын атирапка болган белгили мунасибети менен хызметиндеги шешиуши типтин озине танлиги менен, сондай ак баланын адамгершилик мунасибетлер системасында туткан орны менен характерленеди. Психика рауажланыуынын анык баскышын тийисли жаска карап белгилеу мумкин. Бирак бунда да толык, катып калган, катты белгиленген байланыс жок. Жамийетлик тарийхий шараятлар турмыс хам тарбиянын анык шараятлары, сондай ак айрым баланын базы анатомик физиологик озгешеликтери хар бир баскышта жас шегарасынын коринип турууын белгилеп береді.

Бизин Уатанымызда осип киятырган жас аулады хар тарапке жетилген, ис билермен етип тарбиялау системасында баланын рауажланыуындагы тийкаргы баскышларды оз ишине алыушы томендегидей жас дауирлерине ажыратыу кабыл етилген: нарестелик омирдин биринши хам екнши жыллары (бул дауирде оз гезегинде даслепки еки ай дауамындагы годеклик дауирин ажыратады). Мектепке шекемги тарбия жасы омиринин 3 жасынан 7 жаска шекемги болган дауир: киши жастагы мектеп окуышысы 7-8 жастан 11-12 жаска шекемги балалар, орта жастагы мектеп окуышысы ямаса оспиримлик жас дауир, 11-12 жастан 14-15 жаска шекемги балалар: улкен мектеп жасындагы мектеп окуышысы ямаса ержеткенлик дауир: 15-16 жастан 18-19 жаска шекемги болган дауир.

Бала шахсынын хар тарапке жетилисиу процессиндеги хызметинде мектепке шекемги жастагы балалар ушын окуу, улкен мектеп жасындагылар ушын окуу, улкен мийнет олар хызметинин жетекши тийпи есапланады.

Бала психикасы рауажланыуынын ен улыума нызамлыкларына, бириншиден изшилик интеграциясын, ягный баланын даслепки психик жагдайларын шахстын тураклы психик озгешеликтерине анык уакыяларга деген болек-болек дунья караска бирлестириу: екншиден болса шахсындагы айырым процесслер хам функциялардын тегис емес рауажланыуынын: ушиншиден айырым уазыйпалар менен толыктырылыуын тамийинлеуши (пластикликти) ийилиушенликти киргизиу мумкин. Бала психикасынын интеграциясы, мысалы болек зат хам уакыяларды толык кабыл етиу тийкарында мийнет суйиушиликтин жетилисиуинде анык пайда болады.

Психика рауажланыуындагы тегис емеслик турмыстын барлык дауирлеринде пайда болыуы мумкин. Мысалы мектепке шекемги жаста асиресе соз, оспиримлик жаста билиуге кызыгыушылык, ержеткенлик жаста логикалык ойлау хам баскалар тез пат пенен рауажланып барады.

Психика рауажланыуындагы ийилиушенликтин пайда болыуына томендеги уакыяны мысал етип келтириу мумкин. Адетте сокырларда еситиу, ийис сезиу укыплылыгы, терисезгирлиги жокары дарежеде рауажланган болады. Укыплылыклардын рауажланыу себептери хам жагдайлары да хар кыйлы. Мысалы даслепки уакытлары жокары дарежедеги хауазга (дауыска) болган сезиушенликтин жоклыгыг музыка укыбын рауажландырыу ушын женип болмас тоскынлык есапланган. Бирак арнаулы тажирийбелер хам амелиятлар тийкарында бундай емес екенлигин далиллеген. Максетке мууапык тарбия берилиуи натийжесинде музыкага болган укыплылыкты рауажландырыу мумкин. Бундай хал жокары хауаз сезгирлигинин кемшилигин жокары дарежедеги ритм (усыл) сезими менен музыкага деген кушли эмоционал кызыгыу менен ягный психика рауажланыуынын ийилиушенлиги менен толтырыу (компенция) есесине пайда болыуы мумкин.

Бир катар психологлардын аныклауына караганда бала психикасы рауажланыуында тийкаргы ишки харекетлендириуши кушлер ен ауеле томендегилер есапланады.

а) гоне, ягный бурын ерисилген мумкиншиликлер менен жана зарурликлер ортасындагы байланыслар.

б) гоне таза минез кулык ортасындагы байланыслар.

в) хакийкый турмыстын мазмуны хам онын бала санасында пайда етиу турлери ортасындагы байланыслар.

Санап отилген байланыслар устинде кыскаша токталып мысаллар келтирейик.

Жана гана тууылган бала жана коздырыушыларга дуген ориентировка реакцияларына ийе болады. Мине солардын филогик тийкарында кейин ала кызыгыушылык, билиуге кызыгыу, ози ушын белгили болган барлык нарселерди шахсий хызмет колемине косууга умтылыу сыяклы сезимлер рауажланып барады. Еле журиуди билмейтугын балалардын атирапындагы дуньяга кызыгыуы белгили дарежеде

улкенлер тарепинен канаатландырылады. Олар баланы кызыккан буйымларга жакын алып барады, ямаса сол буйымды баланын касына жакынластырады. Бирок бул кызыгыларды толык дарежеде канаатландыруу эмес. Баланын бир неше тилеклерин(калеулерин) улкенлер тусинип жетпейди. Баланы дуньядагы жана нарселер озине тарта баслайды хам ол барлык адамларга тан харекетлениу аркалы бул нарселерди ийелеуге умтылады. Баланын журе баслайтугун куни де жетип келеди. Бул геуде рауажланыуынын дарежесине деген апиуайы гана косымша эмес. Бул психика рауажланыуындагы тийкаргы сапа озгерис болып, затлар хам уакыялар озгешеликлерин, озин-ози билиудин ен жокаргы дарежеси.

Бакшадагы роль аткаруу ойыны уактында баланын улкенлер менен болган (мамле) карым катнас процесси, мектепте окуу тапсырмаларын орынлау, шанаракта мийнет процессин орынлауы, шахстын окуу устаханаларында ислеп шыгарыудагы тапсырмаларды орынлауы хам соган сайкес болган сапа озгерислери, соз хам есте саклау, ойлау хам кыял, сондай-ак баска процесслер хам озгешеликлеринин рауажланыуыда да пайда болады.

Баланын журис турыслары хам ис харекетлери адетте даслеп сын (критикалык) характерде болады, ягный ол улкенлердин ис-харекетлери хам журис турысларынан улги алады. Бундай укчаслык даслеп ойында, сон окууда хам мийнет хызметинде жуз береди. Бирок турмыслык жагдайлар мудама избе-из турде сайкеслесуди талап етеди. Ис-харекетлерин шолкемлестириуде хам улыума минез кулыкта усы жагдайлардын озине тан озгешеликлерин есапка алыуга туура келеди. Шахсий баслама корсету харекетлери мине сондай турде келип шыгады хам рауажланып барады.

бала бакшада ойнау ямаса мектептеги окуу уактында апиуайы уазыйпаларды орынлау менен бирге белгили ис харекетлерди озлестирип гана коймай, мумкин тарбияшынын онын хызметке деген мунасибетинде асте акырын тусинип барады. Маселен ол озинин гайраты хам тилегине (умытылыуына) тарбияшы тарепинен берилген унамлы баханы анлап жетеди, бирок бул баханы колга киргизген табысы (салынган сууреттин сапасы, исленген майда-шуйде затлар х.т.б) менен толык турде байланыстыра алмайды. Мектеп окуушысы болса тапсырма (маселе, шыныгыу) нын кандай орынланыуына хам натийжесине талапшанлык етеди. Жаман баха биринши класс окуушысында даслепки уакытларда наразылык (не ушын неге) пайда етиуи мумкин. Бул сораулардан кейин (бирден болмасада бир канша уакыттан сон) албетте ауелден ак оз-озинен тусиникли хам гумансыз коринген барлык нарселерди кайта бахалау, кайта пикирлеу халаты жуз береди. Бул болса психиканын кейинги рауажланыу баскышы ушын гезектеги ишки туртки есапланады. Балалардын улкенлер таманынан (ата-аналар, тарбияшылар, мугаллимлер) шолкемлестирилугун хам баскарылатугун турмысы хам хызмети асте акырын кайта курылган сайын жана мазмун хакыйкый турмыс, хызмет баска адамлар менен болган мунасибеттер, оларды психик таманнан сауелендириудин бурынгы турлери (тусиниклер, пикирлер) менен байланысларга кириседи. бул байланысларды шешиу процессинде карама карсылыклар келип шыгыуы мумкин. Бирок сонын назерде тутуу керек бул байланыслар албетте кризис хам карама-карсылыкларга алып келиуши антогонистлик байланыслар эмес. Барлыгы тарбиянын шолкемлестирилиуине, баланын жас хам жеке (индивидуаль) озгешеликлери есапка алынууы дарежесине байланыслы. Маселен, асиресе шанаракта оспирим тарбияшы менен байланыслы айырым карсылыклар келип шыгыуы мумкин, себеби неде Бунын себеби бар. Ата-аналар хамме уакыт баладагы озгерислерди оз уактында абайлай бермейди. Енди олар ойлаган дарежеде эмес, мектепте курамалырак мийнет хам жамаат тапсырмаларын орынлайтугун дуньяга да, озине де бала кози менен карамайтугун болып калган. Бирок улкенлер болса эле оган жас балаларга кылган мамлесин кылады.

Солай етип баланын психик рауажланыуы бул шахста бар болган процесслер хам озгешеликлеринин топланыуы, сондай-ак олар тийкарында жана жанеде жокарырак сыпатлар хам озгешеликлердин жетилисиуи болып табылады.

Психиканын рауажланыуы шахс жеделлиги, ягный баланын хызмети процессинде жамийетлик орталык хам тарбиянын шешиуши тасийринде пайда болады. Психиканын рауажланыуы токтаусыз жузеге келетугун ишки байланыслардын шешилиуи натийжесинде пайда болады.

Тарбиянын бала психикасын рауажландыруушы жана жанеде жокарырак баскышка котериуши болууы ушын тарбияшылар (ата-аналар, педагоглар) тарбиянын максетин анык тусиниулер, психиканын рауажланыуу нызамлыкларын баланын жаслык хам жеке (индивидуаль) озгешеликлерин есапка алыулары бала хызметин максетке мууапык турде шолкемлестириулер хам багдарлаулары зарур. Психология курсын уйрениу бул маселелерди шешиуге жардем бериуи керек.

Озин-ози тексеруу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

1. Улыума рауажланыуу хаккында сондай-ак психиканын рауажланыуу хаккындагы тусиниклердин тийкаргы философиялык маниси нелерден ибарат
2. Психиканын рауажланыуу кандай жобаларда уйренилед
3. Хайуанлар психикасы хам адамлар психикасынын озгешеликлери
4. Хайуанатлар кылыгынын кандай турлери бар

- 5.Хайуанатлар инстинктлари дегенимиз не□
- 6.хайуанлардагы конлигиулер□
- 7.Хайуанатлардын акылга уграс кылыклары дегенимиз кандай болады□
- 8.Адамнын санасы калайынша рауажланады□
- 9.Адамнын психикасы менен санасынын рауажланыуында мийнеттин хам сойлеудин роли кандай□
- 10.Психика дегенимиз не□
- 11.Сана дегенимиз не□
- 12.Сана хайуанларда болама□

Т Е С Т Л Е Р

- № 1.Психика дегенимиз не□
- а) психика адамнын шартли хам шартсиз рефлекслерин баскарып отырады□
 - в) психика жокары дарежеде шолкемлескен материя, мийдин хызмети,коршаган дуньяны жеделли турде саулелендириуден ибарат.
 - с) психика адам нервинин жокары хам томенги мий хызметинин толык ислеуин тамийинлеп отырады.
 - д) психика адамнын коршаган дуньяны калайынша билип алыуын корсетеди.
 - е) психика асихикалык кубылыслардын хам адам турмысынын хызметинин хакыйкат жагдайларынан гарезли екенин корсетеди.
- № 2.Сана дегенимиз не□
- а) сана адамнын минез кулкын хызметин белгилейди.
 - в) сана адамлардын оз-ара сойлесиунде, минез-кулкында,хызметинде пайда болады.
 - с) сана психиканын жокары формасы болып ол адамлардын жамийетлик мийнет процессинде олардын тил аркалы мудама оз-ара катнас жасау уактында пайда болады.
 - д) адамнын толык ойлау алыуына, хызмет етиуине, кыйын хам курамлалы маселелерди шешиуине сана деп айтамыз.
 - е) адамда жокары дарежедеги ойлаудын, акылдын пайда болууы,акыллы хызметлерди орынлау ушын хызмет ететугын агзага сана деймиз.

№ 3.Психиканы рауажланыуы кандай жобаларда уйрениледи□

- а) психиканын рауажланыуы айтеуир, апиуайы жобаларда уйрениледи.
- в) психиканын рауажланыуы антогенез хам филогенез жобаларында уйрениледи.
- с) психиканын рауажланыуы адам тууылыуын хам олиуин уйренеди.
- д) психиканын рауажланыуы кыйын хам курамалы жобаларда уйрениледи.
- е) психиканын рауажланыуы нилопериз хам онтопериз жобаларында уйрениледи.

Х Ы З М Е Т

Жобасы

- 1.Хызмет хаккында тусиник.
- 2.Хызметтин курылысы
- 3.Хызметтин турлери хам оларга сыпатлама.
- 4.Адамнын укыплары хам конлигиулери.
- 5.Адетлер.

Таяныш тусиниклер

Хызмет, зарурликлер, руухый онимлер, жигерлилик, характер, укыпльлык, психик процесслер, мотивлер, окыу, мийнет, ойын, талим алыу, конлигиулер, хайуанлардын конлигиулери, инстинктлер, шахс.

А Д Е Б И Я Т Л А Р:

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил қадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тараққетининг яанги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
4. И.Каримов ҒОзбекистан ХХІ асир босагасында: қауипсизликке қауиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликлериҒ Н-1998 ж.
5. И.Каримов ҒБаркомол авлод орзусиҒ Т-1999
6. И.Каримов ҒБиздан озод ва обод ватан колсинҒ Т-1994
7. И.Каримов ҒОз келешегимизди оз колымыз бенен курып атырмызҒ Н-1999
8. Э.Гозиев ҒПсихологияҒ Т-1994
9. Э.Гозиев ҒПсихология муаммолариҒ Т-1999

10. Абдирахманов Давлетшин ҒОдамлар билан қандай мулоқотга киришиш ва ендашиш керак Ғ Т-1998

11. К. Даминов, У. Отавалиева, Х. Иброхимов Ғ Психологиядан семинар ва лаборатория машғулоти Ғ Т-1994

12. Давлетшин М.Ғ. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.

13. Давлетшин М.Ғ. Туйчиева С.М. М. Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

1. Егерде адам тек уйыклап қалган болмаса, онын жақсы жағдайы-бул жеделли турдеги, жигерлилик жағдайы болады. Адам тири екен, ол мудамы харекет етеди, бир нарсе ислейди, бир нарсе менен шугылланады-мийнет етеди, окыйды, спорт пенен шугылланады, ойнайды, адамлар менен катнас жасайды, китап окыйды хам т.б. Улыума ол жеделлилик сырткы (ис-харекет операциялар, булшык етлердин куш салыуы) ямаса ишки жеделлилик (бул психикалык жеделлилик болып, ол кыймылдамай жаткан адамды ойлаганда, китап окыганда, бир нарсени ядына тусиргенде хам т.б. бакланады) корсетеди. Бирак сырткы хам ишки жеделлиликте тек шартли турде гана айырып таныуга болады. Изертлеулердин корсетип отырганындай-ак пикирдин жумысы хатте адам козге коринерлик жеделлилик жасамаган жағдайда да сойлеуди тамийинлейтугын микрохарекетлер (оларды есапка алыуга болады) менен байланысly болады, ойткени жақсы жағдайдагы егеде адамнын ойлауы сойлеу формасында болады. Сонлыктан да адамнын хар қандай хызмети мудамы сырткы харекет, булшык етлердин харекети менен байланысly болады.

Хызмет бул адамнын зарурликлерин хам маплерин канаатландыруу менен байланысly болган оз алдына саналы турде койган максетлерине ерисиуге, оган жамийет хам мамлекет тарепинен койылатугын талапларды орынлауга багдарланган жеделлиги болады.

Хызметсиз адамнын турмысы мумкин болмай қалады. Хызмет процессинде адам догерек атираптагы дуньяны билип алады. Хызмет адам турмысынын материаллык жағдайларын, ягный оларсыз кунелтиу мумкин болмаган материаллык жағдайларды, азык-ауқатты, кийим-кеншекти, турак жайды доретеди. Хызмет процессинде руухый онимлер: илим, адебият, музыка, сууретшилик онери доретиледи. Адам хызмет процессинде догерек-атираптагы хақыйкатлыкты озгертеди, ол оз мийнети менен догерек атираптагы дуньяны жанартады: шолістанлыклар гулленген багларга айланады, дарьялар оз ангарларын хам багдарын озгертеди, шолістанларда хам тоғайларда қалалар пайда болады. Адамнын хызметі онын озин, жигерлилигин, характерин, укыплылыгын калипlestиреди хам озгертеди.

Адамнын хызметі хайуанатлардын қылыгы хатте каншелли курамалы болса да олардын қылыгынан путкилле айрылып турады. Бириншиден адамнын хызметі саналы характерге ийе болады-адам оган ерисиудин максетин хам усылларын анғарады, натийжесин алдын ала болжай биледи. Екиншиден, адамнын хызметі мийнет куралларын согыу, жумсау хам саклау менен байланысly болады. Ушиншиден адамнын хызметі жамийетлик характерге ийе болады, ол жамааттин озинде хам жамаат ушын амелге асырылады.

Хызмет жамийетлик-тарийхий шараятлар менен белгиленеди. Жамийеттин талапларына қарай адамнын маселен мийнеттеги хызметин қарап корейик. Адам барлык заманларда хам дауирлерде мийнет хызметі менен шугылланып қиятыр. Бирак айырым жамийет шараятларында мийнеткеш адам машинанын қасында қосымша нарсега айланады хам онын хызметин езиушилер тек улкен пайда алыуга гана багдарлайды.

Бизин елимизде Гарезсизликке ерискенимизден кейин шараятлардын озгеруине байланысly мийнет хызметинин ози барган сайын қобирек адамнын зарурлигине айланып, онда Озбекистан адамларынын жеке келбетинин ен жақсы тареплери коринип атыр. Олар мийнет бахыт екенин билип атыр.

Хызметтин окуу сыяқлы туринин характери де озгерип кетти. Бурынғы мектеп жас ауладқа тек езиушилердин устемлигин беккемлеу ушын зарур болган нарсени гана уйрететугын еди. Ал окуудын қалай болса солай ядлап алыу хам қатты тартипте тарбиялау характерине ийе болды. Ал хазирги уақытлары Озбекистан Гарезсизликке ерискеннен кейинги окуу путкилле басқаша характерге ийе. Ол адамга озинин жамийетлик уазыйпасын орынлау, халық хам озинин пайдасы ушын мийнет етиуде зарур болатугын билимлерди береді. Ал талим бериудин ози рауажланган характерге ийе болады. Ол окуушыларда жеделли турде, оз бетинше доретиушилик турде ойлауды калипlestируге багдарланган.

Адам хызметинин зарурли шартлери-бул психикалык процесслер болады. Олар бир жағынан, адамнын харқандай хызметинин булжымайтугын минезлемеси болады: бала ойнап, мектеп окуушысы оқып, адам мийнет етип атырса да хызметтин барлык тури барқулла дыққат, зейни илгирлик, яд, ойлау, қыял етиу менен ажыралмас байланысly болады, ал оларсыз адамнын хеш қандай хызметі амелге асыуы мумкин емес. Екинши жағынан, психикалык процесслер хызметте жузеге келеди, калипlestеди хам тартипке салынады. Психикалык процесслердин хам адам хызметинин арасындагы оз-ара байланыс мине усылайынша амелге асырылады.

2. Адетте хызметти онын курылысы коз-карасынан алып карайды. Баринен де бурын хызметтин максетлерин хам себеплерин айырып шыгарады.

Адамнын хар кандай хызметти ол оз алдына коятугун максетлери, узыйпалары менен белгиленеди. Максет жок жерде хызметте болмайды. Хызмет адамды анау ямаса мынау максетти оз алдына койууга жане оган ерисиу ушын хызметти шолкемлестириуге ийтермелеген белгили бир мотивлерден, себеплерден келип шыгады. Максет дегенимиз - бул адам сонын ушын харекет ететугун нарсе болады: мотив дегенимиз - бул адам не себептен хызмет етип атырганлыгы болады. Мине усы коз-карастан озиниздин педагогикалык институтыныздагы окууынызды алып караныз. Сизин максетиниз кандай □ Бул оны табыслы турде тамамлау хам мугаллимлик касипти ийелеп алуу. Ал сиз не себептен окый басладыныз □ Не себептен институтты тамамлауды оз алдынызга максети етип койдыныз. Дархал сизин ядынызга сизди усы шешимди ийтермелеген мотивлер туседи. Олар хар кыйлы болууы итимал, бирок олардын хаммесинде сизди окуу хызметиниздин максетлерин алга койууынызды белгилеп берген кандай да бир мотивлер болады.

Адетте адамнын хызметти тек бир гана кандай да бир мотив хам бир гана максет пенен емес, ал ен жакын жане барган сайын улыумаласып хам узаклап баратугун максетлер менен мотивлердин бир путин бир системасы менен белгиленеди.

Маселен, сиз мине усы сабаклыкты уйренип отырсыз. Ен жакын максет - усы баптын мазмунын озлестирип алуу болады. Ал онын изин ала анагурлым алыс максет - психологияны жаксы билип алуу турады. Онын изин ала тагыда анагурлым улыума хам алыс максет - жаксы маглыуматлы канийге-мугаллим болуу жане ен акырында Уатанга адамларга пайда келтириу максети турады. Адамнын тек гана ен жакын перспективаларды емес, ал алысларын да коре билиуи ахмийетли болады - бул нарсе оган кыйыншылыкларга карсы гурес жургизиуде хам тоскынлыкларды женип шыгыуда куш багышлайды, ал аралык натийжеге ерисиу адамды алган багытынан кайтармайды.

Хызметтин мотивация дарежесине карай да мотивлер жамийетлик ямаса аттан анык тар жеке характерге ийе болууына карай да бахалайды. Жаксы тарбия корген адамда жамийетлик мотивлер жеке маниге ийе болады, ал онын озинин де жеке иси болып калады.

Хызметтин курылысы болегин ямаса баскаша етип айтканда айырым жеделли харекет дер атайды. Адамнын харекетлери де анау ямаса мынау мотивлерге карай исленеди хам белгили максетлерге ерисиуге багдарланган болады. Адамнын харекетлери баркулла саналы болады, бирок онын саналылык дарежеси хар кыйлы болууы итимал. Максет алга койган хам саналы харекетлердин тартиби хам избе-излиги белгиленген жане харекеттин белгили бир натийжелери назерде тутылган уакытта харекетлер толык саналы болады. Харекетлердин максети, избе-излиги хам оны кадагалау жеткиликсиз дарежеде тусинилмеген, ангарылмаган жагдайда харекетлер толык саналы болмайды. Кушли сезимлердин кобинесе кушли тасир жасайтугун коздырыушылардын усундай жете ангарылмаган, тусинилмеген харекетлерди импульсив харекетлер деп атайды. Класс болмесинин терезесинен ески парк коринип тур, онын тереклери хауызга карай томен тусип кеткен. Кар жауды, класста жым-жыртлык, мектеп окуушылары тапсырманы оз бетинше шешип атыр. Аллеким: Ыкоюн, ийтлерӨҒ-деп бакырып жиберди. сонда балалардын баслары дархал терезеге карай бурылды, оннан сон хамме орнынан орре турды да терезелерге карай жууырды. Коянды ийтлер кууып баратыр, ол аптак, доп-домалак болып, тобеден хауызга карай зымырап жумалап баратыр, ал ийтлер онын изинен кууып баратыр. Мине усы картинаны корген уакытта балалар менен мугаллим ериксиз турде терезеге карай умтылды, олар коян путалыклардын арасында жок болып кеткенше оннан козин айыра алмай карай берди.

Мектеп окуушылары менен мугаллимнин харекетлери (олардын терезеге карай умтылууы) кушли хам тосыннан болган коздырыушынын тасийри астында аттан анык ангарылмаган максетсиз, ойланбастан исленди, ал бул олардын жеткиликли дарежеде тусинилмегенин корсетеди. Бул импульсив турдеги харекетлер болады.

Харекетлерди амелий хам акыл харекетлери дер боледи. Олар оз-ара тыгыз байланыскан болады. Амелий харекетлер (затларды манипуляциялау, конуструктивлик харекетлер, мектеп капталындагы атызда исленетугун харекетлер хам т.б.) билип алуу хызметинде (зейни илгирликте хам ойлауда) улкен ахмийетке ийе болады. Бала кишкене уактынан баслап затларга жасалатугун амелий ис-харекетлерди хам усы затларды жумсау усылларын ийелей баслайды жане усы аркалы сол затларды билип алады. Затларга исленетугун амелий харекетлер мектеп окуушысынын талим алуу жумысында да оз ахмийетин жойытпайды, олар окуу материалын жаксы тусиниуге хам озлестириуге жардем береди. Маселен мектеп окуушысы математикалык тапсырмаларды шешкен уакытта затларга амелий харекетлер жасайды.

Амелий харекетлердин тийкарында акыл харекетлери ишинен ойланатугун харекетлер пайда болады. Акыл менен билип алуу хызметти хакыйкатлыктын уйренилип атырган затларын хам кубылысларын анагурлым толык жане бираз терен билип алууга мумкиншилик береди.

Адамнын харекетлери сойлеу хызметинен ажыралмаган халда болады. Сойлеу хызметти, соз (сонын ишинде ишки сойлеу, иштен айтыу да) адамнын минез-кулкын хам хызметин тартипке салады, оган оз

харекетлерин ангарыуда, харекеттин уазыйпаларын соз бенен билиуде хам онын жобасын белгилеуде, харекеттин характерин озгертиуде, жол койылган кателерди дузетиуде жардем береди.

Харкандай хызметте мына томендеги компонентлерди (состав болеклерди, звеноларды, баскышларды) ажыратып шыгарыуга болады: максетти алга койуу (онын уазыпасын тусинип алыу) баскышы, жумысты жобаластыруу баскышы, харекет жасаудын ен акылга уграс усылын танлап алыу: егерде зарур болып калган жагдайда агымдагы кадагалау хам хызметти кайта куруу менен бир уакытта жургизилетугын хызметти орынлау, амелге асыруу баскышы. Буннан сон егерде олар бар болсанатийжелерди тексеруу, кателерди дузетиу, алынган натийжелерди жобаластырылган натийжелер менен салыстыруу, жумыстын жуумагын шыгаруу хам оны бахалау жургизиледи. Мектеп окуушысынын анык хызметин (албетте, егерде оны мугаллим дурыс шолкемлестирген болса) таллау жасай отырып, мине усы компонентлерди белгилеп алыу ансат.

3. Адамлардын хызмети коп турли болады, бирак сонда да оны тийкаргы уш турге бодемиз:

1. Окуу хызмети
2. Мийнет хызмети
3. Ойын хызмети

Гейде хызметтин озине тан тури ретинде спорт хызметин, сондай-ак оз-ара катнас хызметин айырып шыгарады.

Хызметтин тийкаргы тури ретиндеги мийнеттин сонгы натийжеси жамийетлик пайдалы онимди доретиу болады.

Кандай да бир жана нарсе коринетугын, хызмет процессине ойлап табуушылык, жетилистириу энгизилетугын мийнеттин харкандай тури, доретиушилик характерге ийе болады. Жокары жамийетлик кунлылыктагы жана, оригинал турдеги онимди бериуши (техникалык ойлап табуушылык, коркем музыкалык адебий шыгарманы доретиу, хирургиялык операциянын жана методдын ислеп шыгуу, талим-тарбия бериудин жана методларын ислеп шыгуу х.т.б.) хызмет доретиушилик хызмет деп аталады. Албетте доретиушилик хызмет укыптардын, огада тыянаклы, терен билимлердин, иске куштарлык пенен кызыгуушылыктын бар болууын талап етеди. Буннан тыскары доретиушилик хызмет рауажланган кыял етиуди талап етеди. Бирак ен баслысы - бул огада улкен, ауыр мийнет етиу, тоскынлыкларды жениуде катанлык хам жигерлилик корсетуу болады. Талантлы адам барлыгына ап-ансат, мийнетсиз ак ерисе береди деп есаплау кате болады. Керисинше коплеген талантлы адамлар маселе укыптардан горе кобирек мийнетте болады, деп корсеткен еди. Талант-бул шыдамлылык, талант-бул шексиз мийнетке деген бейимлилик. ҒХар бир касиптин оз жан куйери, оз устасы болады. Дуньяда касип-онер коп, бирак хакийкый касип ийеси, хакийкый онер жан куйер кем ушырайды. Илимде хакийкый илимпаз болуу ушын адамга жаратканнын ози назер салган болууы керек. Ғ-деп Озбекистан Республикасы Президенти И.карим атап корсеткен еди.

Укып тек келешектеги мийнет хызметине таярлык кориу баскышы болады, ол касипти уйрениудин белгили бир баскышында гана пайдалы натийже береди. Хызметтин мине усы турлеринин мотивлериде хар кыйлы болады: мийнет етиудин хам окуудын мотиви баринен де бурын жамийетлик мийнетти тусиниу болады, ойын кызыгуушылык пенен далилленген. Хызметтин усы турлерин шолкемлестириудеги айырмашылыклар да анагурлым улкен-мийнет етиу хам окуу, каде болганындай-ак арнаулы турде шолкемлестрилген формада белгили бир уакытта хам белгили бир жерде амелге асырылады. Ойын еркин шолкемлестириу менен байланыслы болады-бала адетте бунын ушын ажыратылган уакытта бирак мине усы уакыт шенберинде-калай, кай уакытта хам каншама ойнагысы келсе ойнай береди.

Хызметтин барлык уш тури дерлик хар кандай жастагы адамга тан болады, бирак олар омирдин хар кыйлы дауирлеринде хар кыйлы ахмийетке ийе болады. Бала мектепке барганга шекем ол балалар бакшасында азы-кем талим алып кушине карай мийнет етсе де онын хызметинин тийкаргы тури ойын болады. Мектеп окуушысы хызметинин негизги тури талим алыу болады, бирак мийнетте онын турмысында белгили орын тутады, ал бос уакытта ол куштарланып ойнайды. Егерде адам ушын мийнет етиу хызметтин тийкаргы тури болса, бирак кешки уакытлары окуу (оз бетинше ямаса кешки мектепте, кешки факультетте), бос уактын ойынларга (спорт, интеллектуаллык ойынларга) арнауы мумкин.

Талим алыу - бул кен турде билимли болуу хам буннан былайгы мийнет хызмети ушын зарурли билимлерди, укыптарды хам конлигиулерди ийелеп алыуга багдарланган хызмет болады. Мектеп окуушысынын талим алыу хызмети мугаллимнин басшылыгы астында амелге асырылады. Билимлерди ийелеу-бул окуушынын жеделли турдеги ойлау жумысынын кориниси болады. Материалды озлестириу алибетте оны таллау жасап, салыстыра билиуи, ен баслы ен ахмийетли нарсени таба билиуди талап етеди. Билимлерди озлестириу билимлерди амелий колланыу менен байланыслы болады. Окуушынын билими тек ол оны амелде коллана билген уакытта гана озлестирип алган деп есапланады.

Талим бериу хызметинин мазмуны мектеп окуушысынын жас хам физикалык мумкиншиликлеринин озгешеликлерин есапка алыу аркалы хар окуу жылы ушын ислеп шыгылган жобалар хам багдарламалар менен белгиленеди.

Мектеп оқышысынын талим алыуы бириншиден рауажландыргыш болады. Натийжеде мектеп оқышысы тек билимлерге хам укыпларга гана ийе болып калмастан онда жеделли турдеги оз бетинше доретиушилик ойлау рауажланады, ой-ориси кенейеди, баклаушылыгы калиплеседи, яды хам дыккаты жетилисип барады.

Екиншиден талим алыу тарбияшылык характерге ийе болады: талим алыу процессинде шахс калиплеседи, бир максетке багдарланыушылык, катанлык жамаатшилик, жолдаслык хам оз-ара жардем беруу сыяклы бахалы касийетлер жузеге келеди. Дурыс шолкемлестирилген талим беруу процесси исенимлердин дуньяга илимий коз-карастын калиплесиуне жардем береди.

Мектепке келген балалар адетте мийнет хызметинин ен апиуайы турлериндеги гейпара конлигиулерге (оз-озине хызмет етиу, улкенлер тарапинен берилген куши жеткендей тапсырмаларды орынлау х.т.б.) ийе болады. Мектепте бул конлигиулер рауажланады хам жетилеседи. Буннан тыскары мектепте арнаулы турдеги мийнет талими де амелге асырылады. Мектептин баслауыш классларындагы мийнет талим беруудин даслепки баскышы болады. Мийнет талими процессинде мектеп оқышысы мийнет хызметинин барлык тийкаргы компонентлерин озлестириуди, анык тусинип алыуды жобаластырады, оны пухта етип, хак кеуилден орынлауды хам алынган натийжелерди дурыс турде бахалауды уйренип алады.

Мектептеги мийнет талими баланы мийнет етиуге психологиялык жактан таярлайды: ол мийнеттин адам турмысындагы ахмийетин тусинип, мийнет кууанышын билип алады, онда мийнет етиу тилеги хам укыбы хам ауыл мийнеткешлерине деген суйиспеншилик жане хурмет тарбияланады. Мектеп оқышысынын мийнет сабакларында алган мийнет конлигиулерди онда анагурлым кыйын мийнет укыптарын калиплестириу ушын тийкар болып калыуы тийис.

Мийнет процесслери оларды ийелеудин даслепки баскышында баладан катты куш салыуды, кеулин бир жерге жамлеуди талап етеди. Катты ойланыушылык киши жастагы мектеп балаларында коп артыкмаш хам кажетсиз куш жумсауды пайда етеди, тек жумыс органларынын булшык етлеринин емес, ал мийнет операциясына катнаспайтугын булшык етлердин де катан турде ислеуин келтирип шыгарады. Маселен, колы менен харекет еткенде балада куш жумсау, ал кобинесе кокирек, жауырын, аяклардын булшык етлеринин харекетке келиуи бакланады, демек коп булшык етлер катты жумыс ислеу аухалында болады, аб бул нарсе улыума шаршаушылыкты пайда етеди. Асте-акырын мийнет конлигиулерди калиплесип барган сайын артыкмаш куш жумсау жогалады, ал мийнеттеги харекетлер епшил болып барып, максетке мууапыкласа береди.

Балаларда олардын мийнетин жамийетлик жактан тийкарлауды калиплестириу улкен ахмийетке ийе болады. Бала жамааттин арасында хам жамаат ушын мийнет еткен уакытта ол асте-акырын оз мийнетинин жамийетлик ахмийетин анлайды, бундай мийнетти кадрилей баслайды хам усыган байланыслы мийнет хызметинин жамийетлик мотивлери онын ушын барган сайын кобирек ахмийетке ийе бола береди. Сондай-ак мектеп оқышысынын мийнети жаксы шолкемлестирилген хам жобаластырылган болыуы ахмийетли нарсе. Мугаллим оқышыга мийнетти калайынша ен жаксы етип шолкемлестириуди, жумыс орнын тартипке салыуды, жумысты калайынша шолкемлестириуди, оны неден баслауды, мийнет процесслеринин дурыслыгын калайынша кадагалап барыуды корсетип береди. Жаксы хам саррас шолкемлестирилген мийнет балаларда лаззетлениу, канаатланыу сезимин пайда етеди, оларда шахстын шолкемлескенлик, дыккатлы болыу, баклай билиушилик, памлилик сыяклы сыпаттарын рауажландырады.

Бизин Гарезсиз демократиялык хуқыкый мамлекетимиздин алга басып баратырган харекети мектептеги талим-тарбия жумысынын дарежесине, атап айтканда мектепте мийнет тарбиясын жолга койыуга болган талаптарды мудама арттырып барыуды белгилеп береди.

Халык билимлендириуи хам касиплик жактан таярлау дизимин жетилистириу илимий-техникалык дауир шараятларында рауажланган Гарезсиз елимизди буннан былайда едеде рауажландырыу, жетилистириу айрыкша ахмийетли болады. Бул пикир Озбекистан Республикасы Президенти тарапинен белгилеп берилди хам рауажландырылмакта. Бизин мектебимиздин тийкаргы дыккатын мийнет талим-тарбиясы хам оқышыларга касиплик жактан багдар беруу маселелерине жамлеуи зарур екенлиги атап корсетилди. Мектепти питкерип шыгып атырганлардын бир болеги тийисли мийнет таярлыгысыз омирге кадем кояды, галаба касиплер тууралы жеткиликли тусиникке ийе емес, ал бул нарсе олардын мектепти питкергеннен сон халык хожалыгына, асиресе материаллык ондирис тарауына отиуин кыйынластырады. Мектеп оқышыларын мийнетке тарбиялауды, оларды жамийетлик пайдалы, онимли мийнетке тарбиялауды туп-тамыранан жаксылауга багдарлан илажлар корсетилди. Орта мектепти питкериушилер мектепте болган уакында тек илим тийкарлары тууралы билимлерди гана емес, ал халык хожалыгында ислеу ушын мийнет конлигиулерин де терен ийелеп алыуы, белгиле бир касипти ийелеп алыуга тиккелей жакынласыуы тийис. Бул хаккында Озбекистан Республикасы Президенти И.Каримовта озинин ҒБаркомол авлод орзусиҒ атлы мийнетинде ҒБизге питкериушилер емес, мектеп талимин хам тарбиясын корген шахслар керек. Егер педагог адамды хар тараплеме тарбияламакшы болса, даслеп ози педагогиканы хар тараплеме билип алыуы керекҒ - деген еди. Усы максетти амелге асырыуга тарауын ен жайдырылатугын мектептер аралык оқыу-ондирислик колледжлер, мектеп устаханалары, оқышылардын

ондирислик бригадалары, жазгы мийнет етиу хам дем алыу лагерлери, жас техниклер, жас натуралистлер станциялары жардем бериуи тийис. Мине усы тийкарда мектеп окуушыларына касиплик жактан натийжели багдар бериу шолкемлестириуи, ол жигит-кызларга олардын интасына, касиплик таярлыгына мууапык хам жамийетлик талапларды есапка алган халда касипти дурыс танлап алыуга мумкиншиликти бериуи лазым.

Мине усыннан хар кыйлы жас баскышларында мектеп окуушыларында мийнетке суйиспеншиликти, хурметти, атап айтканда материаллык ондирис тарауында мийнет етиуге таяр туруушылыкты тарбиялау маселелерине не ушын мугаллимлер тарепинен анагурлым коп дыккат аударылыуы керек екенлиги аттан анык болады. Мектепте талим ала баслаганнан ак илимпазлар хам методистлер менен биргеликте окуушылардын жамийетлик пайдалы хам онимли мийнетин шолкемлестириудин ен максетли турлерин излеу де мугаллимлердин уазыйпасына жатады.

Озбекистан Республикасынын Президенти И.Каримов FKелешек бугиннен басланады. Тарбия маселесине хазир итибар берилмесе, келешек колдан кетеди. Тарбиядан хеш нарсени аямаймызЭ

Руухый хам адеплилик касийетлер ийман, инсап, дийанат, ар-намыс, меxр-ахыбет хам сол сыяклы хакыйкий адамгершиликти касийетлер оз-озинен келмейди. Барлыгынын тийкарында тарбия жатадыГ - деген еди.

Ойын мектепке шекемги хам киши мектеп жасындагы балалардын турмысында айырыкша улкен ахмийетке ийе болады. Ойын бариненде бурын омирди озине тан саулелендириу болады. Ойын балаларды турмыстан, хакыйкаттыктан шетке тартпайды. Керисинше, ойын балалардын догередек-атираптагы дуньяны билип алыу хам оларды талим алыуга жане мийнетке таярлау куралы болады. Бала жеделли турдеги ойын туринде турмыс кубылысларын, адамлардын жамийетлик катнасыкларын, мийнет процесслерин теренирек билип алады.

Уллы шыгыс ойшыллары баланы доретиушиликти мийнетке, хызметке, турмыска таярлайтугын ойыннын улкен тарбиялаушылык ахмийетин талай рет атап корсеткен еди. Олар бала ойында тек лазетти гана емес, ал ахмийетли ислерди де ислейди, деп атап корсеттиИ ойын-бул баланын амелий хызметинин дуньясы болып, ол онын тек дене тарбиясын емес, ал руухый талапларында канаатландырады.

Ойын-тарбиялау куралы. Ойын жамаатти доретеди. Ойындагы улыума кысыныспалар, тынышсызланыулар балаларды бириктиредди. Ойында жолдаслык сезими, бир-бирин оз-ара кууатлау тарбияланады. Уллы педагоглар ойыннын тарбия куралы, шахсты хар тареплеме рауажландыруу куралы ретиндеги ахмийетин атап корсеткен еди.Бала еле жуда кишкене уакытларынан баслап ак ойнай баслайды. Ойыны асте-акырын рауажлана бередди. Ойыннын турлери изли-изинен бири-бирин аумастырып барады. Даслеп бул затларга еликлеу болады, ал оннан сон апиуайы турдеги конструктивлик ойын пайда болады - бала кумнан уй согады ямаса уш муйешлерден минар жасайды. Мектепке барардын алдындагы жаста сюжеттик ойындарды баклауга болады-балалар ойында анау ямаса мынау турмыслык уакыяларга, адамлар арасындагы катнасыкларга еликлейди. Егерде бундай уакытта бала улкенлердин белгили бир харекетлерине сайкес келетугын анау ямаса мынау рольди танлап алса хам аткарса (маселен врачтын, мугаллимнин, ата-аналардын ролин аткарса), бундай сюжеттик ойын роль ойыны деп аталады.

Мектепке кирип хам ози ушын жане окуу хызметине араласса да, бала ойын ойнауын коймайды. Дурыс шолкемлестирилген ойын бурынгысынша болады, унамлы шахс сыпатларын тарбиялауга тасийир жасайды, жамаатти шолкемлестириуге, оны жамлеуге жардем бередди, дослык хам жолдаслык сезимлерин тарбиялайды. Мектеп окуушыларында ойыннын мазмунын хам онын багдарланыушылыгы озгередди. Балалар ойынынын рауажланыуы турмыс-салт ойындарынан баслап ондирислик мазмунга ийе болган ойындарга ен акырында жамийетлик-сиясий уакыяларды саулелендиретугын ойындарга шекем камтыйды. Солай етип, балалар ойындарынын рауажланып атырган сюжетлери баланын ой-орисин хам турмыслык тажирийбесин саулелендиредди. Тусимпазлыкты, епшилликти, тапкырлыкты раужландыратугын интеллектуаллык ойындар (шашкалар, шахматлар, домино, стол устинде ойналатугын хар кыйлы ойындар) айтарлыктай орын тутады.

Мектеп окуушылары каншама улкейип барган сайын, ойыннын билип алыу характери олар ушын соншама коп ахмийетке ийе бола бередди, бундай да ойында жане нарсени билип, тусинип алыу максети жасырын ямаса ашык турде койылады (геологларга, тенизшилерге, саяхатшыларга, космонавтларга, кыслаушыларга еликлеп ойнап, олардын тап ози боламан деу).

Унамлы ойындар менен бир катарда балалар унамсыз, пас кылыктарды саулелендиретугын ойындарга, маселен, ким озды ойындарына акша тигип ойналатугын ойындарга огада кызыгып кетиуи мумкин. Балалар адетте бундай ойындарды догередек-атираптагы улкен жастагы ажалардын тийисли тасийри астында ойнай баслайды. Бундай жагдайда мугаллимнин уазыйпасы тек усындай ойындарды кадаган етиуден (тиккелей кадаган етиу кобинесе хешкандай натийже бермейди) емес, ал оны алпайымлылык пенен ашкаралаудан, мектеп окуушысын баска бир акыллы хам пайдалы ойынга кызыктырудан ибарат болады.

Жасы улкейип барган сайын мектеп окуушылары спорт ойындарына (футбол, хоккей, волейбол, баскетбол) отеди. Спорт ойындарында каделер анагурлым катан болады. Буннан тыскары, оларда

жарысыу дауири улкен ахмийетке ийе болады. Спорт ойынлары ойыншыга кен турде баслама корсетиуге мумкиншилик береди. Ойын шартлеринин озгерип турыуы ойыншылардан памдликти, епшилкти, оз харекетлерин жолдасларынын харекетлери менен келисилгенлиги талап етеди. Жамаатке багыныушылык, жамаатте харекет етиу, жамааттин ар-намысы ушын гуресиу укыбы рауажланады. Харектердин унамсыз касийетлери: кысыншанлык, ынжыклык, окпе-гийне саклаушылык, такаббырлык елеспесиз болып калады.

Хызметтин турлерин таллау жасауды жуумаклай отырып, адам хызметинин барлык турлери анау ямаса мынау дарежеде сойлеу менен екенлигин атап корсетиу лазым. Бириншиден, хызметти сапалы турде тартипке салыу хам баскарыу ойлау, демек сойлеу хызмети аркалы амелге асырылады (баскаша етип айтканда бул жерде хызмет екнши бир сигнал аркалы тартипке салынады). Екиншиден адамнын хызмети, каде болганындай-ак жамаатлик харектерге ийе болады хам соз (тил) адамлардын оз-ара катнасынын, байланысынын (коммуникациясынын) куралы болып хызмет етеди.

4. Укыптыклар хам конлигиулер тууралы тусиник. Анау ямаса мынау хызметти шыныгыулар жасап барган сайын адамнын оны орынлауы да жетилисип бара береди. Хызметти озлестириу дарежелери хар кыйлы болады. Адамнын хызметти орынлауу усылын озлестирип алыуын укып деп атайды.

Бир жагдайларда укып адамнын билимлерди амелде колланыудын усылын озлестирип алыуы болады. Окыушы укыптарды озлестирип алыуы-есаплап, жазып, окый билиуи х.т.б. ушын ол буны калайынша ислеуди билиуи тийис. Ол билим алганнан сон оны амелий хызметинде колланыуды уйренеди-онда укып келип шыгады. Шыныгыулар процессинде, амелий хызметтин барысында укыптар жетилесе береди: мине усыган байланыслы хызметтин ози де анагурлым жетилескен болып калады.

Бирок билимлерге ийе болып турып, окыушы тийисли укыптарга ийе болмауы мумкин. Маселен окыушы меншикли айлык созлердин хамме уакытта гаптин кайсы жеринде келиуине карамастан бас харип пенен жазылыу каделерин жаксы билиуи мумкин. Бирок, кадени билиу еле сауатлы жаза биледи деген соз емес. Окыушы жаза баслады хам кадени амелий жумыста коллана алмастан кате жибереди. Укыптар амелде шыныгыулар жолы менен колга киргизиледи. Тек окыушы кадени катесиз колланган уакытта гана онда тийисли укып бар деп айтыуга болады.

Укыптар мудама билимлерге тийкарлана бермейди. Бир катар ис харекет укыптары - журиу, жузиу, сойлеу х.т.б. укыбы - адамда шыныгыулар шыныктырыу аркалы, билимлерге, кандай да бир каделерге суйенбестен келип шыгады. Адетте жана гана тай-тай турып, журиуге хам сойлеуге уйренип атырган наресте алдын ала буны калай ислеу тууралы арнаулы билимлерди менгере алмайды. Ол улкенлерге еликлей отырып, айтеуир шыныгыулар ислейди болганы.

Адамнын укыптары хар кыйлы дарежеде коринеди. Маселен, биз биринши класс окыушысы да, улкен жастагы адам да окый алады, деп айтамыз. Даслеп жузип баслаган жузгиш те, жузиу бойынша спорт мастери де жузе алады.

Узак шыныгыулардын натийжесинде хызмет барган сайын дурис, саррас, тез, унемли, катесиз орынлана береди. Бул атап айтканда хызмет курамындагы жаксы озлестирилген операциялар автоматластырылган турде, сананын тиккелей кадагалауысыз орынлана баслайды. Курамында айырым операциялар, шыныгыулар натийжесинде автоматласып кеткен харекетти конлигиу деп атайды. Баскаша етип айтканда конлигиу-азын-аулак автоматласкан харекет болады. Маселен, лыжаларда журиу конлигиулерди мине усындай болады-адамлар бундай уакытта кандай булшык етлери хам кайсы тартипте кыскаратугынын билмейди гой. Биз катты ойланып, кандай да бир баска нарсе тууралы пикир жургизип, кыс табиятынын гоззаллыгына куштарланып карай отырып журе бериуимиз мумкин. Тез окыу конлигиуи де мине усындай болады.

Биз жокарыда айтып откенимиздей-ак, хызметтин ози мудама саналы турде исленеди. Бирок онын курамына киретугын айырым операциялар шыныгыулардын натийжесинде автоматласып кетеди. Сана бундай жагдайда путкиллей ислемей калмайды, бирок ол операцияларды орынлау техникасына емес, ал хызметти улыума баскарыуга, оны тусинип алыуга, усы уазыйпаларды шешиудин ен жаксы жолларын излеуге багдарланган болады. Окыу процессинин ози автоматласкан уакытта китаптын мазмунуна толык кеуил аударыуга болады. Ноталарды окыу процессинде аткарыу техникасы да автоматласып кеткен уакытта гана аткарыушы сазенде музыкалык шыгарманын туп манызын тусине алады. Бирок, егерде талантлы дуутаршы кандайда бир шыгарманы (наманы) музыкалык жактан тасийирли етип аткарган уакытта бирден кайсы бармактар менен хам кайсы перделерди басыу керек деген пикирге кеуил аударса, онын аткарыуы усынын менен ак тамам болар еди.

Операцияларды амелге асырыуда кандай да бир кыйыншылыклар пайда болган уакытта сана усы пайда болган кыйыншылыкларды тап сапластырмаганша оларды кадагалай баслайды.

Харекетке келтириуши (моторлык) хам интеллектуаллык конлигиулерди (ямаса акыл жумысы тарауындагы конлигиулерди) маселен, жазыу конлигиулерин, типик уазыйпаларды шешиу конлигиулерин хам т.б. айырып шыгарады.

Жазыу конлигиулеринин калиплесиуи ушын окыушы ручканы калай услау, оны калайынша пайдалануу тууралы билимлерди алыуы, хариплерди олардын калайынша жазылыуын билиуи, ал оннан сон ол ручкадан пайдаланыуды уйренип алыуы, харипти жаза билиуи лазым хам т.б. Коплеген

шыныгыулардан сон окуышы жазыу техникасын озлестирип алады хам хариплерди калайынша жазыу кереклиги тууралы ойламай койды, онын санасы жазыудын мазмунуна отти-балада жазыу конлигиулерди жузеге келди. Демек, билимлерсиз хам укыпларсыз интеллектуаллык конлигиу калиплесе алмайды.

Хайуанатлардын конлигиулерди менен адамнын конлигиулерди арасында айырмашылык бар. Ол адамнын хызмети саналы характерге болады, хайуанатлар санага ийе болмайды деген белгили реже менен белгиленеди. Физиологиянын коз-карасынан бул хайуанатлардын конлигиулерди тек биринши сигнал системасынын кадагалауы астында хам онын албетте катнасыуы менен пайда болады деген соз. Шартли рефлекторлык байланыслар пайда болган уакытта екинши сигнал системасы аркалыжардем де мугаллимнин ямаса инструктордын харекеттин дурыс ямаса кате экени тууралы корсетпеси, ауызша макуллауы ямаса кериси, жазба инструкцияга карай харекетлерди кадагалау хам т.б. келеди.

Конлигиудин физиологиялык негизи-динамикалык стереотип болады. Конлигиудин негизин курайтугын жаксы ислеп шыгылган динамикалык стереотип сананын физиологиялык негизи болган екинши сигнал системасы менен системалы турдеги байланысын жойтады. Екинши сигнал системасы динамикалык стереотиптин айырым звеноларын баскарыуга тиккелей катнасыудан барган сайын кутыла береди. Ол стереотипти улыума турде баскарады хам тек кандай да кыйыншылыклар пайда болган жагдайда гана онын айырым звеноларын баскарыуга тагыда кирисип кетеди.

Укыпшылыклар хам конлигиулердин пайда болуу процесси. Укыпшылыклар да, конлигиулер де шыныгыулар жолы менен калиплеседи. Шыныгыу харекетлерди саналы турде жетилистириу ушын оларды коп ирет такирарлау болады. Бирок, шыныгыу, харекетлерди тек коп ирет калай болса солай такирарлай бериу гана емес. Белгили болганьндай ак колдан огада жаман жазатуугын адамлар бар. Олар путкил омир бойы жазады, бирок буннан олардын колдан жазыуы жаксыланбайды. Тек бир гана харекетлерди жийи-жийи такирарлай бериу мумкин, бирок оларды жетилистириу жонинде саналы максет болмаса, жаксыланыу болмай калууы да итимал.

Харекетлерди коп рет такирарлай бериу кандай жагдайларда шыныгыу болып калады. Бундай шартлер екеу. Биринши шарт: анык тусинилген максеттин болууы хам оган ерисиуге талпыныу. Талим алып атырган адам ол шыныгыулардын натийжесинде неге ерисиу керек экенин аттан анык тусиниуи тийис. Егерде талим алуу укыпшылары хам конлигиулерди тууралы соз болганда, бул жерде мугаллимнин окуышы алдына койылган тапсырманы айкын, анык, тусиникли етип тусиндириуи хам педагогтын натийжелерди корсетиуи (мугаллим дурыс хам тасийирли етип окыйды-бул окуу конлигиуин ислеп шыккан уакытта болады: хариплерди калайынша жазыу керек экенин корсетеди-бул жазыу конлигиуин ислеп шыккан уакытта болады хам т.б.) улкен роль аткарады. Екинши шарт: талим алып атырган адам ози шыныгыулар процессинде кандай натийжелерге ериспекши экенин билиуи, озинин табысларын (бул онын колынан келеди) хам кателер, кемшиликлерин хам олардын себеплерин тусиниуи тийис. Сондай-ак шыныгыулардын аралык натийжелерин оларга акыргы максети менен салыстырып корюу, жетискенликлерди хам кемшиликлерди таллау жасау да мугаллимнин жардеми менен амелге асырылады, бирок окуышынын озин де оз шыныгыуларынын натийжелерин мудама бахалауга уйретип баруу ахмийетли болады. Баскаша етип айтканда, кадагалау озин-ози кадагалау менен толыктырылып барылууы тийис.

Буннан былайгы шыныгыулар усы атап корсетилген кемшиликлерди сапластырыуга хам кателерди дузетиуге багдарланган болууы лазым. Бирок, калайынша ислеу керек экенин корсетпестен унамсыз деп бахалай бериу, тек кателерин корсетиудин ози кутилген натийжелерди бермейтуугынын есте саклау тийис. Коплеген баклаулар хам тажирийбелер егерде талим алып атырган адам неге ерискенин хам колынан ис келмей атырганын анык ангармаса, коп рет такирарлай берген уакытта да жетилисиу болмайтуугынлыгын корсетип атыр. Кайтама кемшиликлер хам кателер гужий бериуи мумкин. Оз катенди озин корюу оншама женил маселе емеслигин атап корсетиу керек. Маселен конлигиудин калиплесиу процессин таллау жасаган уакытта мынадай баскышлар белгили болады. Шыныгыу басланып, окуышы жазыу конлигиуин ийелеп атырган уакытта ол оз кателерин кыйыншылык пенен ангарады. Тек соз жазып болынганнан сон, кобинесе мугаллимнин сорауларынан сон окуышы оз кателерин сезеди. Ендиги баскышта окуышы текстти пухта тексерип болганнан сон катесин оз бетинше табады. Буннан сон ол кате ислеп атырган пайыттын озинде ак катесин сезип калады. Ен акырында окуышы бундай кате ислемайтуугын болады.

Шыныгыуларды шолкемлестирген уакытта егерде тек бир турли шыныгыулар узак уакыт дауамында хешкандай узиликсиз дауам ете берсе, олардын натийжелери рауажланып баратырган шаршаудын салдарынан тек жаксыланбай гана калмастан, ал пасенлеп, томенлеп кететугынын итибарга алуу тийис.

Конлигиудин калиплесиуинин тийкаргы корсеткишлери-жумыстын барган сайын жокарырак сапасына ерисиу, кателердин санын азайтуу жумыстын патин барган сайын тезлете бериу болады. Конлигиудин калиплесиуиндеги ахмийетли дауир артыкмаш кыймылдыларды сапластырыу хам булшык етлерге зор тусиуин жок етиу (бул окуу жумысынын калиплесип атырган конлигиулерине де тийисли болады-биринши класс окуышысы озинин даслепки хариплерин ручкага катты жабысып алып хам путкил денесине зор берип жазатуугынын еслейик) болады. Баска бир ахмийетли дауир-бир болимнен екинши

болимге отиу бир тегис, жулкыусыз хам токтаусыз (маселен бууынлап окыудан созлерди окыуга отип, хариплерди кагыйда бойынша салыудан харипти толык сууретлеуге отиу хам т.б.) жуз берген уакытта айырым жеке харекетлерди ямаса кыймылларды бир путин етип бириутириу болады.

Окыу конлигиулеринин калиплесиуинин ен ахмийетли дауирлерин жазылыу конлигиуинин калиплесиуи мысалында корсетемиз.

Жазыу конлигиулеринин калиплесиуи арнаулы таярлыкты талап етеди. Каде болганындай-ак, бала мектепке кирген уактында бундай таярлык алле кашан ак болады. Бириншиден мектепке шекемги балалык дауиринде бармаклардын уйысып калыуы тамамланбаган болса да бармаклардын хам панжелердин кыймыллары рауажланады. Баланын фонематикалык еситиуи алты жасына шыккан уакытта жеткиликли дарежеде рауажланган хам еситиуди таллау ха синтез жасауга таяр болады: балалардын конлигиуинде артикуляциялык система да соз дауысларын айтыуга толык таярланган болады, ал бул нарсе жазба тилди уйрениуди баслау ушын огада ахмийетли. Бармаклардын кыймылын коз бенен корип баклап барыудын белгили тажирийбеси топланган.

Жазыу конлигиулерин уйретиу бала хариплердин айырым элементлерин жазыуды ийелеуинен басланады. Бул оны харипти толык етип жазыуга таярлайды.

Жазыу конлигиуинин калиплесиуинин биринши баскышында мугаллим мектеп окыушыларына хариплердин элементлерин калайынша жазыуды корсетеди, олардын калайынша жазылыу каделери менен таныстырады. Мугаллим билимлер беккем озлестирип алыныуына умтылады. ҒАзат, айтшы, сен калайынша жазасан □ Сен ручканы калай услайсан □ Ғ типиндеги сорауларды береді. Шыныгыулардын натийжесинде окыушыларда усы хариптин элементлерин жазыу укыбы калиплеседи (таякшалар, илмекшелер, сопақлар, ярым сопақлар). Жазган уакытта окыушы хариптин бир болегин, оннан сон еккинши болегин хам т.б. жазыуды озлестирип алады.

Конлигиуди калиплестириудин еккинши баскышында усы барлык харекетлер бир харекетке бириктириледи-окыушы енди хариплерди сеслердин бир путин графикалык образы ретинде жазады. Бурынгы оз бетинше харекетлер-хариптин элементлерин жазыу-енди бир путин харекетке-хариплерди жазыуга отеди. Ушинши баскышта окыушылар бууынларды хам созлерди байланыстырып жазыуга шыныгыулар ислейди.

Даслепки уш баскышта (асиресе биринши хам еккинши баскышта) огада коп куш жумсау басланады. Гейде бала столга дерлик жатып алады, огада коп артыкмаш куш жумсайды, ручканы огада катты кысып услайды, оны артыкмаш куш жумсап басады, коплеген кажетсиз харекетлерди истейди: онын бет алпети зор куш салыуды билдиреди. Катты куш жумсау асте-акырын жоғалады, харекетлер жонге салынады, олар анагурлым исенимли, анык бола береді хам ен акырында бир тегис, салдаманлы жазыу пайда болады.

Жазыу конлигиуинин пайда болыуынын даслепки баскышларында харекетлерди, дурыс жазыуды коз бенен корип кадагалап барыу жетекши орын тутады. Асте акырын харекетке келтириуши кадагалау да ахмийетке ийе бола береді. Жазыудын дурыслыгы харекетшен сезимлер менен де бахалана баслайды, ал коз бенен корип кадагалаудын роли белгили дарежеде пасенлейди. Егерде козинди жумып, оз акеннин атын жазыуга умтылып корсен, жазыу процессин толык харекетшен кадагалау не экенин ансат тусинесен.

Тортинши баскышта жазыудын тезлиги кем-кемнен артып барады, бир кыйлы хариплерди жазыуда харекетлердин дара ритми хам дара биргеликлиги беккемлениди-сойтип кол жазба келип шыгады. Жазыу конлигиуи калиплеседи.

Калиплескен жазыу конлигиуинин тийкарында сонын ала орфографиялык конлигиу-тийисли каделерди тусинбестен-ак грамматикалык жактан дурыс жазыу конлигиуи калиплеседи. Даслеп мектеп окыушысы бир созди жазыудан бурын кенейтилген катени колланады, оны дауысшыгарып ямаса ишинен айтып корсетеди. Оннан сон конлигиу калиплесип болганнан кейин каде керек болмай калады-окыушы кателерди еслеместен-ак дурыс жазады: буган зарурлик те мугаллимнин талап етиуине карай пайда болады. Сонын ала кателер ен кыйын жагдайларда гана еске тусириледі.

Конлигиуди оз-ара байланысы. Хар кыйлы конлигиулер бири-бири менен оз-ара байланыста болады, бири-бирине хар кыйлы тасийир жасайды. Бир конлигиудин ози жана харекетти озгертиуге жардем бериуи ямаса, керисинше оны озлестириуге кесент етиуи мумкин. Бурын озлестирилген конлигиудин жана харекетти ийелеуге жасайтугын унамлы тасийирин конлигиуди кошириу деп аталады. Маселен, шофердын конлигиуи тракторшынын конлигиуин озлестирип алыуды жениллетеди. Мектеп окыушысында егеу менен жумыс ислеу конлигиуи болса пышкы менен жумыс ислеп, металды кесиуди ансат озлестиреди. Бир типтеги математикалык тапсырмаларды шешкен уакытта пайда болган конлигиулер баска, усас типтеги тапсырмаларды шешуге, тапсырмалардын шартлерин таллау жасауга, усы тапсырмалардын арасындагы бир-биринен гарезиликти аныклауга шешимди жобаластырыуга жардем береді.

Егерде ески хам жана хызметтин арасында кандай да бир улыумалык болган жагдайда гана конлигиуди кошириуге болады. Егерде ески хам жана конлигиулерде хешкандай улыумалык болмастан, ал керисинше оларды амелге асырыудын усыллары бир-биринен катты парык ететугын болса, онда ески конлигиу жана конлигиудин пайда болыуын иркеди. Ески конлигиулердин жана конлигиулерди

озлестириуге жасайтугын унамсыз тасийрин конлигиулердин интерференциясы деп атайды. Маселен, мектеп окуушысы балалык шагында огада жетилиспеген усыл менен уйренди. Оннан сон ол спорт мектебине кирди, онын бул жерде брасс усылы менен жузиуге уйрете баслады, бирок ески конлигиуди озлестириуге кесент берди хам сонлыктан балага узак уакыт кайта уйрениуге туура келди.

Надурыс калиплескен ески конлигиуди кайта дузиуге караганда жана конлигиуди пайда етиу ансат болады. Бул уйрениу кайта уйрениуден горе ансатырак деген соз. Сонлыктан да гейде биринши класс окуушысын дурыс окууга уйретиу нятый кыйын болады. Гейде оны канийге емес адамлар хариплеп окууга (бундайда бала создин барлык хариплерин алдын ала айтады) уйреткен. Окуудын мине усундай озлестирип алынган усылын кайта дузий огада кыйын болады хам бала узак уакыт окумайды, ол хариплерди дузе береди.

Мугаллим конлигиулердин коширилиуи хам интерференциялау мумкиншилигин есапка алыуу тийис. Конлигиулердеги ен ахмийетли усаслыктыхам керисинше, ен ахмийетли айырмашылыкты окуушылардын санасына жеткериу лазым. Бул нарсе кошириуди жениллетеди хам интерференцияны пасенлетеди. Маселен, мугаллим окуушылардын дыккатын арнаулы турде: ГТомендеги тапсырма тап бурынгылардай шешилетугынына кеуил болинизГ, ГАл мынау тапсырманы бурынгы усыл менен шешууге болмайды хам тапсырма путкиллей баскаша усыл менен шешиледи. Оны табууга урунып коринизГ - дегенге аударады.

Узак уакыт шыныгуулар болмаган жагдайда конлигиу асте-акырын бузылады. Конлигиуди кайта тиклеу ушун тийисли шыныгууларды тагы да такирарлау талап етиледди.

5.Адамнын белгили бир харекетлерди ислеу зарурлигин адет деп атайды. Адет хам конлигиу коп жагынан усас болады - адетлерде ис-харекетти орынлаудын коп рет такирарлана бериуи натийжесинде беккемленип калган автоматласкан усаллары болады. Адетлердин тийкарында динамикалык стереотиплер жатады. Бирок адет - бул зарурлик болып калган конлигиу. Егерде адам кандай да бир себеплер менен адеттеги ис харекетлерин орынламаса, онда жагымсыз толганьслар канаатланбаушылык сезимлери пайда болады. Конлигиу ис-харекетин табыслы турде амелге асыруу мумкиншилиги, ал адет бул усы ис-харекетти амелге асырууга ийтермелеу, туртки бериу болады. Маселен, жууыныу конлигиуи кишкене балага буны тез хам епшил ислеу мумкиншилигин береди. Жууыныуга адетлениу оны буны куштарлык пенен хам мажбурлеусиз ислеуге ийтермелейди. Гигиеналык (ямаса турмыслык) адетлерди айырып шыгарады, оларга азангы жууыныу, аukatланыу алдынан колларды жуууу, азангы гимнастика таза хам азада болып журиу, ерте туруу адети, мудамы пухта болуу адети, уйдеги затлардын, окуу куралларынын мудамы оз орнында, тап-туйнактай болып турууын кадагалап баруу адети жатады. Адамлар менен оз-ара катнасыклар жасауда коринетугын адеп-икрамлылык адетлерин де алпайымлыкты, жыллы жузликти, баска адамларга жардем бериуге таяр туруушылыкты, тартипликти ажыратып шыгарады.

Пайдалы адетлерден тыскары, колайсыз тарбиялау шараятларында унамсыз, зыянлы адетлер де турпайылык, турпайы созлерди колланыу, богауызлык, жаман созлерди колланыу адети (демек Гбьлайынша айткандаГ хам тагы баскалар), ериншеклик адети, тебеки шегиу, ынжыклык, ожетлик етиу адети де калиплесиуи итимал.

Мектеп окуушыларынын унамсыз карсы гурес жургизиу сыяклы унамлы адетлерди тарбиялау табанлылыкты хам сабырлылыкты талап етеди. Бунда бир ис-харекетлерди унамлы турде коллап-кууатлау (мактау,макуллау,марapatлау) хам баска биреулерин иркиу (каралау,кейиу,согис жариялау аркалы) улкен роль аткарады. Мугаллимнин жеке улгиси огада ахмийетли болып, окуушылар кобинесе оган еликлеуге умтылады. Гейде окуушынын дыккатын онын жаман адетине аударуу пайдалы болады, отькени ол гейде оны хешкандай сезбейди.

Мугаллим мектеп окуушыларында мектепте талим ала баслаганынын даслепки кунлеринен ак унамлы адетлерди тарбиялай баслайды. Атап айтканда, 1-класстын озинде ак белгили бир шартлерди, тартипти саклаган халда шолкемлескен турде жумыс ислеу адетин асте акырын калиплестириуи тийис.

Минекей биз класска киремиз хам класс шолкемлескен, балаларда мадений минез-кулык адетлери тарбияланган екенлиги дархал анык коринеди: олар асте орнынан турып, биз бенен салемлести хам тап сондай гана оз орнына отырды. Биз усы окуушыларды сабак уактында да бакладык: оларда дыккат пенен тынлау, шолкемлескен турде жумыс ислей баслау адети калиплестирилген. Минекей бир окуушы сабырсызлык етти: ол тапсырманы тез шешип болды да, орнынан орре турды хам оннан сорауын отиниш етти (бул окуушы класстагы жана бала). Касында отьрган бала оны дархал тартипке шакырды, ал калган балалар оган танланыушылык хам каралаушылык пенен карады. Класстагы барлык балалардын усти басы таза хам азада екен, олар китапларын,даптерлерин пухта услайды, олардын парталарынын усти мудамы тартипли.

Баслауыш мектептин гейпара окуушыларында бармагын сорыу, тырнагын кемириу, аukat жеп отьрган уакытта дузды дуз алгыштан колы менен алыу, аukat жеп болганнан сон бармакларын жалау сыяклы антигигиеналык адетлер жуз бериуи итимал. Унамсыз адетлер балалардын бир-бирине болган катнасларында да согис хам турпайы созлерди колланыу, жолдасларын мазаклау, бет аузын кыйсайтуу

туринде коринеди. Бундай адетлер анагурлым улкен жастагы мектеп окуушыларында да жийи-жийи ушырасып турады.

Егерде мугаллим окуушыдан унамсыз адет жуз бергенин корсе, дархал оган тыйым салыу илажларын колланады хам асиресе онын такирарланыуына жол коймауга умтылады: такирарлау-бул адеттин тарбияланып шыгыуы тийкары. Мугаллим унамсыз адеттин жуз бериуин каралайды хам жамаатте жамийетлик пикир доретеди (педагогикалык максетлерди назерде туткан халда гейде буны ислеу максетке мууапык болмаса хам окуушы менен дара жумыс жургизиу менен шеклениу зарур болса да). Окуушынын адеп-икрамлылык сезимлерин оятып, оны усы адеттин зыянлы екенине исендирип, усы адетке байланыслы окуушыда унамлы катнасты жузеге келтире отырып, мугаллим оз шакиртинде унамсыз адетти ози сапластырыуга умтылыуды калиплестиреди, онда оган карсы гурес жургизиу тууралы тийкарланган тилекти пайда етеди, оган тийисли жигерлилик пенен куш жумсауга жардем береді.

Адетте, мектепте хам шанаракта тарбиялаудын тек бирден-бир жолы гана окуушыларды зарурли, пайдалы адетлерди тарбиялап шыгарыуга, жане унамсыз адетлердин алдын алыуга хам оларды толыгы менен сапластырыуга алып келеди.

Озин-ози тексеруу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

- 1.Хызмет деп неге айтамыз
- 2.Адамнын хызмети хайуанатлардын кылыгынан не менен айрылып турады
- 3.Хызмет курылысынын тийкаргы компонентлери кандай
- 4.Хызметтин кандай турлери бар
- 5.Баланы рауажландырыу ушын ойыннын ахмийети неден ибарат хам ол онын жеке келбетин клаиплестириуге калайынша тасийир жасайды
- 6.Шахсты калиплестириудеги мийнеттин роли
- 7.Окуу хызметинин мектеп окуушысынын рауажланыуына жасайтугын тасийири неде коринеди
- 8.Укып, конлигиу, адет деген не хам олар калайынша пайда болады
- 9.Конлигиулердин коширилиуине хам интерференцияланыуына мысаллар келтирин.
- 10.Киши жастагы мектеп окуушыларында адетлер калайынша тарбияланады

Тапсырмалар:

- 1.Мектеп окуушыларынын харкыйлы ойынларын бакланыз хам усы ойынлардын шахстын айырым сыпатларын калиплестириуге жасайтугын тасийирин аныкланыз.
- 2.Мугаллим талим бериу хызмети процессинде окуушыларда шолкемлескенликте, оз бетиншеликте калиплестириу ушын кандай шараятлар дорететугынын аныклан.
- 3.Киши жастагы мектеп окуушысынын анык талим алыу хызметин таллау жасаныз хам онын компонентлерин айырып шыгарын.
- 4.Окуу хам окуудан тыс хызметте окуушылардын хар кыйлы кызыгышылыкларынын жуз бериуин баклан.
- 5.Сиз озиниз баклап атырган окуушыныздын адетлери менен танысын. Олар онын окуу жумысында хам минез-кулкында калай жуз береді
- 6.Ата-аналарга балалар уй тапсырмаларын калайынша таярлауы тийис екени тууралы маслахат берин.

ТЕСТЛЕР:

Қ 1

- 1.Максетсиз хызмет болама а. Болады
в. Азырак максет керек.
с. Хызметти ислеп болганнан кейин максет болады. д. Максет болмаса хызметте болмайды. е. Максет пенен хызметтин байланысы жок.

Қ 2

- 2.Адет дегенимиз не
а. Адамдагы ен улгили ис-харекетлер
в. Адамдагы ен жаман кылыклар
с. Адамнын белгили бир харекетлерди ислеу зарурлиги. д. Адамнын минез-кулкында болып туратугын озгерислер. е. Адамнын хызметине байланыслы болып туратугын озгерислер.

С Е З И У

Ж о б а с ы:

- 1.Сезиу хаккында улыума тусиник.

2. Сезиудин турлери хам оларга сыпатлама.
3. Сезигирлик, сезиу шегаралары, онын озгериуи хам адаптация.
4. Сезиулер ортасындагы оз-ара байланыс.
5. Киши жастагы мектеп окуушыларында сезиуди рауажландыруу.

Таяныш тусиниклер:

Сезиу, сезиу агзалары, анализаторлар, периферик, откизиуши, орайлык, мускул, рецептор, ишки сезиу, сырткы сезиу, харекет сезиу, биринши сигнал системасы, екинши сигнал системасы, дальтонизм, адаптация.

А д е б и я т л а р:

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тараққиегининг янги боскичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч қимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
4. И.Каримов ҒОзбекистан XXI асир босагасында: қауипсизликке қауиплер, турақлылык шартлери хам рауажлануу кепилликлериҒ Н-1998 ж.
5. И.Каримов ҒОллах калбимизда юрагимиздаҒ Т-1999
6. И.Каримов ҒМаъновий юксалиш йулидаҒ Т-1998
7. И.Каримов ҒБоркомол авлод орзусиҒ Т-1999
8. А.Иброхимов, Х.Султанов, Н.Жураев ҒВатан туйгусиҒ Т-1996
9. Э.Гозиев ҒПсихологияҒ Т-1994
10. Э.Гозиев ҒПсихология муаммолариҒ Т-1999
11. Абдирахманов Давлетшин ҒОдамлар билан қандай мулоқотга киришиш ва ендашиш керакҒ Т-1998
12. К.Даминов, У.Отавалиева, Х.Иброхимов ҒПсихологиядан семинар ва лаборатория машғулотлариҒ Т-1994
13. Э.Гозиев ҒИнтеллект психологияҒ Т-1996
14. Давлетшин М.Ғ. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
12. Давлетшин М.Ғ. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Озинизди туристлик қыдырыспада жургендей сезин. Ерте азанда қолге жақын жердеги тоғайлыққа қурылган шатырда оянасыз. Шатырга қуннин нуры, тусип, қуслардын сайрауы, тоғайдын сытырлысы, суулардын шапырлысы еситилип турады, жаз танынын қууат бағышлаушы салқын хауасын сезесиз, бул хауа тереклердин, суу хам қоклемзарлықтын ийиси менен толы.

Тоғайдын ерте таны қориниси сизде: қориу, еситиу, дам билиу, харекетти сезиу хам сол сыяқлы бир қатар сезиулер арқалы пайда етеди.

Демек Ғорганларымызга тасийир етип турган затлар хам уақыялардын айырым сапа айырмашылықларынын мийимизде пайда етилиуине сезиу деп атаймызҒ.

Сезиулер материянын сезиу органларымызга тасийири натийжеси. Материя сезиу органларымызга тасийир етиу арқалы сезиулерди жузеге келтиредиди. Сезиулеримиз арқалы болмаса басқаша жол менен я затлардын хеш қандай формаларын, я харекетлердин хеш қандай формаларын хеш қашан биле алмаймыз.

Қандай да бир затты тамаша етиу ямаса ушлап туруу уақтында санамызда ане сол заттын образы жетилесиди. Бул образ сонын ушын да субъектив образ деп аталады, себеби ол айырым шахс санасында, онын ишки тажирийбеси индивидуал озгешелиги, билими қонликпеси тийқарында жетилесиди.

Жоқары дарежеде рауажланган адам мийи озинен тысқарыда болган уақыяларды дурыс анық пайда еттиредиди. Сезиу арқалы биз қандай да бир жана нарсе доретпеймиз, мүмкин объектив дуньяда пайда болган затлар хам уақыялар озгешелигин пайда еттиремиз.

Сезиулердин физиологик механизми сезиу органларынын қурамалы хызмети. Буны И.П.Павлов анализатор деп атады хам ол хакқында оз талийматын жаратты.

Анализатор деп И.П.Павлов қоршаган орталықты жуда назик турде талықлау ушын организмнин қурамалы турде сайкеслескенине айтамыз. Анализатор тийқарынан томендегидей уш болимнен турады:

1. Периферик
2. Откизиуши хам мий
3. Орайлык

1. Анализатордын периферик болими барлық сезиу органлары (қоз, қулақ, мурын, ауыз, тери) хам организмнин ишки органлары хамде мускуллардагы арнаулы рецептор аппаратлардан ибарат.

Анализатордын периферик болими дене қушинин қайсы бир турине тасийир қорсетеди хам оны нерв қоздырушысына айландырады. Мысалы қоз электромагнит толқынларынан тасийирленеди, қулақ хауа толқынларынан тасийирленеди х.т.б. Рецепторлар нерв процессинде қайта исленетугын белгиледи тасийирлерди ушлап қалушы арнаулы ушлаушылар есапланады. Рецепторлар организмнин сырткы хам

ишки орталыктан келип шыгатугын коздырыушыларга тасийир корсетеди. Колайлы жагдайда оз табиятына карай хар кыйлы, ягный ыссы, сууык, дауыс, нур механик коздырыушылар есапланады.

2.Откизиуши болимнин узыйпасы нерв тасийирин рецептор аппаратынан арка мий хам мий орайларына жеткизиу. Мий ямаса кабыктагы болими анализатордын жокаргы болими есапланады. Бул болимде жуда назик дарежедеги ягный, синтез бенен байланыслы болган анализ пайда болады, анализ болса оз гезегинде организмнин сырткы орталык пенен болган мунасибетинин хакыйкый натийжесин белгилейди.

Анализатор специфик коздырыушыларга томен тасийир корсетип гана коймай, коздырыушыга карап озгериуи де мумкин. Кушли дауыс хам кориу коздырыушылары тасийиринде адам денеси бурынгы халатын озгертиуи, басын бурып карауы, козин кысыуы хам сол сыяклылар менен жаксырау еситиу ямаса жаксырак кориуге харекет етиуи мумкин.

Соны да айтыу керек анализатор мийдин жокаргы органлардан келиуши сигнал тасийири астында рецепторлардын функционал жагдайын озгертип терис байланыс системасы сыпатында да ислейди.

Хазирги уакытта анализатор хызметин жанаша таризде тусиниу маселеси алга сурилмекте, бунда коздырыушынын анализаторга тасийири бир-бири менен оз-ара байланыскан бир катар рефлектор актлерди багдарлаушы курамалы процесс сыпатында каралады.

3.Анализаторларды оз-озин баскаруушы система деп карау мумкин, себеби бул система перифериядан келиуши сигналларды орайга жеткизиде сырткы тасийирди жаксырак илип алыу ушын сигналларга бейимлесип, рефлектор таризде харекет етеди. Рецепторга коздырыушы тасийир еткеннен сон барлык анализаторлар системасы рефлектор таризде озгередиди, ягный кайта курылады. Соннан сон коздырыушынын тасийирин кабыл етиу анализаторлар хызметинин озгериуине карап пайда болады.

Анализаторларды сырткы орталыктагы озгерислер хаккындагы маглыуматларды кабыл ететугын хам ане сол маглыуматлар тийкарында организмнин биологик жактан максетке мууапык хызметти келтирип шыгаруугы анык бир системанын бир болими деп карау лазым. Анализаторлар натийжеде организмнин харекетине хызмет етеди.

Рецепторлар хызмети менен тири организмнин харекет хызмети бир-бири менен тиккелей байланыскан.

Сырткы хам ишки анализаторлар айрылып турады. Сырткы анализаторлар рецепторлар дененин сыртында болады. Буган кориу, еситиу, тери, дам билиу хам ийис билиу рецепторлары киреди. Ишки анализаторларда рецепторлар ишки орган хам онын дийуалларында болады: олар ишки организмде пайда болып атырган озгерислерден хабар бередиди. Булар ортасында харекет анализаторы артык орын ийелейди-онын рецепторлары мускул хам булшык етлерде болып, кандайда бир бууынды ушлап кориуде сезим туудырады. Жуда кушли козгалыу хаккында организмге хабар етиуши ауырууды сезиу барлык анализаторларга тан.

Адамга сырткы дуньяны билиу мумкиншилигин беретугын тийкаргы анализаторлар хаккында токтап отемиз.

Сезиулердин ози тикарынан томендегидей уш турге болинеди:

1.Сырткы сезиулер (олардын сезиу рецепторлары адам организмнин сырткы тарепинде жайласкан болады). Сырткы сезиулерге: кориу сезиуи,еситиу сезиуи,ийис билиу сезиуи,дам-маза сезиулериди хам тери сезиулериди жатады.

2.Ишки сезиулер (бул сезиудин сезиу рецепторлары асказан, онеш хам ишектин дийуалларында жайласкан болады).

3.Кинестезик (харекет ямаса мускул) сезиулериди (булардын сезиу рецепторлары мускулларда жайласкан болады).

I.Сырткы сезиулер.

1.Кориу сезиулериди.

Кориу сезиулериди адамнын сырткы дуньяны билиуинде айырыкша ахмийетке ийе. Жактылык нурларынын (электромагнит толкынларынын) кориу аппаратымыз болган козимиздин сезиуши болимине тасийир етиуи натийжесинде кориу сезиуи пайда болады. Кориу сезиулериди жардеминде биз затлардын ренин, олшемин хам колемин, кандай аралыкта турганлыгын билемиз. Кориу сезиулериди догerek-атирапты шамалап билиуге, харекетлеримизди координациялауга (баскарууга) мумкиншилик бередиди. Кориу сезиулериди жардеминде окуу хам жазыуды уйренемиз.

Коздин жактылыкты сезиуши болими тор перде есапланады. Кориудин ен ахмийети тор перде амелге асырылады, ягный жактылыкты сезиуши таякшаларга тасийир етеди хам нерв импульсларын харекетке келтиредиди. Нерв импульслары бул тасийирди нерв талшыклары аркалы мийдин арка болимине жеткизедиди. Тор пердеде жактылыкты сезиуши клеткалар саны жуда коп ягный 130 миллионга жакын,шама менен 125 миллион таякша хам 3-6 миллион колбача бар. Таякшалар тийкарынан тор перденин шеке болегинде, колбачалар болса орта болегинде жайласкан.

Кундизги жактылыкта тийкарынан колбачалар ислейди, сондай-ак колбачалар менен биргеликте таякшаларда жеделли ислейди-натийжеде биз жактылыкты коремиз (хроматик ренлерди ямаса барлык

спектр ренлерди коремиз). Жуда кем жактылык болганда (ала-геугим уакытта) колбачалар ислеуден токтайды хам кориу тек таякшалар аркалы амелге асырылады, ягный актан карага отип барыушы ренди кореди (буны ахроматик сезиу деймиз). Сондай кеселлик бар, онда таякшалар хеш ислемейди хам адам ала-геугим уакытта кеште хеш нарсени коре алмай калады, кундиз куни жаксы кореди.

Адам карангы жерден жакты жерге бирден шыгып калганда тор перде таякшалары оз исин токтатады, жактылыктан карангы жерге кириу уактында болса колбачалар исин токтатады. Сол себептен жетерли жактылык болмаган жерде окуу дурыс емес. Ала-геугим болууы менен светти жагыу зарур. Сонын менен бирге кундизги жактылыктан кештеги свет нурына отиу уактында козди артыкша шаршатыуга болмайды.

Жактылык жеткиликли болмаган жерде кориу сезиулерине куш салыу мектеп окуушыларында узактагыны коре алмаушылык сыяклы кеселликти пайда етеди.

Узактагыны коре алмаушылык кеселлигинин пайда болууында жактылыктын ахмийетке ийе экенлигин томендегидей тажирийбелер анык корсетеди. Улкен (кен) кошелер жагасындагы мектептерде алыстагыны коре алмайтугын окуушылар 2-8 Θ ти кураса, жайлар тыгыз салынган тар кошелерде жайлааскан мектептерде алысты коре алмайтугын окуушылар 8-15 Θ ти, класс айналарынын улкен-кишилиги класс полынын 15 Θ ин курайтугын мектептерде алыстагыны коре алмайтугын окуушылар 8 Θ ин, айналары полга караганда 20 Θ ти курайтугын мектептерде 6,5 Θ ти кураиды.

Адетте адамнын кози 390 нан 760 миллимикрон толкынлануудагы жактылыкты сезеди.

Нурлардын узынлыгы ол ямаса бул реннин сезилиуин белгилейди, мысалы, толкын узынлыгы 687 миллимикрон болганда кызы рен, 530 болганда сары рен, 527 миллимикрон болганда жасыл рен, 430 болганда кок рен сезиледи.

Коз хар кыйлы узынлыктагы жактылык толкынларын бир кыйлы сезбейди. Коз сары хам хауа ренди сезиуге кобирек бейим болады.

Айырым уакытлары хроматик ренди хешкандай сезбеушилик жагдайларын ушыратуу мумкин, бундай адамнын козине барлык затлар коныр ренге боялгандай коринеди. Кобинесе айырым ренлерге сокырлык ягный кызыл хам жасыл ренди сезбеу халаты ушырауы мумкин, бул дальтонизм деп аталады. Дальтонизм еркеклердин 4 Θ инде хам хаяллардын 0.5 Θ инде ушырайды. Дальтонизм кориудеги ен ахмийетли кемшилик есапланады, касип таулаганда буган албетте итибар бериу зарур. Дальтонизмге дуушар болганлар шофер, машинист хам ушыушылык ете алмайды, сууретши бола алмайды х.т.б.

Коздин кориу шенбери кен, бирак ане сол шенбер болеклеринин кориу аныктыгы бир кыйлы емес. Коз шенберинин шеке болеклери жуда жаман, орайлык болеги болса жуда анык кореди.

Солай етип тор перденин улкен болеги улыума ориентировка ушын хызмет етеди. Тор перденин орайлык болеги болса бизин жуда анык кориуимизди тамийинлейди. Бирак кориу шенбери бирканша тар болады. Сондай болсада биз бирканша кен шенберде коремиз, бирак оншелли анык коре алмаймыз.

Сол уакытлары бул сууреттин биз ушын ахмийетли болган болегин анык коремиз. Бул коздин харекетшенлигине байланыслы. Коздин харекетшенлиги онын дузилиси хам орынлайтугын узайпаларынан жаксы пайдаланыу мумкиншилигин береди.

Адам козинен хан кыйлы кашыктыкта турган затларды коре алады. Алыстагы затты кориуден жакындагы затты кориуге отиу менен кздин оптик болеги озгереди. Коздин бул укыбы, ягный хар кыйлы узаклыктагы затларды кориуге бейимлесиуи коз аккомодациясы деп айтылады.

2.Еситиу сезиулери.

Еситиу сезиулери де адам турмысында улкен ахмийетке ийе: еситиу сезиулери тийкарында сойлеу ийеленеди.

Еситиу аркалы биз озимиздин де, басканын да созлерин тексерип барамыз, зарур болганда соз манисин озгертемиз. Еситиу укыбын жогалткан адамлар кобинесе сойлеу укыбынанда айрылган болады. Бундай жагдайда еситиу контролын мускул контролына озгертиу менен созди тиклеу мумкин. Бул арнаулы уйретиу аркалы амелге асырылады. Маселен, сокыр хам герен болган О.И.С ане сондай окуу-уйрениу натийжесинде жаксы сойлей алатугын болып гана коймай, копшилик алдында созде сойлейтугында болган.

Еситиу сезиуинин коздырыушылары дауыс толкынлары, ягный кайсы бир жерден шыккан дауыстын хар тарепке дауамлы таркатылыуы. Адамнын еситиу органы бир секундта 16 реттен 20000 мартеге шекемги тебиренистеге дауыска караганда жуда сезгиш.

Еситиу сезиулерин биз музыка сеслери хам шаукымлы сеслер деп еки топарга бодемиз. Косык хам копшилик музыка аспабларынын дауыслары музыкалык дауыслар. Мотордын шаукымы, журип баратырган поезд шаукымы хам сол сыяклылар шаукымлы дауыслар. Музыкалык дауыслар менен шаукымлы дауыслар ортасында кескин шегара жок. Мысалы, созде музыкалы дауыслар (тийкарынан унли дауыслар) хам шаукымлар (унлес дауыслар) болады.

Еситиу сезиулеринде биз дауыс балентлигин ажыратамыз. Бул дауыс толкынларынын тебирениу тезлигин корсетеди. Дауыстын каттылыгы толкынлар тебирениуи амплитудасынын кориниси (еситиу сезиуинин куши), тембр болса дауыс толкынлары тебирениуи формасынын кориниси. Дауыс тембри

тезлиги хам интенсивлиги бир кыйлы болып, косымша тебирениулер саны хар кыйлы болган дауысларды бир-биринен ажыратыушы белгиси.

Адамлардын хам айырым аспаблардын дауыслары хар кыйлы тембр менен сыпатланады.

3.Ийис билиу сезиулери.

Мурын кабыгынын жокары болегинде жайласкан ийис билиу клеткалары ийис сезиу органы есапланады. Хауа менен бирге мурын кабыгына тусиуши ийисли нарселердин барлыгы ийис сезиу анализаторларынын тийкаргы коздыруушылары болып табылады.

Хазирги заман адамларында ийис билиу анализаторы узак отмиштеги ата-бабаларымыздикине караганда бир канша кем жетилискен. Сонлыктан кунделикли турмыста ийис билиу сезиуинин ахмийети бир канша кемирек.

Еситиу хам кориу сезиулери зыянланганда баска зыянланган анализаторлар катарлы ийис билиу анализаторы да ахмийетли орын тутады. Сокры хам герен адамнын айтыуынша кози коретугынлар коз-леринен кандай пайдаланса, ол ийис билиу сезиуинен сондай пайдаланар екен, ягный таныс жерлерди хам таныс адамларды ийисинен биледи екен.

4.Дам билиу сезиулери.

Дам билиу сезиулери дам билиу рецепторларына силекейде хам сууда ериуши затлардын химиялык курылысы тасийринен пайда болады.

Дам билиу сорыгышлары, дам билиу рецепторлары есапланады. Дам билиу сорыгышлары тил ушунда, танлайда хам жуткыншактын жокары болегинде жайласкан.

Дам билиу сезиулеринин торт тури бар: мазалы, ашшы, туршек, шор. Хар кыйлы аukatтын дами дам билиу сезиулери менен ийис билиу сезиулеринин косылууына байланысly. Егер ийис билиу сезиуи катнаспаса барлык жеген нарселеринин дами дерлик бир кыйлы сезиледи.

5.Тери сезиулери.

Мурын хам ауыз силекей пердеси хам терисине механик хам термик коздыруушынын тасийри натийжесинде сезиудин томендегише турлер келип шыгады:

а) бир нарсенин тийгенин сезиу, ямаса тактиль сезиулер.

б) сууукты сезиу

в) ыссыны сезиу

г) ауырганды сезиу.

Теринин устинги болегинде тек гана бир нарсенин тийиуин, тек гана сууукты, тек гана ыссыны хам тек гана ауырганды сезетугын нукталар бар.

Бул тасийрлерден теринин хар кыйлы болеги хар кыйлы тасийрленеди. Бир нарсенин тийгенин тил ушы хамде бармаклар ушы менен жаксы сезиледи. Бел болса бир канша кем сезеди. Дененин мудамы кийим астында сакланатугын болеги ыссы хам сууукты сезиуге жуда кушли (сезгир) болады.

II.Ишки сезиулер.

Бул сезиулердин рецепторлары асказан, ишек хам кызыл онештин дийуалларында жайласкан. Аш болганлыкты, шолегенликти, тойганлыкты, журек айныуды, ишки ауырыуларды сезиу ишки (органикалык) сезиулер есапланады.

Ишки органлар жаксы ислеп турганда биз хешкандай ишки (органик) сезиуди билмеймиз. Бул сезиулер тийкарынан ишки органларды кандайда бир бузылуу пайда болганынан дерек береди.

Ишки органлар жаксы ислеп турган уакытта бир катар айырым сезиулер бир сезиу болып бирлеседи, бул адамнын улыума жагдайын белгилейди. Егер айырым ишки органларынын жаксы иси бузылса ауыр, айырым уакытлары болса шыдап болмайтугын дарежеде ауырыу сезиулери келип шыгууы мумкин.

III. Кинестезик (харекет) сезиулери.

Харекет органларда пайда болган озгерислерди сезиу кинестезик (харекет) сезиулер болып табылады.

Харекет сезиулери мускуллардын кыскарыу дарежеси хам дене жагдайынын озгериуи хаккында хабар береди. Мысалы, коллар жокары котерилген, каншелли бугилген ямаса аяклар каншелли бугилген, кандай халда турыпты хам тагы сол сыяклылар.

Тери хам харекет сезиулерин бир-бирине косып затларды услап кориу, ягный оларды кол менен услап кориу натийжесинде пайда болган сезиу тийиу делинеди. Кол биринши рет маймылларда тийиу органы сыпатында хызмет кылган, бирок мийнет куралы сыпатында адамларда гана рауажланып барган.

Тийиу адамнын мийнет хызметинде, асиресе айрыкша аныклыкты талап ететугын операцияларды орынлауда айрыкша ахмийетке ийе. Тийиу сезиулери мийнет харекетлеринин ен ахмийетли баскарыушылары есапланады. Себеби, тийиу де, ислеушинин харекети де усы бир гана орган, ягный адам колынын хызмети болып табылады.

3.Сезгирликти абсолют сезгирлик хам ажырата билиу сезгирлиги деп еки турге боледи. Адамнын кушсиз коздыруушы тасийрин сезе билиу укыбы абсолют сезгирлик деп, коздыруушылар ортасындагы сезилер-сезилмес салгене айырмашылыкты сезе билиу укыбын болса ажырата билиу сезгирлиги деймиз.

Коздырыушынын салгене тасийри менен даслеп жузеге келетугын сезиулерди сезгирликтин абсолют шегарасы делинеди. Ане сол минимал, ягный салгене тасийир кушине ийе болмаган коздырыушылар тасийри сезгирлик шегарасынан томенде турады. Мысалы, биз болменин аргы дийуалында турган кол саатынын шыкылдысын сезбеймиз, бирак сааттын касына жакынлауымыз бенен ак еситиу коздырыушысынын куши белгили дарежеге жеткенде сааттын шыкылдысын есите баслаймыз. Сааттын шыкылдысы зорга еситилип турган уакыттагы сезиулердин пайда болуу минутлары сезгирликтин абсолют шегарасы болады.

Жаксы жагдайда сезиу органларынын абсолют сезгирлиги жокары дарежеде жетилесиуи мумкин. Егер атмосфераны огада ызгар деп ойласак шама менен жактылыктын мыннан бирине тен болган жактылыкты 1 километр аралыктан сезген болар едик. Хеш бир физик асбап жактылыкты сезиуде адам козиндей сезгирлик касийетке ийе бола алмайды. Бизин ийис билиу сезгирлигимизде айырыкша кушли: мысалы миллиграммнын миллионнан бирине тен болган укуссы 1 литр хауада таралыуынын ози жеткилики, себеби биз буны дарриу сеземиз.

Коздырыушылар тасийриндеги белгили анализаторларда сауелениуши салгене озгерис ажырата билиу шегарасы делинеди. Ажырата билиу шегарасы мудама манисли колемге жане канша косуу кереклигин соган карап билиу мумкин.

Сезиулердин хар кыйлы турлери ушын ажырата билиудин барлык шегарасы аныкланган. Кориуде ажырата билиу шегарасы 1/100, ягный егер жактылык орайы 100 клв жактылыгына тен болса оган 1 клв жактылык косуу керек. Еситиу сезиулерди ушын ажырата билиу шегарасы 1/10, мысалы 100 адамлык хор ушын 10 жаксы косыкшыны танлап косуу керек. Сонда дауыстын бир канша кушейгенин сеземиз. Зат ауырлыгынын артканын сезиу ушын колыныздагы затка онын ауырлыгынын 1/30 ине тен ауырлыктагы затты косуу керек.

4. Адамдагы барлык анализаторлардын жумысы сырткы орталык пенен байланыс, сырткы орталыкка бейимлесиу хам айырым жагдайларда болса сырткы орталыкты озгертиуге каратылган. Соган байланыслы адетте айырым анализаторларга емес, балким организм толык харекет етеди.

Шахс озиндеги физиологик хам психик механизмлердин курамалы бирлигинде харекет етеди. Егер адамнын белгили минутта еситиу органы харекетте болса (еситилип турган болса), биз ол адамга карап туруп онын козлери, дауыс келип турган тарепке карап турганын, дауысты жанеде жаксырак, колайлырак еситиу максетинде денесин де усы тарепке бурып алганын хам сол сыяклыларды коремиз.

Айтайык лирик косык, егер сиз жаз уактында енди гана батып баратырган кун нырлары салкын тогайды салгана жактыландырып турган уакытта тынланса жуда кушли тасийир калдырады. Бунда адамга коздырыушылардын барлык жыйындысы тасийир етеди, тийкаргы коздырыушыны жанеде кушейтиуши хамде айкынластырыушы турли анализаторлар харекетке келеди.

Психологик хам физиологик тажирийбелердин корсетиуинше кушсиз дауыслар кориу анализаторын кушейтеди, кушсиз кориу коздырыушылары болса еситиу анализаторларынын жумысын кушейтеди. Ийис билиу сезиулерди кобинесе дам билиу сезиулерин сауелендиреди: аukatланып атырган уакытта жагымлы ийисти сезиу, адамнын иштейин ашады, дам билиу сезиулерине музыкада тасийир етеди.

Кайсы бир анализатор хызметинде кемшилик пайда болганда анализаторлардын оз-ара жардеми анык сезиледи. Адам еситиу укыбын жогалтканда кориу укыбы хам баска анализаторлардын хызмети жаксыланады. Зыянланбаган анализаторлар оз хызметлери менен истен шыккан анализаторлардын орнын басады (компенсацияланады).

Компенсатор хызмети сокыр хам геренлерде анык сезиледи. М.Д. деген сокыр хам герен болууына карамай баска анализаторлар хызметинин кушейиуи аркасында догерек-атирапты жаксы аныклай алыуды уйренеди. Ол ийнеге жипти биймалел откере алады. Бул жумысты ол кози ашык айырым адамлардан да тез орынлай алады. Ол ылайдан хар кыйлы затлар сога алады.

Хар кандай турмыслык узыйпаны орынлау ушын адам организми пайдалана алатугын барлык анализаторлардын ислеуи тийис. Сол уакытларда зарур болган анализаторларды иске салыуды адам хызмет процессинде анлайды, бирак анализаторлардын харекет айырым жагдайларда анланбай калууы да мумкин. Мысалы, ишки орган сезиулерди улыума сезилмейтугын болууы мумкин.

Адаптация хам контраст.

Анализаторлардын сезгирлиги тасийир етип турган коздырыушыга сезиу органынын сайкеслесиуи натийжесинде озгерии мумкин. Бул уакыяны адаптация деймиз. Тактиль, ыссылык, ийис билиу хам кориу сезиулеринде адаптация жаксы сезиледи. Еситиу хам ауырганды, дам сезиулеринде болса кушсиз адаптация болады.

Кориу адаптациясы жакты болмеден карангы болмеге откенде анык билинеди. Жактылыктан карангы болмеге кирип келген адам даслеп хеш нарсе кормейди, кейин болса асте-акырын олардын коринисин сезе баслайды. Коздин карангылыкта кориуге бейимлесиуи ушын 30 хам хаттеки 40 минут уакыт кетиуи мумкин. Кориу адаптациясынын узак уакытка созылууын тунги ушыу уактында есапка алады, ушыушыларга ушыудан бир канша уакыт алдын ушыу майданында карангылыкта бир неше уакыт туруу усыныс етиледди.

Жаксылык адаптациясы жуда тез бир неше минут гана созылады. Карангылыктан жактылыкка шыккан уакытта даслеп кози камасып адам дерлик хеш нарсени кормейди, бирак 3-5 минут откеннен кейин болса жаксы коре баслайды.

Ийис билиу сезиулеринде адаптация жуда тезлик пенен пайда болады. Йод ийиси шыгып турган болмеге кирсек 50-60 секундтан кейин усы болме ишиндеги йод ийисин сира сезбеймиз. Баска ийислерге караганда адаптация бир канша астенлеу болады. Бирак бейимлесиу муддети бир неше минуттан аспайды.

Ыссылык адаптациясын хамме де жаксы биледи. Шомыла баслаганымызда суу даслеп суууктай коринеди, кейин буны сезбей каламыз.

Сезиулер контрасты кызык психологиялык уакыя. Мысалы: ашшы дамнен сон таза суу да мазалы коринеди.

Ак фондагы кул рен тууры торт муйешлик, кара фондагыдан улкенирек (кенирек) коринеди.

Кул рен торт муйешлик кызыл фонда жасыллау, сары фонда болса когилтим коринеди. Контраст натийжесинде кара фонда ашылып, жарык фонда тойгынласып коринеди. Бул айырмышылыктан декорация жумисларында, дийуалы газета хам сол сыяклылардан пайдаланыу мумкин.

Айырым хайуанларда сезиулер адам сезиулерине караганда жаксырак жетилискен. Мысалы, буркит адамнан да узакты коре алады, бирак адам кози буркит козине караганда затлар хаккында коп биледи. Себеби адам сезиуи, ойлау менен толыктырылып турылады.

Биз адам сезиуи хаккында айтканымызда жокары дарежеде жетилискен адам хаккында айтып атырганымызды хам бунын ози сезиудин айырыкша бир сыпатын белгилейтугынлыгын, бул сыпат адам сезиуин баска жуда жокары дарежеде жетилискен хар кандай хайуаннан жокары койууды умытпауымыз лазым.

5.Сезиулердин осииуи бул сезиулерге адам турмысы, тажирийбеси хам хызмети таманынан койылатугын талапларга байланыслы. Сезиу органларында кемшилик болмаган жагдайларда сезгирликти айырыкша дарежеде рауажландырыу мумкин.

Бирак бала сезиуелери жанеде жаксы осииуи хам жетилисиуи ушын буган баланын озинде кызыгыушылык болууы, оны осииууге харекет етиуи, сезиулерди шыныктырыу онын жеке кызыгыуы, арманлары хам турмыслык талаплары тийкарында келип шыккан болууы жуда ахмийетли. Мысалы, бала музыкашы болууды калейди, сол себебли ол есигиу сезиулерин зорлап емес, жаксы музыкашы болуу нийетинде ислегенлиги, озинин музыка тарауындагы унамлы иси ушын жуда назик музыкалык тусиник пайда етиу максетинде осиреди.

Мектеп окуушысы сезиулерди жаксырак рауажландырыудын шарт-шараятларын жаратыу ушын, педагог, даслеп хар кыйлы жас дауирлеринде анализаторлар рауажланыуында пайда болуушы занлы озгерислерди жаксы билиуи хамде есапка алыуы, екиншиден анализаторлардын жаксы ислеуин тамийинлеуши тийисли нарт-шараятлардан хабардар болууы, бул шарт-шараятларды есапка алыуы хам жаратыуы, ушиншиден болса, хар бир сезиуди рауажландырыуга мумкиншилик бериуши шыныгыуларды билиуи, сонын менен бирге бундай шыныгыуларды откере алыуы зарур. Мине усы санап отилген узайпалардын ен ахмийетли орынлары устинде кыска-кыска токтап отемиз.

Талим процессинде кориу сезиулеринин ахмийети улкен. Жумыс уактында козди китаптан (даптерден, сызылмадан) 20-25 см аралыкта тутуу ен жаксы халат есапланады. Бирак бул шартке окуушылардын барлыгыда амел кыла бермейди, буган айырым жагдайларда окуушылардын итибарсызлыгы себеп болса, баска бир жагдайларда олардын кози я жакынды, я узакты жаксы коре алмауы себеп болады.

Коздин жакынды ямаса узакты жаксы кориу уакыясы коз карашыгы туринин озгериуи натийжесинде (коз карашыгы тухымсымак турде созылынкыраган болса коз жакындагы нарселерди коретугын болады, керисинше коз карашыгы жасылласса адам узакты жаксы коре алады) ямаса коз гаухарынын эластиклиги жогалууы натийжесинде жуз бередиди. Коз гаухары эластиклигинин истен шыгыуы коздин узактагы нарселерге болган коргишлигине алып келеди, бул жагдайды гаррылык кесели деп те атайды. Коз карашыгы туринин озгериуи туума болууы мумкин, бирак жаткан халда китап окуу ямаса столда ислеп отырған уакытта басты шеннен тыскары енкейтиу де коз карашыгы турин озгertiуи мумкин, себеби бундай-жагдай коз карашыгы кан тамырларына керегинен зыят кан куйылыуына хамде кан басымынын кобейиуине алып келеди.

Тажирийбелер соны корсетеди, анык кориудин ен жакын нуктасы адамда жас улкейип барыуы менен коздин аккомодация укыплылыгы озгериуи есабынан, аныгырагы, коз гаухары эластиклигинин асте-акырын аззилеуи есабына озгерип барады екен. Мысалы анык кориудин ен жакын нуктасы 10 жаста козден 7 см, 20 жаста 10 см, 30 жаста 14 см болады. Демек киши жастагы мектеп окуушысынын басын енкейтип окууы ямаса жазууы онын китап ямаса даптердеги барлык жазыуларды жаксы кориуине онша зыян тийгизбесе де, козди бундай халда жазууга жакын тутуу жокарыда айтып откенимиздей, коз карашыгынын турин озгertiуден тыскары, пировардида коздин аккомодация мускулларын шаршатады, окуушыны талыктырады, бас ауырыуы хам хар кыйлы нерв кеселликлерине де алып келеди.

Коздин аккомодация механизмлери зорыгыуы хам бунын барлык акыбетлери болме иши жетерли дарежеде жактыландырылмаган жагдайларда да жуз береди.

Ренлерди сезиу адамда туума хадийсе емес. Мектепке шекемги тарбия жасында (уш жаска толуу алдынан) коздеги колбасымак нерв клеткаларынын рауажланыуы хам тажирийбе топланыуы, ягный шартли рефлекс байланысларынын жузеге келиуи тийкарында бала кызыл реннен ак ямаса сары ренге шекем ажырата баслайды. Бунда тийкаргы ренлерди хам хар бир рен турлерин сезиу укыбынын тез рауажланыуы путкиллей бала турмысы хам хызметинин шолкемлестирилиуине байланыслы. Мысалы, биринши класс окушылары хар кыйлы ренге боялган жиплердин турин ажыратууга арнаулы турде шыныгыу ислетилген. Бунын ушын балаларды торт кун дауамында хар куни бес мартеден жиплердин Ген ашык ренлисинен ан тойгын ренлисине шекемГ тартибинде дизип шыгыу талап етилген. Бунда балалар категе жол койса, тажирийбе откериуши шахс олардын катесин дузетип барган хам бир мартебе оз кателерин корсетипте берген. Натийжеде сондай натийжеге ерисилген: балалар шыныгыу ислегенге шекем орта есапта, кызыл реннин уш жыйлы турин, сарынын еки кыйлы турин ажыратып, жасыл хам кок ренлердин бирде турин ажырата алмаган болса, шыныгыудан сон кызыл реннин 12, сары реннин 10, жасыл реннин 6 хам кок реннин 4 кыйлы турин ажырата билген.

Майда хам алыстагы нарселерди коре алыу укыбы кози откирлик (коргиш) деп аталады. Балалар хам оспиримлердин кози бир канша коргиш болады, жасы улкейген сайын коз коргишлиги аззилеп барады. Адам шаршаганда козинин коргишлиги бирден томенлейди, майда затларды козден кеширгенде тигилип карау алыстагы затларга коз кырагылыгын кушейтеди.

Балада еситиу аппаратынын рауажланыуы ол шама менен 12 жаска жеткенде путкиллей тамамланады. 14-19 жаслар ортасында еситиу сезгирлиги айырыкша дарежеде рауажланады.

Еситиу органына тасийир етиуши дауыслар орташа он мартедей кушейеди, бул нарсе адамда дауыс дауыс сезгирлигинин жокары дарежеде осииунин шартлеринен бири. Орта кулакка жайласкан перде зыянланса дауыс кушеймейди, натийжеде еситиу сезгирлиги кескин пасейип кетеди. Жуда кушли дауыслар тасийири де, сондай ак ыссылык козгалыуынын кескин озгериуи де еситиу сезгирлигине кесент етеди. Еситиу органынын дузелисинде дерлик айырмашылык жоклыгына карамастан еситиу сезиунин адамда рауажланган болууы, сонын менен бирге косыкларды айырыу укыплыгынын осииуи путкиллей хам толык шыныгыу ислегуге байланыслы.

Тери сезиуи адамда 20-25 жаска жеткенге шекем узиликсиз турде осип барады, бирак тери сезиунин тез хам жокары дарежеде рауажланыуы анализаторлардын шыныктырылыуына байланыслы. Сонлыктан анадан туума, сокыр, герен хам сакау болып дуньяга келген

О.И.Скорородова копшилик ортасына шыныгыуларынан биринде микрофонды колга алар екен, онын шан екенлигин айткан (бунын менен ушырасуу шолкемлестириушилерин катты кысыныспага калдырган), микрофон устиндеги шан коз илмес дарежеде еди. Бул гаплер тебирениулерди сезиу, дам маза хам ийис сезиулерин рауажландырууга да байланыслы. Кози сокыр балалардын озлерине таныс адамларды Гадым атыуынан ямаса хар кыйлы затларды ийисинен катесиз таныулары тосыннан болатугын уакыя емес. Гимнастика, сузиу, бокс, секириу (сууга секириу, трамплиннен секириулер) менен узиликсиз шугылланыу вестибуляр аппаратынын хам сонын менен байланыслы турде тенбе-тенлик сезиуи хамде дененин фазадагы жагдайын сезиу укыбынын натийжели рауажланыуына мумкиншилик туудырады.

Азанда мускул-харекет сезиулерин осиируге айырыкша итибар бериуге тууры келеди. Бул сезиулерди рауажландыруу харекетлеринин (вестибуляр аппарат пенен биргеликте) жамлесиуине, коздин аккомодациясы хам конвергенциясы (жактылык окларынын бир сызыкка топланыуы ямаса хар жакка таркалыуы)на сойлеу аппаратын баскаруу хам баска ахмийетли функциялардын амелге асыуына мумкиншилик туудырады. Харекет анализаторларынын хар кыйлы топар нерв клеткаларында хам тормозланыу процесслери оз-ара тасир корсетиунин жетилисиуи есесине балаларда харекетлердин жамлесип барыуына ерисиледи. Харекет аппаратларынын коздырыушылыгы баланын путкил мектеп жасы дауамында кем-кем осип барады. Узиликсиз турде дене тарбиясы менен шугылланыу, харекетли ойынлар хам баска шыныктыруулар шолкемлестириу, хатте киши мектеп жасындагы хам асиресе 13-14 жастагы балалардын харекет сезиулерин бирканша рауажландырууына мумкиншилик береди.

Ен сонгы тажирийбелер харекет анализаторларынын хызмети менен журек-тамыр системасы, аukat синириу органлары хызмети хам ишки органлардын баска функциялары ортасында шартли рефлекс байланыслары бар екенлигин корсетип береди.

Мектеп окушыларынын окуу хызметлерин шолкемлестириуде хар кыйлы сезиу органларында жуз бериуши адаптация уакыясын хар дайым есапка алыу керек. Бундай уакыя себепли окушылар болме иши жеткиликли дарежеде жактыландырылмаганлыганын, уйдеги хауанын ауырлыгын сезбей калады х.т.б. Бирак бундай ГуйренисиуГ окушылардын озине сезилмесе де, оларды шаршатады хам сонын менен бирге олардын ис укыплыгын томенлетип жибереди. Сонын ушын да мектептеги гигиена кагыйдаларынын орынланыуын класс болмесинде баркулла таза хауа болууын, болме иши жаксы, жеткиликли дарежеде кушли хам сонын менен бир уакытта таркалыушы нур менен жактыландырылыуын баклап барыу жуда мукым ахмийетке ийе. Зыят дарежеде кушли, жарык нур, шаукым-суренлер, кушли

ауырыу, карын ашлығы, тонуу, ысып кетиу, шоллеу хам сол сыяклы жагдайлар окуышылардын ис укпылыгына унамсыз тасийир корсетеди, себеби окуышы анализаторларынын сезгирлигин томенлетип жибереди. Бул жагдай окуышылардын окуу хызметин осирюуде албетте есапка алынууы зарур. Сол себепли класста сабакка байланыссыз, асиресе кушли коздырыушылар болмауы керек ямаса болганда да, жуда кем дарежеде калдырылууы лазым (бул маселелер гигиенасы курсында толык дарежеде уйрениледи).

Солай етип психика хызметте рауажланады. Баланын сезиулеринин хар тареплеме рауажланыуы онын хар кыйлы кызыклы хам жеделли турдеги доретиушилик хызметине, музыка менен шугылланыуына байланыслы болады. Музыка менен шугылланыу еситиу сезгирлигин, суурет салыу болса корюу анализаторларынын хызметин осиреди.

Озин-ози тексерюу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

- 1.Сезиу деп неге айтамыз
- 2.Сезиудин кандай турлери бар
- 3.Сырткы сезиулердин сезиу рецепторлары адам денесинин кайсы жерлеринде жайласкан
- 4.Анализатор дегенимиз не, онын кандай болимлери бар
- 5.Ишки сезиулердин сезиу рецепторлары кай жерлерде жайласкан
- 6.Кинестезик сезиулердин сезиу рецепторлары кай жерде жайласкан
- 7.Сезиу шегаралары дегенимиз не
- 8.Сезгирлик деп неге айтамыз
- 9.Кориу хам еситиу сезиулеринин адам турмысындагы ахмийети
- 10.Ийис сезиу, еситиу хам тери сезиулеринин тийкаргы хызметлери
- 11.Адаптация дегенимиз не
- 12.Кайсы сезиулерде адаптация жаксы, кайсы сезиулерде адаптация томен болады
- 13.Туума сокыр, герен адамларда кандай сезиулер кушли болады
- 14.Сезиу анализаторларынан биреуинин зыянланыуы баска сезиу анализаторларына кандай тасийир етеди
- 15.Бала турмысында сезиулердин ахмийети
- 16.Киши мектеп окуышыларынын сезиулерин калай рауажландырамыз

Т е с т л е р

Қ1.Сезиулердин 3 тури кайсы катарда дурыс корсетилген

- а) сырткы, ишки хам харекет сезиулери
- в) кориу, еситиу, ийис сезиулери
- с) тери, дам-маза, кинестезик сезиулери
- д) кабыллаушы, откериуши, орайлык сезиулер
- е) тийип, корип, ойлап сезиулер

Қ2.Сырткы сезиулердин сезиу рецепторлары адам денесинин кай жерлеринде жайласкан болады

- а) асказанда, ишекте, онеште
- в) аякларда, колларда, бармакларда
- с) адам денесинин сырткы тарепинде
- д) адамнын булшык етлеринде
- е) адамнын нерв клеткаларында

К а б ы л е т и у

Ж о б а с ы:

- 1.Кабыл етиу хаккында тусиник.
- 2.Кабыл етиудин физиологиялык тийкарлары хам турлери.
- 3.Кабыл етиудин тийкаргы озгешеликлери хам танлаушылыгы.
- 4.Уакыт хам харекетти кабыл етиу.
- 5.Балаларда кабыл етиуди хам баклагышлыкты рауажландырыу.

Таяныш тусиниклер:

Кабыл етиу, коздырыушылар, иркиушилер, кориу, еситиу, ийис сезиу, ерикли кабыл етиу, ериксиз кабыл етиу, кабыл етиу объекти, фон, иллюзия, баклау, колемди кабыл етиу, салмакты кабыл етиу, аралыкты кабыл етиу.

А д е б и я т л а р:

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тарақкитининг яанги боскичида. Тошкент-2005 й.

3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
4. И.Каримов «Борқомол авлод орзуси» Т-1999
5. И.Каримов «Буюк келажигимизнинг ҳуқуқий кафолати» Т.1993
6. И.Каримов «Оз келешегимизди оз қолымыз бенен қурыш атырмыз» Н-1999
7. И.Каримов «Биздан озод ва обод ватан қолсин» Т-1994
8. И.Каримов «Буюк мақсад йулидан оғишмайлик» Т-1993
9. Э.Ғозиев «Психология» Т-1994
10. Э.Ғозиев «Психология муаммолари» Т-1999
11. Э.Ғозиев «Интеллект психология» Т-1996
12. Абдирахманов Давлетшин «Одамлар билан қандай мулоқотга киришиш ва ендашиш керак» Т-1998
13. К.Даминов, У.Отавалиева, Х.Иброҳимов «Психологиядан семинар ва лаборатория машғулоти» Т-1994
14. Давлетшин М.Ғ. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
15. Давлетшин М.Ғ. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

1. Бизди қоршап турган дуньяда оз алдына айырым касийетлер емес, ал затлар, нарсе-қаралар, қубылыслар, сеслер емес, ал сеслерди шығаратуғын затлар менен қубылысларҮ жакты емес, ал жакты-ланып туратуғын затлар, ийислер емес, ал анқып туратуғын объектилер бар. Сонлықтан сезиулердин тийқарында затларды бир путин туринде, олардын касийетлеринин жыйындысы менен бирге саулелендириу процесси ретиндеги анагурлым жоқары дарежедеги билип алыу процесси дузилиуи тийис, болмаса дуньяны билип алыу мумкин болмай қалады.

Даслепки бапта биз сезиулер ҳаққында, яғный затлар ҳам уақыялардын айырым озгешеликлерин пайда еттириу ҳаққында гап журғиздик. Бирак айнала-атирап дуньяны билиу процессинде бизге озинин айырым озгешелиги менен, сонда да жеке ҳалда тасийир қорсетиуши затлар ҳам уақыялар кемнен-кем ушырайды. Адетте бизге затлар ҳам уақыялар озлеринин барлық озгешеликleriҮ рени, ийиси, дауысы, дами ҳам тағы басқалары менен тасийир етип турады. Мысалы жас балага биринши биринши мартабе алма берилген пайытта, онын сезиу органына бир уақыттын озинде анық рен де, жағымлы ийисте, мазалы дамде тасийир қорсетеди. Бир соз бенен айтқанда алма ҳар қыйлы озгешеликleri менен тасийир етеди. Бунда бала тек айырым озгешеликлерин емес, мумкин затты (биз келтирген мысалда алманы) толығы менен (ҳар тареплеме) биледи.

ҒАдамнын анализаторларына тасийир жасайтуғын затлардын ҳам қубылыслардын мий қабыгында (санамызда) саулелениуин қабыл етиу деп атайды. Сезиу процессинен айырмашылық адам қабыл еткен уақытта затлардын ҳам қубылыслардын айырым касийетлерин емес, ал догерек-атираптағы дуньянын затларын ҳам қубылысларын бир путин ҳалында билип алатуғынында болады.

Қабыллау процессинде заттын толық образынын пайда етилиуине себеп адамда омири дауамында қурамалы бир путин қоздырушылар тасийири себепли жуда қоп беккем, қуатлы байланыслар жузеге келген болады. Бир путин қоздырушылар тасийиринде жузеге келген рефлекслер ушын сол нарсе характерли, бир путин нарсенин айырым болекleri де пайда ете алады. Буган бир путин нарсенин ҳар бир болеги басқа болекleri менен оз-ара байланысқан болуы себеп болады. Егер сиз бир адам менен жақыннан дос болсаныз, сиз оны хатте қайсы бир озгешелигинен маселен, дауысынан да таный аласыз. Бир путин нарсе (сол адамнын барлық озгешеликleri) қандай реакция қорсеткен болса, бир путин нарсенин айырым болеги (дауыс)де сондай реакция пайда етеди.

Қоздырушылар комплекси барқулла тендей тасийир қорсете бермейди, избе-из тасийир етиуиде мумкин. Адам қабыл етиуде онын касийетлеринин комплекси тен тасийир етсе, дауысы адам сози избе-из тасийир қорсетиуши қоздырушылар комплексине мысал бола алады. Комплекс қоздырушылар тен тасийир еткенде қандай реакция жузеге келсе, комплекстин болекleri избе-из тасийир еткен уақытта да тап сол реакциянын ози (рефлекс) пайда бола береді. Бул тажирийбеде анықланған. Маселен адамда белгили гапке шартли рефлекс пайда етилген гап айтылуы менен бир уақытта отқир нурлы лампочка да жағылған, отқир жактылық нуры қориу анализаторынын сезгирлигин томенлеткен. Натийже сондай болып шыққанҮ путқил гап қандай реакцияны жузеге келтирген болса, гаптин ҳар бир болеги де сондай реакцияны пайда еткен, бунда гаптин бас болеклерине қобирек реакция етилген, себеби тийқарғы мағана гаптин усы болеклеринде жамлескен болады. Қабыл етиудин бул озгешелиги турмыста мудамы қозге тасланып турады. Сонын ушын қандайда бир наманы онын болегинен де билип аламыз, анық бир сози онын бас бетинен билип аламыз, текстеге созин кате жазылғанын, ҳариплерди тусирип қалдырғанын қормей қаламыз, себеби путқил бир сози онын болекleri қозге тасланыуы менен ақ қабыл етемиз.

Қабыл етиудин сезиу процессинен айырмашылығы адам қабыл еткен уақытта затлардын ҳам қубылыслардын айырым касийетлерин емес, ал догерек атираптағы дуньянын затларын ҳам қубылысларын бир путин ҳалында билип алатуғынында болады.

Кабыл етиудин тийкарын сезиулер курайды, бирак кабыл етиу сезиулер жыйындысынан ибарат болмайды. Маселен биз кара реннин, каттылыктын хам тууры муйешликтин жыйындысын емес, ал класс тахтасын кабыл етемиз. Биз кабыл ете отырып, сезимлер топарын айырып ышгарып хам оларды бир путин образга бириктирип гана коймастан, ал усы образын тусинип аламыз, оны тусинемиз, бунын ушын озимиздин откендеги тажирийбемизди колланамыз. Баскаша етип айтканда, адамнын кабыл етиуи ядтын хам ойлаудын хызметисиз мумкин болмай калады.

Кабыл етиу уян саулендириу емес, ал курамалы хызмет болады, онын процессинде адам догерек атираптагы дуньянын терен билип алады, кабыл етилип атырган объектлерди изертлейди. Кабыл етиу хызметинин ахмийетли курылыс болеги-харекетлерҮ затты кармалап ямаса онын менен баска бир кыйын харекетти ислеп атырган колдын харекетлери х.т.б. болады. Маселен коздин харекетлерисиз кориу кабыл етиуи болмайды. Егерде арнаулы аспабтын жардеми менен коздин толык кылт етпей турыуына ерисилсе, ол объектти кормей калады. Кабыл етиу процессинде сойлеу, атау ягный затты соз бенен билдириу улкен ахмийетке ийе болады. Заттын сырткы кориниси соншелли емески ямаса озгерип кететугын, бул нарсе оны дархал билип алыуга мумкиншилик бермейтугын жагдайлар болады. Бундай жагдайларга затты оз аты менен атау, созге байланыслы образларды пайда етеди хам оларга затты тез танып алыуга мумкиншилик береді.

2.Кабыл етиудин физиологиялык тийкары затлар хам уакыялар касийетлеринин барлыгы хам бир болеги сыпатында тасийир корсетиуши коздырыушылар комплексинде пайда болыушы шартли рефлекслерден ибарат.

Мийде бурын жузеге келген нерв байланыслары адамнын отмиш тажирийбесин жамлестиреди. Адам отмиш тажирийбеге иейлиги себепли де озине тасийир корсетип турган коздырыушыларды атираптагы белгили затлар хам уакыялар сыпатында кабыл етеди. Отмиш тажирийбе менен хеш бир байланыслы болмаган нарсени адам анык бир малим нарседей кабыл ете алмайды. Отмиш тажирийбеге ийе болмаганда адам затларды хар сапары жанаша кабыл етеди, бул болса адамнын догерек атираптагы дунья менен мунасибетин кыйынластырган болар еди.

Кабыл етиудин тийкары комплекс коздырыушылар, коздырыушылардын оз-ара байланысы хам мунасибети тасийиринде жузеге келиуши рефлекслерден ибарат болганы ушын да, кабыл етиу онын курамына кириуши болек-болек сезиулердин барлыгынан сапа айырмашылыгына ийе. Кабыл етиу саулендириудин озине тан жокарырак баскышы. Алманы кабыл етиу кызыл ямаса когис-сары рен, жагымлы ийис хамде мазалы дам хаккындагы сезиулердин апиуайы жыйындысынан ибарат емес. Кабыл етиу озинин барлык озгешеликтери менен баска нарселерден ажыралып турыушы белгили заттын сауленениуи. Кабыл етиу тийкарында рефлекслер (коздырыушылардын оз-ара байланысы хам мунасибетине карап пайда болыушы рефлекслер) жатыуы адамнын соз ямаса мелодияларды, бул срз ким тарепинен айтылуынан, мелодия болса кандай аспабта шертилиуинен, ягный айырым коздырыушылар тасийиринин озгериуинен (жууан ямаса жинишке тонда), аткарылуынан катты назер, белгили маниси, мазмуны менен кабыл етиуге мумкиншилик береді.

Кабыл етиудин арнаулы органлары жок. кабыл етиу ушын материалларды анализаторлар береді. Кабыл етиудин тийкарын нервлик байланыслардын курамалы системасы курайды. Догерек атираптагы дуньянын затлары менен кубылыслары бир катар касийетлерге ийе болады хам усы касийетлер аркалы хар кыйлы анализаторларга тасийир жасайды. Даслеп бийтаныс затты кабыл ете отырып (маселен, лимонды) бала онын донгелек формасын хам сары ренин (кориу анализаторы аркалы) онын озине тан хош ийисти сезиу анализаторы аркалы, жумсак, гедир-будыр устинги бетин (тери хам харекет етиуши анализаторлар аркалы) онын туршек дамин (дам сезиу анализаторы аркалы) сезеди. Солай етип, зат усы жагдайда лимон, курамалы комплекс турдеги коздырыушы болады. Деген менен кабыл етиу синтетикалык хызметтин натийжеси, харкыйлы сезиулердин байланысы болады. Баскаша етип айтканда, кабыл етиудин тийкарын анализаторлар аркалы байланыслар деп аталатугын байланыслар хар кыйлы анализаторлар арасындагы байланыслар курайды.

Усындай байланыслардын болыуы затларды тек бир гана бир анализатордын корсетпелери тийкарында дурыс кабыл етиуге мумкиншилик береді. Маселен, мен гранит плтианы коремен хам оны катты жане сууык зат деп кабыл етемен. Бирак дененин каттылыгын хам сууыклығын кориуге болмайды, ал бул сезиулерди баска анализаторлар береді. Бул жагдайда кориу анализаторынын козыуы анализаторлар аркалы байланыслардын тийисли системасын коздырып жибериуге алып келеді. Соқыр болып тууылган, бирак операциядан сон кози ашылган адамлардын кабыл етиуин баклай отырыпб усундай байланыслардын аныкланыуын аттан-анык байкауга болады. Даслепки уакытта олар корген нар-сесин затларды кармалап кориудин жардеми менен кориу органынын корсетпелерин ангарыуга уйренбегенше тусинип ала алмайды.

Бундай адамлар даслепки уакытларда коздин жардеми менен таныс затларды ангармайды. Кози ашылган адамга шийшени корсеткен хам онын не екенин аныклауды отиниш еткен уакытта, ол Ғбилмеймен, бул зат болыуы толык итималҒ деп жууап берген жагдай малим. Баска бир адам геометриялык денелерди (кубты, шарды, пирамиданы) корип, оларды кармалап кориу аркалы

аныкламаганша бул не экенин хеш кандай тусине алмады. Кориу хам тийип сезиулердин арасында байланыс пайда болганнан сон затты корип таныу мумкин болады.

Егерде кабыл етилип атырган кубылыс озинин табияты жагынан тек бир анализаторды тасир жасаса (маселен наманы кабыл еткенде ямаса сойлеуди кабыл еткенде) онда кабыл етиудин тийкарын анализаторлар аралык байланыслар системалары курайды. Бул элементлерге катнасына, оз-ара байланысына тийисли байланыс болады. Бундай байланыслардын еситуу анализаторында пайда болууы нама га дауыста га хар кыйлы аспабларда орынланган уакытта еситилсе де наманы оган жататугын сеслердин бир-бирине болган катнасына карай билип алыуга мумкиншилик береди. Бундай байланыслардын еситуу анализаторында пайда болууы затлардын колеми хам рени кандай болууына карамастан затлардын сулдерин айырып таныуды тамийинлейди.

Кабыл етиудин манилиги анализаторлардын екнши сапаргы кабык майданлары деп аталатугын нарсенин жумысы менен байланыслы болады. Анализаторлардын кабык тарауында козып кеткен уакытта сезиуди тамийинлейтугын биринши сапаргы майданларды хам жумысы сезиулерди бир путин образга бириктириуден жане оны тусинип алыудан ибарат болган екнши сапаргы майданларды айырып шыгарады. Биринши сапаргы кориу майданлары кушсиз электр тогы менен кыздырылган уакытта адам рен даklarын, саулени тутанган отты, екнши сапарга кориу майданлары коздырылган уакытта таныс жузлерди, затларды, хайуанатларды коретугын болган. Усыган усас куылыс биринши хам екнши сапаргы еситуу нукталары коздырылган уакытта да бакланады (шаукымлар еситилиуи хам кушилиги хар кыйлы болган емески, сеслер ямаса дауыслар, созлер музыкалык аспаблардын сеслери).

Кабыл етиу процессинде барлык анализаторлар биргеликли роль аткара бермейди. Анализаторлардын бири адетте жетекши болады. Кабыл етиуде кайсы анализатор тийкаргы роль аткаратугынына карай кабыл етиудин хар кыйлы турлерин айырып шыгарады. Кориу, еситуу, тийип сезиу кабыл етиуи сыяклы турлери ен коп таралган болады. Кабыл етиудин курамалы турлери кабыл етиудин харкыйлы турлеринин жыйындысынан, биригиуинен ибарат болады.

Кабыл етиу ериксиз хам ерикли деген турлерге болинеди. Ериксиз кабыл етиуде затлар адамнын санасында бурыннан максет койылмаган халда пайда болады. Адетте затлар хам уакыялардын сырткы озгешеликлери, адамнын сезимлерине тасийир етиуи ериксиз кабыл етиуди жузеге келтиреди.

Ерикли кабыл етиуде адам оз алдына белгили максет, уазыйпа койган болады. Ерикли кабыл етиуде адам тек гана еситпейди, мумкинтынлайды, козден кеширип гана коймайды, мумкин хар тараплеме уйренеди. Ерикли кабыл етиу коп жагдайларда кайсы бир хызметтин курамына кирген болады. Маселен кандай да бир нарсени ислеу хам музыка шертиу максетинде окушушылар сызылма ямаса нотаны кабыл етеди. Бир канша жагдайларда ерикли кабыл етиу оз халындагы хызмет сыпатында жуз береди.

3. Кабыл етиу адамнын отмиштеги тажирийбеге хам бурынгы епбыл етиулери менен тыгыз байланыслы болады. Кабыл етиу процессинде таныу огада ахмийетли болады, онысыз хакыйкатында кабыл етиу болмайды. Таныу процессинде адам хазирги уакытта корип турган нарсенин образын озинин ядында сакланып калган бурынгы кабыл етиулердин образына жалгастырады, егерде усы образлар сайкес келсе, адам алдында турган затты таныйды. Мен усы затка карайман хам оны калем ретинде кабыл етемен, бирак мен оны озимде бурынгы тажирийбе тийкарында калемлер тууралы тусиник жузеге келиуи, натийжесинде калем ретинде кабыл етемен.

Адам усы зат жататугын затлардын тек топарын аныклаган уакытта таныу спецификалык емес хам адам анык затты таныган уакытта спецификалык болады.

Кабыл етиу кабыл етип атырган шахстын психикалык озгешеликлеринен, ягный онын багдарланыушылыгынан, коз-карасынан, исенимлеринен, интасынан, кызыгыушылыкларынан, ол басынан кеширип атырган сезимлерден гарезли болады. Коз кулак, кол емес, ал адам жеке кабыл етеди. Кыйын, кууанышлы, котеринки адам хам капа, ускини куйылган адам догерек атираптагы нарселерди путкиллей харкыйлы кабыл ететугынын ким билмейди.

Кабыл етиудин танлаушылыгы. Адамнын онын жеке келбетинин озгешеликлеринен гарезли болатугын кабыл етилип атырган нарсеге белгили бир катнасы кабыл етиудин танлаушылыгында коринеди. Кабыл етиудин танлаушылыгы-бул баска объектлерге караганда тек бир объектлердин басым копшилигин айырып шыгаруу болады. Хар бир канийге затлардагы хам кубылыслардан тийкарынан алганда озин кызыктыратугын, ози уйренетугын нарсени кабыл етиуге умтылады, ол ози кызыккан затлардагы хам кубылыслардагы майда шуйделерди ангармайды. Сонлыктан хар кыйлы канийгеликлерге ийе болган адамларда касиплип кабыл етиу тууралы айтады. Кандайда бир курамалы механизми инженер-конструктор, техникага кызыккан окушу хам айтеуир бир нарсеге кызыгыушы адам харкыйлы кабыл етеди. Атызды сууретши, ботаник, геолог, агроном, аншы хар кыйлы кабыл етеди.

Кабыл еткен уакытта адамнын дыккат орайында турган нарсени кабыл етиу объекти, ал калган барлык нарсени фон деп атайды. Баскаша етип айтканда усы пайытта кандай да бир нарсе адамнын кабыл етиуинде тийкаргы, ал кандайда бир нарсе екнши дарежели болады. Адамлар коп кошеде оз достыныз бенен сойлесип туруп, сиз копшилик арасында оз достынызды аттан анык коресиз, ал барлык адамлар то-

пары сиз ушын тек фон болып калады. Егерде адамлардын арасында кандайда бир айырыкша уакыя жуз берсе, сиздин дыккатыңыз соган ауысып кетеди хам сиз енди сойлесип турган адамыңызды азырак, ал догерек атираптагыларды кобирек кабыл етесиз.

Кабыл етиу объекттин айырып шыгаруу хам фоннын болууы кабыл етиудин танлаушылыгынын озине тан кориниси болады. Сиз сууретте кемпирди коресизбе ямаса келиншекти коресизбе-бул нарсе кабыл етиудин объекти анагурлым айкын хам анык етип фоннан айырып шыгарууга жардем бериу арнаулы уазыйпа болып калады. Сиз жолда ислеуши адамлар кызгылт-сары жакетлерди кийип жумыс ислеп атырганына дыккат аударган шыгарсыз, балким кызгылт сары рен сур жолдын ямаса жасыл осимликлердин фонунда козге аттан анык бадырайып коринип турады. Гейде уазыйпа керисинше-объектти айырып шыгарууды кыйынластырыудан, оны фонга синирип жиберилуден ибарат болады. Бул усы исте огада зарурли буркеу болады.

Киши жастагы мектеп окуушылары кылт етпей турган затлардын фонунда коздин жауын алатугын етип боялган затларды, жылжымалы затларды жуда анык кореди. Киши жастагы мектеп окуушылары мугаллимнин доскага салып атырган сууретин тап усындай таяр халында корсетилип атырган сууретке караганда толыгырак хам аныгырак кабыл етеди. Окуушынын мийнет, окуу, ойын хызметине киргизилген хам сонлыктан онын жеделлигин хам улкен кызыгуушылыгын пайда ететугын барлык нарсе анагурлым толык кабыл етиледі. Мийнет сабакларында жургизилетугын хар кыйлы амелий сабаклар затларды хам сабакларды анагурлым терен турде кабыл етиуге, демк билип алыуга алып келеди.

Демек кабыл етиу ушын объекттин фоннан ажыралыуы ягный бир нарсеге каратылганлыгы характерли. Соны да айтыу керек кабыл етиу процессинде тийкаргы объект пенен фон айырым уакытлары орын алмасытырып турууы да мумкин. Маселен достыңыз бенен сойлесип турганыңызда кандайда бир уакыя жуз берип дыккатыңызды тартады хам бул уакыя фоннан ажыралып шыгады да кабыл етиу каратылган тийкаргы объект болып калады, достыңыздын сози болса ане сол тийкаргы объектти кабыл етиуинизге фон болып хызмет етеди.

Аскерий хызметте кабыл етиудин бул озгешелигинен ныкаплау максетлеринде пайдаланылады (ахмийетли объектлер козге анык тусип турмауы ушын, олар догерек атираптагы баска нарселер(фон) тусине киргизиледи, ягный ныкапланады). Педагогикалык жумыста, сабакта болса керисинше, тийкаргы объектти окуушылардын толыгырак хам анык кабыл етиулериушын оны фоннан мумкин болганынша ажыратып корсетиуге харекет етиледі.

Кабыл етиудин айырым нарселерге каратылыуы объектив хам субъектив себеплерге байланыслы болууы мумкин. Объектив себеплер объектилердин озинин сырткы озгешеликтери, олардын аныклыгы, тазалыгы, харекетшенлиги, уакты-уакты озгериуи хам сол сыяклылар менен байланыслы. Кабыл етиудин айырым нарселерге сол уакытлары каратылыуы ериксиз дыккаттын физиологик тийкарын ориентировка рефлeksi жамлестиреди. Кабыл етиудин тап ане усы озгешелиги гана адамнын атираптагы дуньянын айырым тараптарин бурыннан оз алдына максет коймаган халда, артыкша куш жумсамастан билиуге мумкиншилик береди.

Бирак айырым субъектив себеплер-адамнын шахсый тажирийбеси, онын зарурликтери, кызыгуулары хам кабыл етиудин айырым нарселерге каратылыуын белгилейди. Адам кабыл етиуине онын интасы, дунья карасы, сезимлери улкен тасир корсетеди.

Кабыл етиудин айырым нарселерге каратылыуы хар кыйлы себеплерге байланыслы тураклы хам тураксыз болууы мумкин. Егер кабыл етиудин айырым нарселерге багдарланыуы тийкарында адамнын тураклы шахсый озгешеликтери жатса ол тураклы болады, керисинше адамнын кейпияты, сол уакытлары козлеген максетлери хам баска себеплер менен белгили объектлерге каратылса, ол тураксыз болады.

Бас мий кабыгында ен кушли, доминант коздыруу болимлеринин жузеге келиуи шахстын озгешеликтери ямаса жагдайы менен байланыслы болган кабыл етиу багдарланыуынын физиологик тийкарлары есапланады. Карыны жуда аш болган адамды ойлап корин. Бундай адам кошеде баратырып аукатларга карай береди, баска уакытларда бундай нарселерге ол итибар берилген болар еди. Усы уакытларда бул адам аукатланыу зарурлиги себепли доминант коздыруу орайы жузеге келген.

Кабыл етиу объекти хам фон белгили бир себеплерге байланыслы оз-ара орын алмастырган жагдайларда субдоминантага айланып калады.

Окуушыларда билимлерди озлестириу менен байланыслы болган тураклы доминантларды жузеге келтириу талим-тарбия жумысынын айырыкша ахмийетли машкаласы. Мугаллим, зарурликлер, керекли кызыгуулар тарбиялауда окуушылар алдына анык максет коя билиу, тексерилип атырган объекттин ахмийетин исенимли етип ашып бериуи, ягный тийисли доминантты жузеге келтириуши шарт-шараятларды жарата билиуи керек.

Кабыл етиудин константлыгы нарсени кабыл етиу жагдайлары озгерип турууына карамай, нарсеге тан болган улкенлик тур, рен хам баска озгешеликлердин кабыл етиуимизде бир кыйлы пайда етиу. Маселен жактылык дарежеси озгериуине карамай биз карды ак, комирди болса кара нарсе сыпатында кабыл ете беремиз, кун жакты уактында комир жузинен кайтарылган нурлардын куши, карангы уакыттагы кар жузинен кайтарылган нурлардын кушине караганда кобирек хар кыйлы жагдайда китапка караган

уактымызда китап тусиниги коздин тор пердесинде тууыры торт муйешлик туринде пайда болмасада, мудама биз оны тууры тортмуйешли туринде кабыл ете беремиз. Бул халлардын себеби, кабыл етиу адамнын отмиш тажирийбесине тийкарланган болады, кабыл етиу процессинде заттын ози гана пайда болып калмай мумкин кабыл етиу процессинде ушырасып атырган жагдайларда пайда болады.

Иллюзия. Кабыл етиу процессинде болегинин путин менен оз-ара байланысы улкен ахмийетке ийе. Адетте путиннин болеги кандай коршауда берилиуне, ягный путинге байланыслы турде кабыл етиледі. Оз гезегинде путин де ози жамлескен болеклердин оз-ара тасийрине байланыслы турде кабыл етиледі. Маселен, еки кабатлы уй бир кабатлы уйлер ишинде баркулла бийик, бес кабатлы уйлер арасында мудама пас болып коринеди.

Анализаторлардын сайкес емеслиги хам баска себеплерге байланыслы, кабыл етиуде затлар хам уакыялардын тураклы турде кате (натууры) саулелениуи иллюзиялар деп айтылады. Иллюзияларды галлюцинациялардан ажырата билиу керек. Мийдин жумысы истен шыкканда, кобинесе адам хар кыйлы кеселликлерге шалынганында, онда галлюцинациялар пайда болады. Галлюцинация уакыясы пайда болганда адамлар сол уакытлары озлерине тасир етпей турган хар кыйлы нарселерди кореди, хар кыйлы дауысларды еситеди.

Шарпантье иллюзиясы хаккында бирканша толыгырак токтап отиуге тууры келеди. Бул иллюзиянын ахмийети соннан ибарат, егер адам кориниси хам ауырлыгы бир кыйлы, бирак колеми (улкенлиги) хар кыйлы болган затларды колга алып шамалаганда, усы затлардан кишкенеси улкенше караганда ауырлау кабыл етиледі. Бул иллюзия адамнын турмыс тажирийбесинде нерв байланысларынын пухта беккемлениуи себепли жуз береди. Бир кыйлы материалдан исленган затлардын колеми олар канша улкен болса, сонша ауырлау болады деп есаплауга адетленип келгенбиз. Согоан байланыслы колеми киши хам улкен затларды колга алган уактымызда, олардын хар кайсысына ылайык куш жумсаймыз. Биз келтирген мысалда еки заттын ауырлыгы да тендей. Бирак улкенирек затты улаганымызда кобирек куш саламыз, кишилеу затты колга алганымызда онша куш салмаймыз, сол себептен кишилеу зат кыялымызда ауырлаудай болып коринип кетеди. Бул мысалда болек (ауырлык)тын кабыл етилиуи путиннин кабыл етилиуине (заттын улкенлиги хам турине) байланыслы.

Кабыл етиуди сезиу турлеринен биреунин онда устемлигине карап, кориу, еситиу, маза хам баска турлерге болиуге уйренгенбиз. Бирак кабыл етиу мудама харкыйлы сезиулер хам сезиу органларынын оз-ара байланысы хамде оз-ара тасийир корсетиуи тийкарында жузеге келеди. Шарпантье иллюзиясы буган анык мысал бола алады.

Баклау хам баклагышлык. Максетли, жобалы турде кабыл етиуди баклау деп атайды. Шахстын касийети ретиндеги баклагышлык затлардын хам кубылыслардын озгешеликлерин, сонын ишинде сырттан оншама корине бермейтугын хам сырттан караганда оншама ахмийетли еместей болып коринетугын майда-шуйделерди де барынша толык ангарыуга умтылыу жане ангара билиу, затлардагы хам кубылыслардагы ен майда парыкларды, озгерислерди ангара билиу болады. Баклау-бул айтеуир карау емес, ал пухта карап шыгыу, айтеуир тынлау емес, ал берилип тынлау болады. Баклау догерек-атираптагы нарселерди теренирек тусиниуге, дурды жуумаклар жасауга мумкиншилик береди.

Баклау-бул ойлаудын хызмети-салыстырыу, айырып таныу, таллау жасау менен тыгыз байланыскан кабыл етиу болады. Гейде баклауды ойлаушы кабыл етиу деп атайтугыны тосыннан болган нарсе емес.

Баклауды баркулла баклаудын узыйпаларын айкын коз алдына келтириу хам онын жобасын алдын ала ислеп шыгыу менен байланыслы анау ямаса мынау максетте амелге асырады. Анык нени хам кандай максетте баклау лазым экенин билмесен баклау кыйын болады. Баклаудын табыслы шыгыуы адамнын тийисли тараудагы билимлеринен хам тажирийбесинен гарезли болады. Каншама коп билсен затларда хам кубылысларда соншама коп нарсени коресен. Баклаудын натийжелеринин толык болууы хам оларды бир системага салыу ушын баклаудын жуумакларын соз бенен билдириу (егерде жазба турде болмаса, ен болмаганда ишинен, ойдан), баклаудын натийжелеринин кандай экенин тусинип алыу ахмийетли болады.

4. Айнала дуньядагы нарселерди кабыл етиу менен бирге биз олардын фазалык озгешеликлерин-тури, улкен-кишилиги, оз-ара бир-биринен хам бизден каншелли узак-жакынлыгын да кабыл етемиз. Уакыяларды кабыл етер екенбиз, биз олардын уакыт характеристикаларын избе-излигин, канша дауам еткенлигин де албетте пайда еттиремиз.

Адам тек затлар хам уакыялардын гана фазалык хамде уакыт жагынан озгешеликлерин пайда етип калмай мумкин усы озгешеликлердин озинде объектив орталык сыпатында пайда ете алады.

Фазаны кабыл етиу адамнын туума озгешелиги есапланбайды. Егер жас нарестенин, сондай-ак анадан сокыр болып тууылып кейин ала операция етиу аркалы кози ашылган адамлардын ис-харекетин бакласак буган исенимге ерисиу кыйын емес. Жас наресте тобеге илдирип койылган ойыншыкка карай кол созыу хам оны усауды коп мартебе шыныгыу ислеу натийжесинде уйренип алады. Даслебинде ойыншык озинин ренлиги менен баланын итибарын каратып балада кайсы бир ориентировка реакциясын жузеге келтирседе бала хатте ойыншыкка кобирек карап тура алмайды. Операциядан кейин кози ашылган адамлар даслепки уакытта шарды кобинесе дуутар сыпатында кабыл етеди, жакын

аралықтағы майда нарселер олардын козине улкен болып, алысырак аралықтағы нарселер болса кишкентай болып коринген.

Колемли турин кабыл етиуде бинокуляр кориу иске туседи, еки коз бенен кориледи. Еки коз бир-биринен белгили аралыкта болганы ушын заттын оган караган тарепин кобирек кореди. Еки козден хар бири аркалы алынган хам бир-биринен бирканша ажыралыушы белгилер бирге косылыуы натийжесинде жалгыз, бирак барлык образ жузеге келеди.

Колемди кабыл етиуде жакты хам саянын жайласыуын есапка алыу улкен ахмийетке ийе. Жактылык хам коленкеден пайда болган кориу сезиулері коз харекетлери менен косылып колем хам рельеф тусинигин жузеге келтиреді. Затлардын колемин кабыл етиуде харекетлердин роли улкен. Коп жагдайларда улкен жастагы адамлар, асиресе балалар затларды коз жардемінде кабыл етип гана коймай, мумкин оларды колда ушлапта кореди. Бунда харекет хам тийиу анализаторларынын жумысы кориу анализаторларынын жумысы менен бирге косылады, бул сес анализаторлардын жумысы ортасында шартли рефлекс байланысларынын жузеге келиуине мумкиншилик туудырады.

Уакытты кабыл етиу дегенде уакыялар избе-излиги хам дауамлылығынын мийде пайда болыуы тусиниледи.

Уакыялардын уакыт жагынан жакын тасийир корсетиулері себепли шартли релекс байланысларынын жузеге келиуі натийжесинде уакыялар мийде избе-из пайда болады. Шакмак шагыуы менен гулдирмама хам булт пенен жауын оз-ара себеп натийже байланысларына бола, сонын менен бирге оз-ара белгили тартипте хам тек уакыт жагынан байланысына бола да пайда болыуы мумкин.

Нерв клеткаларына хар сапары коздырыушы тасийир корсеткен уакытта, оларда белгили куштеги козыу жузеге келеди. Егер коздырыушы нерв клеткаларына узак уакыт дауамында тасийир корсетип турса, бул тасийирлердин жамлесиуі есабына нерв клеткасындагы козыу кушейип барады, коздырыушынын тасийир корсетиуі токтауы менен нерв клеткасындагы козыу тоқтайды. Нерв клеткаларынын белгили жагдайлары да уакыттын хабаршысына (олшеуіне) айланып калады. Тап мине усы ен даслеп уакытка деген шартли рефлекслерди жузеге келтириуге мумкиншилик береді. Бирак уакыттын тек жуда кыска, ягный секундлар менен олшениуші болегин гана тиккелей кабыл етсе болады. Узакка созылыушы уакыт болеклерин кабыл етиу путкил организмде жуз бериуші процесслер хам жагдай менен маселен шаршау хамде дем алыу, ашлык сезимнин пайда болыуы хам сол сыяклылар менен сондай-ак табият занына карай жузеге келиуші уакыялар (кундиз бенен кештин алмасып турууы, жыл маусимлеринин озгериуі хам баскалар) менен байланыслы.

Адамга уакыттын тез хам астен отип атыргандай сезилиуі коп жагдайларда адамнын хызметине хам асиресе кандай кандай хызмет пенен шугылланыуына байланыслы. Кызыклы ис адамнын хатте уакыттын иез отип кеткенлигин де сезбей калыуға мумкиншилиуі жаратады. Егерде адам хеш кандай ис ислемерге мажбур болса, кандайда бир нарсени кутип калса, онын ойында уакыт жуда астен отип атыргандай, созылып кеткендей сезиледи, ягный адам уакыт отиуин субъектив турде асырып бахалайды.

Жамийетлик турмыс процессинде адамзат уакыт олшеулері системасын-секунд, минут, саат, кун, хапте, ай, жыл, кыл, асир хам баскаларды ислеп шыккан болып, буларды билиуге уйретуі адамлардын сауабын асырыуда айырыкша ахмийетли уазыйпа.

Затлар фазада оз орнын алмастырып турады. Бул жагдайдын мийимизде пайда болыуы психологияда харекетти кабыл етиу деп аталады. Егер зат фазад харекетте болса, биз онын харекетин кабыл етемиз, харекеттеги зат жаксырак кориу (еситиу) шенберинен шетке шыга бериуі себепли де биз онын итибардан кашырмау ушын, ол тарепке караймыз хамде басымызды бурамыз. Баскаша етип айтканда заттын фазадагы харекети бизди коз аккомодациясы хам конвергенциясын озгertiуимизге мажбур етеді. Демек харекеттеги объектти кабыл етиуде коз хам денедеги баска агзалардын харекети белгили роль ойнайды.

Харекетти кабыл етиуде харекет тусиниклерин жузеге келтириуші жардемши белгилер маселен дене агзаларынын тийисли жагдайлары-аяк котерилиуі, кол жайылыуы, денени кайсы бир тарепке бирканша ийилген халатта болыуы хам тагы баскалар улкен роль ойнайды. Ане усы белгилерге тийкарланып жагдайды анлау да харекетлерди кабыл етиуде улкен роль туттады.

5. Кабыл етиу сезиулердин осии тийкарында рауажланады. Бирак кабыл етиу айырым сезиулердин айтеуир жыйындысы болмаганындай ак, кабыл етиудин рауажланыуы да айырым сезиулердин осииуинен ибарат деп болмайды. Кабыл етиудин рауажланыуы бирканша курамалы процесс. Мектепке шекемги тарбия хам киши мектеп жасындагы балалардын кабыл етиуі олардагы сезим хамде ис-харекетлер менен (узиликсиз) тиккелей байланыслы. Бул жастагы балалар озлеринин аныклығы, ажайыплығы менен хайран калдырыушы, ойландырыушы, кууандырыушы, айырым жагдайларда болса коркынышлы нарселерди кабыл етеді. Киши жастагы мектеп окуушысына гарганы (колдан исленген) корсетип кейин оны жасырса, окуушыға сол корген нарсесинин сууретин сызып бериуі усыныс етилсе, окуушынын хазир гана кориу аркалы алган тусиниклери оғада жарлы болады екен. Бала копшилик жагдайларда гарганы сууретлеу ол жакта турсын, мумкин онын рени кандайлығын, гарганын басы, тумсыгы калай туратуғынын

хам кандай түрде екенлигин айырым уақытлары болса онын хаттекинеше аягы бар екенлигинде айтып бере алмайды.

Сууретти корсетип онын мазмунун сойлетиу бала кабыл етиуинин озгешеликлерин корсетууши айкын мысал бола алады. Мектепке шекемги тарбия ямаса киши мектеп жасындагы бала сууретте корсетилген барлык нарселердиазба-коппе сапалы дарежеде санап шыкса да сууреттен козленген улыума максетти, сууреттин тийкаргы пикирин эле ашып бере алмайды (тийкарында бунын ушын жетерли дарежеде билимге ийе емес).

3 жастан 7 жаска шекемги балалар кабыл етип турган нарселерди санап шыга алады болганы, 7 жастан 12 жаска шекемги болган дауирде сууретлеп береді хам тек 12 жастан кейин гана бала интерпретация укыбына ийе болады, ягный ози кабыл етип турган нарсени тусиндирип бере алады.

Белгили психологлар тарапинен откерилген тажирийбелер кабыл етиудин озгешеликлери тек жас дауирлеринин натийжеси гана болып калмай, мумкин баланын турмыс тажирийбеси, балага берилген талим-тарбия дарежеси, баланын жамийетлик тажирийибени кай дарежеде озлестирилгенлиги натийжеси екенлигин жуда исенерли далилдер менен корсетип береді. Биз жокарыда гарганын сууретин сызыу хакында берилген тапсырма балалардан бир катар деталларды билиу зарурлигин талап еткен, балалар бул деталларды гарганы биринши мартебе кабыл еткенимизде байкамаган. Тийкарынан жол-жонкей тусиндирип беруу менен кайта-кайта кабыл еттириу, кабыл етиудин максетке кобирек каратылыуы жокары дарежеде натийжели болып барады. Балалар натураны бирканша толык хам манисине кобирек тусинип кабыл етеді.

Талим процессинде окуушылар кабыл етиу техникасын ийелейди. Затты хар тараптеме козден кешириуге, тынлауга, заттын тийкаргы хам ахмийетли озгешелигин ажырата алыуга уйренеди, кабыл етиу максетке багдарланган, баскарылыушы, саналы процесске айланып барады. Кабыл етиуде жуз берууши озгерислер жане сонда коринеди, даслепки уақытларда балаларга соз аркалы тусиндирилген материалды, мугаллимнин ауыз-еки корсетпелерин кабыл еттириуде корсетпе куралларды катнастыруу кайсы бир амелди орынлап корсетуу талап етиледі. Кейин болса бундай талап кем-кем азайып бара бериледи.

Окуушынын жаксы улкейген сайын онын кабыл етиуи жанеде мазмунлы болып барады. Окуушы кабыл етиуинин колеми кенейеди, окуушы затларды жобалы, избе-из, ерикли түрде хам хар тараптеме кабыл етиуге уйренип барады. Оспиримлик дауиринде-ак бала белгили максетти гозлеген халда кабыл етиудин дийдинен шыга биледи-затлар хам уакыялардын белгили билимлер алыу ушын зарур болган тараптерин кабыл етеді.

Оспиримлик дауирде баланын ози кабыл етип атырган нарселерге мунасибети онын кабыл етиуине жуда улкен тасийир корсетеди. Сол мунасибет пенен айырым жагдайларда кабыл етиу озинин назиклиги хам теренлиги менен ажыралып турса, баска жагдайларда жузекилиги хамде тосынарлыгы менен айрылып турууы мумкин. Бул жагынан караганда окуушынын кызыгыушылыгы биринши дарежели ахмийетке ийе. Оспиримлер озлерине жагатугын нарселерди кунт хам сабырлылык пенен кабыл етеді. Оспиримлер бир нарсени коп мартебе кабыл етиуди онша унатпайды-бул жагдайда оспиримлер кабыл етиуине тан болган озгешеликтерден. Оспиримлердин затлар хам уакыялардын бийтаныс тараптерин билиуге умытылыулары жас нарестелерге караганда кушлирек болады. Жас наресте болса озине бурыннан таныс болган нарсени кабыл етиуден де канаатлана береді. Оспиримге затлар хам уакыялардынтаза тараптерин оз бетинше ашыу жуда унайды. Оспиримлер мудама затлар хам уакыялардын акыл хам кыялды бийлеп алыушы кандайда жана, ажайып таманларын излейди. Бул жастагы балалардын кахарманлар мартлиги, уллы уакыялар, улкен ойлап табуулар хаккындагы хам сол сыяклы гурринлерди зор дыккат пенен тынлауларына, кахарманлык ислер, бастан кешириулер хаккындагы хамде илимий-фантастик адебиятларды суйип окууларына себеп де соннан. Бул түрдеги адебиятларды окуган уакытта оспиримлер кабыл етиуинде козге тусетугын озгешелиги соннан ибарат, олар тийкарынан уакыянын рауажланыуы, бас кахарманлардын ис харекетлерин баклап барады, сол себепли де баска коп нарселерди кабыл ете алмайды.

Оспиримлер амелде ислетип кориу мумкин болган нарселерди зор кызыгыушылык пенен кабыл етеді. Сол себепли олар тажирийбелерди корсетууде мугаллимге шынкеуилден жардемлеседи, озлери мудама кандайда бир нарсени согады хам тажирийбе кылады.

Жокары класс окуушыларынын кабыл етиуи максетке кобирек багдарланган болады хам олар кабыл етиулерди озлери кабыл ете биледи, бул жагдай жокары класс окуушылары кабыл етиуинин ен характерли озгешелиги. Егер окуушылар кабыл етиуин озинин сырткы озгешелиги менен ажыратыушы нарселер кобирек каратса, жокары класс окуушылары кабыл етиуинин объектлери адамнын билимлерин асыруу жагынан ахмийетли, кымбатлы нарселер хамде олардын болеклери болады. Жокары класс окуушыларынын кабыл етиуи затлардын тек гана сырткы тарапине емес (бул ахмийетли болады), мумкин затлардын мазмунуна кобирек каратылады. Улкен мектеп жасында окуушылар кабыл етиудин айырым нарселерге каратылыуы анык козге тасланады, бул жагдай болса адамнын билимлери, кызыгыушылыклары, коз-караслары хам исенимлери сыяклы субъектив далилдер менен белгиленеди. Шахтын кабыл етиуге тасийир корсетууи мине усы жастагы дауирде асиресе анык коринеди. Маселен

озинин болажак канийгелигин танлап алган окуушылар усы тарауга байланыслы затларды толыгырак, теренирек хам хар тареплеме кабыл етеди.

Мугаллим тарепинен окуушылар хызметине максет козлеген халда басшылык етиу процессинде окуушылардын кабыл етиуи натийжели турде рауажланады. Сабак, экскурсия, хам сол сыяклыларда кабыл етиу хамде баклаудын дурыс шолкемлестирилиуи улкен ахмийетке ийе. Бунун ушын даслеп окуушыларга анык максет хамде баклаудын пухта ойлап корилген методларын (нени, не максетте хам кандай баклау кереклигин) корсетип бериу зарур. Бул жагдай окуушылар мийинде беккем, хукимдар козыу ошагын, доминантаны жузеге келтиреди, бундай козыу ошагынын жузеге келиуи кабыл етиу хам баклаудын бир канша жеделлесиуин (топланыуын) тамийин етеди. Маселен егер мугаллим окуушылар алдына тек гана улыума узыйпа койып калмай (баска окуушынын берген жууабын баклап барын деместен), мумкин анык узыйпа койса, окуушылардын оз жолдаслары таманынан берилип атырган жууапларды кабыл етиулери кобирек натийжели болады.

Окуушылар озлери уйренип атырган маселе бойынша даслеп билимлер алып, кейин сол тийкарда баклау откерсе, олардын баклаудын натийжели болатугынлыгын тажирийбе корсетип отыр.

Окуушылардын кабыл етиуи хам баклауын шолкемлестирюде олардын пикири хам амелий жеделлиги айырыкша ахмийетли роль ойнайды. Егер кабыл етиу хам баклау уактында окуушылар алдына таллау, синтез етиу хам салыстырыуды, ягный пикир жеделлигин талап етиуши сораулар койылса, баклаудын натийжеллиги артады. Егер акыл менен бирге мускулларда иске туссеУ окуушылар озлери суйрет салса, сызып алса хам тажирийбелер откерсе жанеде жаксырак болады. Жалгыз кориу кабыл етиуинде итибардан шетте калыуы мумкин болган деталларга адам амелий жеделлилик себепли дыккатын кобирек карата алады. Кабыл етиу процессинде кол катнасар екен, козди сол тарепке карауга, дыккат итибарды сол тарепке багдарлауга, сондай-ак заттын озгешеликлерин жаксырак козден кеширюуге мажбур етеди.

Соган байланыслы кабыл етиу хам баклауда кобирек сезиу агзалары катнасыуынын ахмийетлигин айтып отиу керек. Мугаллим кабыл етиу хам баклау процессинде баланын кози, кулагы, сойлеу агзасы, мускул-харекет сезиулерин хам хаттеки мумкиншилиги болса ийис хам дам сезиулерин де катнастырыу илажын кориу лазым.

Талим процессинде баклауларды жеделлестирюу ушын окуушынын баклаган хам кабыл еткен нарселерин кейин сойлеп бериуи лазым екенлиги хаккында хабарландырып койыудын ахмийети уллы.

Егер окуушы нени баклаганлыгы хам кабыл еткенлиги хаккында кейинирек есап бериуи лазымекенлигин алдыннан билсе, ол баклау хам кабыл етиу процессинде бирканша жеделлилик корсетеди. Мине сол талапты есапка алып сабакта тажирийбелер откериуден алдын, экскурсиялар шолкемлестирюу хам сол сыяклыларды окуушыларга баклаулары хаккында сонын сойлеп беретугынлары хаккында жол-жорык корсетюу зарур.

Сабакта окуушылар билимлерин даслеп мугаллимнин ауыз-еки тусиндириулерин кабыл етиулерин натийжесинде озлестиреди. Созлер жардеминде тусиндирилген материалдын кабыл етилиуи копшилик тарепинен мугаллим созинин озгешеликлерине байланыслы. Окуушыларда тормозланыу жагдайын жузеге келтирмеу ушын мугаллим шеннен тыскары кушли дауыс пенен де, бир кыйлы томен дауыс пенен де сойлемеуи керек. Окуу материалынын керекли, ахмийетли орынларын мугаллим оз созинде ажыратып корсетюу, котеринки дауыс пенен билдириуи лазым.

Сабаклыкты хам китапты окуган уакытта окуушылар материалды кориу кабыл етиуине суйенген халда озлестиреди. Бул китап текстлеринин тийисли халда болыуын талап етеди. Китап хариплери жеткиликли дарежеде ири болыуы, тексттин ахмийетли орынлары баскаша хариплер менен ажыратылган ямаса хариплердин арасы ашык жазылган болыуы керек.

Бирок тек гана созлер аркалы тусиндирилген материалды кабыл етиу уакыя ямаса затлардын ахмийетин тусинип алыуга барлык уакытта да мумкиншилик бере бермейди. Материалды натийжели турде кабыл етиудин айырыкша шарти коргизбели кураллардан пайдаланыу. Материал созлер жардеминде каншелли жаксы тусиндирип берилгени менен ол баклаудын орынын баса алмайды. Маселен, физика, химия занларынын ахмийетин окуушылар тийисли тажирийбелер откерилмеген жагдайда жаксы тусине алмайды.

Коргизбе курал зат туринде болыуы мумкин, бунда анык осимликлер, хайуанлар, машиналар, тажирийбелер хам сол сыяклылар корсетиледи. Копшилик уакытта мугаллим суйретли коргизбе куралларданУ схемалар, сууретлер, сызылмалардан пайдаланады. Кабыл етиудин айырым нарселерге багдарланыуын есапка алып схемалар, таблицалар таярлауда олардын ен ахмийетли тареплерин хариплер,ренлер жардеминде улкенирек етип ажыратып корсетюу керек. Корсетпе кураллардан дурыс пайдаланыу, оларды уактында корсетюу, корсетпе куралдын ахмийетли тарепине оз-ара байланыслылыгына итибар бериу айырыкша ахмийетке ийе. Таза корсетпе куралларды окуушылар алдыннан корип алса, бул жагдай олардын дыккатын мугаллимнин созинен шетке тартады, сабакта зарур уакытлары бул курал корсетилгенде оган деген окуушылардын кызыгышылыгы болмай калады.

Окыушылардын корсетпе куралды кандай кашыктыктан киретугынлыгын есапка алып, олардын кандай улкенликте болууы кереклигин алдыннан есапка алуу керек.

Кабыл этиу хам баклау процессинде окыушылардын баклагышлык укыбы осип барады. Баклагышлык уакыялар хам затлардагы билинер-билинбес козге анык коринбейтугун, бирок ахмийетли озгешеликтерин абайлап алуу укыпшылыгы.

Хакыйкый баклаушылык окыушынын илим тийкарларын хар тареппеме, терен хам пухта озлестириуине мумкиншилик береди, окыушыда излениушилик, зийреклик, откир зейинлик сыяклы касийеттерди осиреди.

Солай этип баклагышлыкты осиреу мугаллим, тарбияшы алдында турган айырыкша ахмийетли уазыйпа. Балаларды затлар хам уакыяларды дыккат пенен баклауга, салыстыруу хам тенлестириуге, затлар хам уакыялар ортасындагы оз-ара байланысларды билип алууга, билинер-билинбес озгерислерди коре алууга, затлар хам уакыялардын ахмийетли тареплерин ажырата билиуге уйретиу керек. Буган сабакта хам сабактан тыскарыда окыушылардын кабыл этиуи хамде баклауларын тек гана тууры изге сала билиу себепли, окыушылар алдына табияттын турли уакыяларын, хайуанат хам осимликтер турмысын, спорт ойынларын, каладагы, мамлекеттеги хамде путкил дуньядагы уакыяларды баклау бойынша хар кыйлы уазыйпалар койуу жолы менен гана ерисиледи.

Озин-ози тексеруу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

1. Кабыл этиу деп неге айтамыз?
2. Кабыл этиудин физиологик тийкарларын айтып берин.
3. Кабыл этиу процессинде адамнын жеке келбети менен байланысы неден ибарат?
4. Кабыл этиудин кандай турлери бар?
5. Ерикли хам ериксиз кабыл этиу дегенимиз не?
6. Анализатор деп неге айтамыз?
7. Анализаторлардын турлери хам хызмети хаккында сойлеп берин?
8. Баклау дегенимиз не?
9. Баклау менен баклагышлыктын оз-ара байланысы?
10. Надурис кабыл этиу (иллюзия) дегенимиз не?
11. Киши жас мектеп окыушысынын кабыл этиуи кандай болады?
12. Киши жастагы мектеп окыушысынын кабыл этиуине корсетпе куралларды тасийри?
13. Киши жастагы мектеп окыушыларынын кабыл этиуин рауажландыруу жоллары?

ТАПСЫРМАЛАР

1. 1-класс окыушыларынын биринши шеректе жургизген даптерлерин алын, хариптерди жазуу каделерин саклауын таллан хам усундайкателердин калайынша алдын алууга болатугынын ойланып корин.

2. Окыушылардын тири хам усундай тири емес затларды баклау процессиндеги, маселен сууреттеги конызакты баклаудагы хам тири конызактагы баклаудагы парыкларды аныккланыз.

Тестлер

Қ1. Кабыл этиудин негизин нелер кураиды?

- а) ойлаулар
- в) кыяллар
- с) хызметтер
- д) сезиулер
- е) дыккатлар

Қ2. Баклау деп неге айтамыз?

- а) белгили бир затты хар тареппеме уйрениу хам теренирек билип алуу ушын унилууге айтамыз
- в) максетли, жобалы кабыл этиуге айтамыз
- с) сол заттын сыртынан карап отыра берилуге айтамыз
- д) сол уйренбекши болган нарсемизди кыялымыздан откериуге (коз алдымызга келтириуге) айтамыз
- е) сол нарсени бир неше кун уйрениуге айтамыз.

ЕСТЕ САКЛАУ

Жобасы

1. Есте саклау тууралы тусиник.

- 2.Есте саклаудын физиологиялык тийкарлары.
- 3.Есте калдырыу тийкарлары, онын шартлери.
- 4.Есте саклау хам умытыу. таныу хам еске тусириу.
- 5.Есте саклаудын турлери.
- 6.Киши жастагы мектеп окуышыларында есте саклауды рауажландырыу.

Таяныш тусиниклерУ

Есте саклау, ассоциация, карама-карсылык, уаслык, себеп-натийже, еске тусириу, механикалык есте калдырыу, мазмунуна тусинип есте калдырыу, ерикли, ериксиз, харекетли есте калдырыу, образлы есте калдырыу, эмоционал есте саклау, умытыу, болегин умытыу, уакытша умытыу, узак уакытка умытыу, толык умытыу.

А д е б и я т л а р У

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тараққитининг янги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
- 4.И.Каримов ҲОзбекистан ХХI асир босагасындаУ кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликлериҲ Н-1998 ж.
- 5.И.Каримов ҲБоркомол авлод орзусиҲ Т-1999
- 6.И.Каримов ҲМаънавий юксалиш йулидаҲ Т-1998
- 7.И.Каримов ҲБуюк мақсад йулидан огишмайликҲ Т-1993
- 8.Э.Гозиев ҲПсихологияҲ Т. 1994 ийил.
- 9.Э.Гозиев ҲПсихология муаммолариҲ Т. 1999 ийил.
- 10.К.Даминов, У.Отавалиева, Х.Ибрахимов ҲПсихологиядан семинар ва лаборатория машгулотлариҲ Т. 1998 ийил.
- 11.Э.Гозиев ҲИнтелект психологияҲ Т.1996 ийил.
- 12.Абдирахманов, Давлетшин ҲОдамлар билан қандай мулоқотга киришиш ва ендашиш керакҲ Т.1998.
13. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
14. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Биз кабыл еткен затлар хам уакыялардын бир неше образлары, сондай-ак бул образлар менен байланыслы болган пикирлер, сезимлер хам ис-харекетлер исиз жок болып кетпейди. Олар бизин санамызда сакланып калады хам турмысымыздагы хызметимиздин белгили шараятларында кайтадан тикленеди. Биз хаттеки ерте балалык дауиримизде жуз берген уакыяларды еслей аламыз, бурынгы оқылган китаптын мазмунын есимизде кайтадан тиклеймиз, ертеде биз бенен гурринлескен адамларды еслеймиз, гурриннин қандай турде болганын сондай-ак усы гуррин уактында озимизде пайда болган сезимлерди келтире аламыз.

ҲОтмиш тажирийбенин санамызда из калдырыуы, сакланыуы хам онын кейин ала кайта тиклеуимизден ибарат болган процесс есте саклау деп аталадыҲ.

Есте саклау адамнын турмысы хам хызметинде айырықша ахмийетке ийеУ есте саклау адамнын оз отмиш тажирийбесин узиликсиз турде кейейтип барыуына хам буннан амелде пайдаланыуға мумкиншилик бередиде. Есте саклаудан айырылган адамды коз алдымызга келтирип корейик. Бундай адам баска жумысларды хам догерек-атираптагы нарселерди таныу мумкиншилигинен айырылган болады. Оз оз ана тилин умытқан болып, бир гапти де айта алмаган болар еди. Бундай адамда харекетли есте саклауы жоғалып ол хеш бир харекетти де ислей алмаган болар еди. Балалыкта пайда етилген окуу хам конликпелерден изде калмаган, сондай-ак бундай адам хеш бир жана исти уйрене алмаган болар еди. Бундай адам ушын отмиштин ози жок, келешеги болса умитсиз болады. Ол мудамы жана тууылган нарестенин аухалында болады, хеш бир нарсени уйрене алмайтугын, хеш нарсени ийелей алмайтугын маклук болар еди, жане онын ис-харекетлери тек инстинктлер менен гана белгиленер еди. Есте саклау бизин билимлеримизди, укыпларымызды, конлигулеримизди доретеди, саклайды байытады, онысыз табыслы турде окуу да, жемисли хызметте мумкин болмайды. Адам каншама коп билсе хам каншама онын колынан коп нарсе келсе, ягный онын ядында каншама коп нарсе сакланып калса, ол оз халкына, оз уатанына соншама коп пайда келтире алады.

Адам ози ушын, озинин хызмети ушын айырықша улкен ахмийетке ийе болган далийиллерди, уакыяларды, кубылысларды тыянаклы есте саклайды хам керисинше адам ушын ахмийетсизлеу барлык нарсе анагурлым жаман есте сакланады, жане тез арада умытылып кетеди. Шахсты сыпатлайтугын тураклы кызыгыулар есте саклауда улкен ахмийетке ийе болады. Догерек атираптагы турмысты мине усы тураклы кызыгыушылыклар менен байланыслы болган барлык нарсе, олар менен байланыслы болмаган нарсеге караганда жаксы есте сакланып калады.

Адамнын есте сакланатугын нарсеге деген эмоционаллык катнасы кушли тасийир жасайды. Адамда айкын эмоционаллык тасийир пайда етилтугын барлык нарсе санада терен из калдырады хам тыянаклы хам узак уакыт есте сакланады.

Есте саклаудын натийжели болууы копшилик жагдайда адамнын жигерлилик сыпатларынан да гарезли болады. Жигерсизлик жалкау хам узак дауам ететугын жигерлилик жагынан куш жумсауга укыпсыз адамлар мудама устиртин жане жаман есте саклайды. Солай етип есте саклау шахстын озгешеликери менен байланыслы болады. Адам оз хызметинде алдына коятугын максетлерге хам узыйпаларга тийкарлана отырып, оз есте саклауынын процесслерин саналы турде тартипке салады жане баскарып барады.

Бас мий кабыгында нерв байланысларынын жузеге келиуи, беккемлениуи хам кейин ала хар кыйлы коздыруушылар тасийиринде кайтадан жанланыуы есте саклау процесслери-еске алыу, есте саклау хам еске тусириудин физиологик тийкарын курайды.

Бас мий кабыгында жузеге келген нерв байланыслар ягный ассоциациялар деп аталыушы бул байланыслар хакыйкый атираптагы затлар хам уакыялардын фаза хамде уакыт жагынан оз-ара жакынлык байланысларды хам себеп-натийже байланысларын пайда еттиреді. Мийдин оз-ара байланысларын пайда еттириу хызмети натийжесинде гана адам затлар хам уакыяларды сондай-ак оларды сууретлеуши созлерди бир-биринен ажыратылган халда емес, мумкин белгили оз-ара байланыста есте алады, кейин болса еске тусиреди.

Билиу объектлери жакын турган ямаса избе-из келген жагдайларда фаза ямаса уакыт жагынан жакынлык ассоциациясы жуз береди хам сол себептен бундай объектлер тендей еске алынады хамде тендей еске тусириледи. Маселен, биреудин атын еслегенимизде, онын фамилиясы, сырткы кориниси, ол киси менен байланыслы болган уакыяларда есимизге туседи. Озимиз жол койган кайсы бир катенин есимизге тусиуи бизди бурынгыдай жане кайтадан ойлауымызга мажбур етеди. Бундай жагдай тийисли нерв байланыслары (шартли рефлекс байланыслары) жузеге келгенлиги себепли пайда болады.

Усаслык ассоциациясынын ахмийети соннан ибарат, затлар хам уакыялардын образлары хам олар хаккындагы пикирлер тап соларга усас образларды хамде пикирлерди есимизге келтиреді. Маселен, ушып баратырган самолетты корген уакытымызда кус образы есимизге туседи. У китап окып кандай да бир образ хаккында алган тасийирлеримиз турмыста ушыраган соган усас уакыяларды еслеуимизге алып келеди. Бунын себеби пайда етилген байланыслардын улыумаласкан (генерализацияласкан) халда болууынан. Жетерли дарежеде дифференциалласпаган шартли коздыруушылар адамды бир кыйлы халда реакция кылууга алып келеди.

Карама-карсылык ассоциациясы биз кабыл етип атырган, коз алдымызга келтирип атырган, пикир жургизип атырган уакыяларга карама-карсы уакыялардын есимизге тусиуин тамийинлейди. Сонын ушын биз озимизге керекли фамилияны баска соган карама-карсы манистеги созлерден куралган фамилия жаредминде еске тусириуимиз мумкин (Карабаев-Акбаев ямаса шол кориниси тау коринисин еске тусириу мумкин. Бундай жагдай нерв процесслеринин избе-из турдеги оз-ара индукциясы натийжесинде жузеге келеди. У кушли коздыруушы тасийир еткенде, кушли козыу пайда болады, кейинирек болса мийдин ане сол кушли козган болимлеринде амте-акырын тормозланыу пайда болады.

Еске алыу хам еске тусириу процесслеринде себеп-натийже байланысларынын роли айырыкша ахмийетли, бул байланыслар затлар хам уакыялар ортасындагы ен ахмийетли байланысларды пайда етеди. Маселен тарийх сабагында окыушы ахмийетли бир уакыяны сойлеп бериуде даслепки сабакта баян етилген ане сол уакыяга байланыслы далийиллердин озин гана еске тусирип калмай, мумкин сол уакыяны келтирип шыгарган экономикалык хамде сиясый жагдайларды, ягный бурыныракта отилген сабак материалларын де еслейди. Бул жагдайда окыу материалын окыушынын есине тусириу, баска барлык байланыслардан тыскары пикирлеудин курамалы абстракциялау иси натийжесинде жузеге келиуши себеп-натийже байланысларына суйенгенлиги коринип турыпты.

Себеп-натийже ассоциациялары шартли рефлекс байланысларынын кейин ала жанеде курамаласыуы деген соз. Жигерли пикирлеу хызмети процессинде екинши сигнал системасынын катнасыуы байланыслардын пайда етилиуине мумкиншилик туудырады. Адамнын есте саклау процесслеринде екинши сигнал системасы айырыкша ахмийетли роль ойнайды. Бул сигнал системасы адамнын затлар хам уакыяларды улыумаластырган халда есте алып калууына хамде ане сол улыумаластырылган билимлерден пайдаланыуына мумкиншилик береди. Адамлардын жамийетлик тажирийбени есте алып калулары хам еске тусириулерди негизинде де екинши сигнал системасы жатады, жамийетлик тажирийбе болса мудама созлер туринде сууретленеди. Екинши сигнал системасы тиккелей еске алыу хам еске тусириуди максетке каратылган курамлы хызмет процессине айландырады, бундай хызмет белгили узыйпаларга бойсынган болады, оз бойына хар турли курамалы пикирлеу операцияларын жыйнап алады. Мине усы айтып отилгенлердин барлыгы тек адамнын есте саклауына гана тан болган озгешеликлер болып табылады.

2. Есте саклаудын тийкарын нерв тканынын коздыруушылардын харекетинин тасийири астында озериу, озинде нерв коздыруушылыгынын излерин саклау касийети курайды. Албетте бурынгы

тасийирлердин излерин кандайда бир тамгалар, адамнын ыгал калган излерине усас бир нарсе деп тусиниуге болмайды. Усы жагдайда излер деп нейронлардагы белгили бир электрохимиялык хам биохимиялык озгерислерди тусинеди (излердин беккемлиги кандай озгерислер электрохимиялык ямаса биохимиялык озгерислер жуз бергенлигинен гарезли болады). Усы излер белгили бир шараятларда жанланыуы (ямаса адетте айтатугыны сыяклы жеделлесиуи) мумкин, ягный оларда корсетилген озгерислерди келтирип шыгарган коздырыушы жок уакытта козыу процесси пайда болады. Уакытша байланыслардын жузеге келиуи-хам сакланыуы, олардын пасенлеуи хам жанланыуы ассоциациялардын физиологиялык негизи болады.

Хазирги уакытта есте саклау механизмлеринин бирден-бир теориясы жок.

Нейрон теориясы анагурлым исенимли, ол нейронлар дизбеклерди дузеди, усы дизбеклерден биотоклар отип турады, деген тусиникке тийкарланады. Биотоклардын тасийри астында сынапларда (нерв клеткаларынын бириккен жерлеринде) озгерислер жузеге келеди, бул биотоклардын усы жоллардан буннан былай отип турыуын жениллестиреди. Нейронлар дизбеклеринин хар кыйлы характери анау ямаса мынау беккемленген информацияга сайкес келеди.

Баска бир теория, есте саклаудын теориясы биотоклардын тасийри астында нейронлардын протоплазмасында айырыкша белоклы молекулалар жузеге келеди, оларга мийге келип тусетугын информация жазылады деп есаплайды (шама менен созлер хам музыка магнитофон лентасына жазылган сыяклы). Илимпазлар хатте олген хайуанаттын мийинен озлери Гяд молекулаларыГ деп атайтугын нарсени шыгарып алыуга умытылып атыр. Ал буннан сон бир уакытлары яд молекулаларын лабораторияларда синтезлеп яд клеткаларын ямаса инъекциялар жасау ушын арнаулы суйыклыкты таярлау хам солай етип билимлерди адамнын мийине кошириу мумкин болады, деген путкиллей кыялы болжаулар айтылады.

3.Есте калдырыу процессинде адамнын саналы турде ерикли жеделлилик корсетуу дарежеси хар кыйлы болууы мумкин. Сол жагынан есте калдырыу ериксиз хам ерикли турлерге ажыратылады.

Ериксиз есте калдырыуда адам алды бурын хешкандай максетти козлемеген халда хам арнаулы усылларды колланбастан есте алып калады. Адам ушын колайсыз хам кызык кориниуши коп гана затлар хам хадийселер, харкыйлы уакыялар догерек-агирапты коршап алган адамлардын ис-харекетлери хамде созлери адам хеш кандай калемесе де хам куш жумсамаса онын есинде озинен-ози калабереди. Бунда адамнын турмысы ушын белгили ахмийетке ийе болган нарселер есте жаксырак сакланып калады.

Ерикли есте калдырыу максетке каратылган болады хам еске алыудын арнаулы усылларынан пайдаланыуды назерде тутарды.

Талим процессинде ерикли есте калдырыу кобинесе окуу материалын пухта билип алыуда коринеди, пухта билип алуу ушын болса окуушынын материалды бир неше марте такирарлауына туура келеди. Бунда окуушыдан кайсы материалды озлестириу лазымлыгын, оны кай дарежеде толык хам пухта озлестириу зарурлигин анык билиу талап етиледі. Бул уазыйпалардын койылуы окуушынын путкил дыккат итибарын еске алынуы лазым болган материалга каратылады, есте калдырыу процессинде пикирлеу хызметинин барысына, есте калдырыу усылларына тасийир корсетеди. Маселен, уазыйпа материалды созбе-соз яд алыудан ибарат болса, материалды бир неше болеклерге ажыратып еске алынады, коп такирарлауга туура келеди, созлердин избе-излиги яд алынады, егерде материалдын тийкаргы манисин билип алуу талап етилсе, окуушы даслеп материал текстин анализ етип шыгыуга тийкаргы итибарды каратады.

Есте калдырыудын натийжели болууы копшилик тарепинен адамнын материалды пухта, толык хам анык есте калдырыуды оз алдына максет етип койууга байланысly. Материалды пухта жууап бергенше билип алмакшы болган окуушылардын есте калдырыуы омир бойы есте калдырыуга умтылган окуушылардикине караганда жаксы болмайды екен. Бул тажирийбеде далилленгенУ тажирийбе откерилетугын еки топар адамларга текст берилип, оны еки кун откеннен кейин, екиншисинен болса арадан бир хапте откеннен кейин текст материалы соралатугынлыгы айтылган. Арадан бир ай уакыт откерип тексерилгенде, екинши топар биринши топарга караганда жаксырак натийже берген.

Есте калдырыу-процессинде окуушынын ерикке куш салыуы, сондай-ак пикир жеделлиги, уйренилетугын материалдын ахмийетин тусиниуи улкен роль ойнайды.

Есте калдырыу пикирдин жеделлилик дарежесине карап механик хам манисине тусинип (логик) есте калдырыу турлерине ажыратылуы мумкин.

Механик есте калдырыу жакынлык бойынша жеке тартиптеги уакытлы байланысларга тийкарланган болып, бундай есте калдырыу адамнан коп уакыт сарыплауды талап етеди хам оншама беккем болмайды.

Талим процессинде, мазмунына тусинип есте калдырыуга суйенип ис кориу керек, бундай есте калдырыу уйренилетугын уакыялардын ахмийетин тусиниуге хам бул уакыялар ортасындагы себеп-натийже байланысларын аныклауга тийкарланган болады. Манисине тусиниу хам себеп-натийже байланысларын табуу гана есте калдырыудын жокары дарежеде натийжели хам пухта болууын тамийинлейди.

Сызылмалы хам далийил устинде кунт пенен ислеу коп ойлау натийжесинде жаксы тусинип алынган теорема адетте анык, узак уакыт есте сакланып калынады хам зарурлик пайда болганда ансатлык пенен еске тусириледі. Китаптан кандайда бир механизм хаккында баян етилген тусиндириулерди оқыган уакытта олардын манисин тусиниу, бул механизм болимлеринин оз-ара бир-бири менен байланыслылыгын сызылмага хам табийий нускасына карап тусинип алыу орнына механизмнин дузилиси хам орынлайтугын иси хаккында китапта жазылган гаплерди куры ядлап алыуга харекет еткен окуушылар озлерин-озлери алдаган болады.

Колеми улкенирек материалды есинде калдырыуда даслеп онын манисин жаксылар тусинип алыу, материалды болимлерге ажыратуу хам тусиниу ушын кыйынырак жерлерин анлап алыу зарур. Сонын менен бирге таза материалды бурын билип алган материал менен байланыстырууга харекет етиу керек. Текстти таллау тийкарында онын болимлери арасындагы манисли избе-изликти аныклау лазым. Айырым жагдайларда бул ис мазмунун бирлестириуши гаплерди сызып шыгыу хам белгилер аркалы тартиплеу жолы менен орынланады.

Жоба менен еске алынган материал, жобасыз еске алынган материалга караганда, арадан 9 кун откеннен кейин 2 мартебе кем умытылады-бул тажирийбеде далийилленген. Материалды жоба бойынша еске алыудын абзаллыгы оны еске тусириуде козге тасланады, окуушы жобанын озин умытып жиберген жагдайда да материалды жаксы еске тусире алады.

Таблица,схема,диаграмма хам тагы баскаларды асиресе оларды окуушынын ози дузип шыкса, окуу материалын еске алыуда ахмийетли таяныш уазыйпасын отейди.

Солай етип манисине тусинип еске алыу есте калдырыудын ен натийжели тури. Айырым жагдайларда (затларды, шет ел созлерин, телефон номерлерин хам сол сыяклыларды есте калдырыуда) механик есте калдырыу усылынан пайдаланыуга туура келеди.

Сабакта еске алынган материалды есте беккем саклап калыуда такирарлау ахмийетли роль ойнайды. Такирарлау есте алып калыу лазым болган материалды байытуу, сондай ак жузеге келген нерв байланысларын беккемлеу деген соз.

Такирарлаудын натийжели болыуы онын мугдарына емес, мумкин дурыс шолкемлестирилиуине кобирек байланыслы. Тек бир материалды кабыл етиудин озин такирарлай бериу (маселен тап бир нарсени бир неше мартебе оқып шыгыу) га караганда, материалды еске тусириу тийкарында такирарлау максетке мууапык екенлигин арнаулы откерилген тажирийбелер корсетип берди. Арнаулы откерилген тажирийбеде еки класс окуушыларына бир материалдын ози еки турли усылда такирарлау аркалы ядда калдырыу уазыйпасы тапсырылган FAF класс окуушылары материалды 4 мартебе оқып шыгыу аркалы ядда калдырып, арадан бир кун откеннен кейин усы материалдын 30Ө ин еске тусире алган болса FBF класс окуушылары болса материалды 2 мартебе оқып шыккан хам жазылган материалга карамаган халда оны еслерине тусирип корген (материалды оқып такирарлау менен яддан такирарлау алмасып берилген) хам натийжеде олар арадан бир кун откеннен сон материалдын 78,5Ө ин еслерине тусире алган.

Соны назерде тутуу керек, материалды бир кыйлы усылда хам узиликсиз такирарлай бериу бас мий кабыгынын тыныссыз турде коздырылып турылган бир топар нерв клеткаларында тормозланыу жагдайын жузеге келтиреді. Натийжеде есте саклау хызмети кыйынласады.

Хар кыйлы усылда такирарлау материалды анык хам пухта еске алып калыудын ахмийетли шарты болып табылады. Маселен, нызамлардын мазмунун анык ядда алып калыуда сол нызамларга байланыслы мысаллар табыу керек, теоремаларды такирарлауда хар кыйлы сызылмалар хамде далийиллеу усылларынан пайдаланыу орынлы. Бул жагдайларда таза коздырыушылардын тасийир корсетуи бурын бир кыйлы усылдагы коздырыушылардын узиликсиз тасийири себепли жузеге келген тормозланыу халатын азилетеди ямаса хаттеки путкиллеу жок етеди, сонын менен бирге есте саклау хызметин жеделлестиреди.

Такирарлауды уакыт жагынан акылга мууапык шолкемлестириу де материалды жаксы есте алып калыуга жардем береді. Арнаулы тажирийбелер саны корсетеди, копшилик жагдайларда материал еске алынганнан кейин арадан коп уакыт отпестен ак умытыла баслар екен, сонын ушын материал еске алынганнан сон арадан коп уакыт откермей (изи сууымастан) такирарлау айырыкша ахмийетке ийе.

Такирарлауды дурыс шолкемлестириуде еске алып калынатугын материалдын мугдары хам сапасын есапка алыу керек. Себеби, колеми киширек материалды толыгы менен такирарлау макул,колеми кенирек материалды болса болимлерге болип алып, ане сол болимлер бойынша такирарлау керек.

Такирарлауда жана уазыйпаларды шешуу ушын бурынгы озлестирилген материалдан курал сыпатында пайдаланыу керек, такирарлаудын бундай усылы улкен натийже береді. Маселен, турли мамлекетлердин санаатын уйрениуде окуушыларга хар бир мамлекеттин санааты ане сол мамлекетлердин бурын уйренилген табийий шараятларына байланыслы екенлигин аныклауды усыныс етиу лазым ямаса геометриядан теореманы такирарлау уазыйпасын тапсыруу орнына, окуушыларга бир неше маселе бериу де мумкин, бул маселелерди шешуу окуушылардан усы теореманы билиуди талап етсин. Такирарлауга болган ане сондай мунасибет гана материалды пухта хам манисине тусинип есте алып калыуга хамде есте калдырылган материалдан турмыста хам хызметте натийжели пайдаланыуга мумкиншилик жаратады.

4.Материалдын натийжели еске тусиуи, даслеп онын пухта, толык, анык еске алынган болууына байланысly. Еске алыу процессинде жузеге келген нерв байланысларынын кейин ала белгили коздыруушылар тасийринде кайта жанланыуы еске тусириудин физиологик тийкары есапланады.

Еске тусириу бурын кабыл нарселер образынын айтеуир кориниси емес. Еске тусириуде материал хызмет процессинде пайда болуушы анык узыйпалар мунасибети менен кайтадан курылады. Айырым жагдайларда материалды улыумаластырылган турде еске тусириу талап етилсе, копшилик халларда болса керисинше материалды бирканша айкынластырыу зарур болады. Сонын менен бир уакытта, жалгыз бир материалдын ози адамлардын зарурликлери, кызыгылары, эмоционал халатлары хам шахстын баска озгешеликлерине байланысly турде олар тарепинен хар кыйлы тарийипленеди.

Еске тусириудин ен апиуайы кориниси-таныу, бундай хал бурын кабыл етилген объектти жане тазадан кабыл етиуге тууры келгенде жуз береди. Бурын бир мартебе кабыл еткен адам, жай хам музыка намасына арадан белгили уакыт откеннен кейин жане дус келген пайыгтымызда биз оларды таныймыз.

Бурын кабыл етилген объектти кейинирек екинши мартебе жане кабыл еткен уактымызда, олардын бир нарсе екенлигин анлау дарежесине сондай-ак есте калдыруудын каншелли пухталыгына карап, таныу процессинин тезлиги хамде аныклыгына карай хар кыйлы турлерге ажыратыу мумкинУ бунда кабыл етилип турган объект айырым жагдайда объект адамга анык таныс болып коринеди, адам бул заттын барлык белгилерин хам бул зат пенен кандай жагдайда танысканлыгын анык анлап турады.

Бирак таза кабыл етилип турган объекттин тез хам анык таныу оны пухта есте алып калуудын далили бола алмайды. Окыу материалы текстин кайта-кайта окыа уйренилген уакытта, адам оны жаксы билип алгандай болады. Бундай хал адамды кобинесе алдап кояды. Окыу материалын таныу жагдайы онын пухта озлестирилгенлигинен хабар бере алмайды. Бурын кабыл етилген материалды кайта кабыл етпеген халда еске тусириу материалды пухта озлестирюудин зарур шарти хамде тийкары есапланады.

Еске тусириу еки турге болинедиУ

1.Ериксиз еске тусириу

2.Ерикли еске тусириу

1)Бурын кабыл етилген материалдын адамда хеш бир максетсиз еске тусип калууы ериксиз еске тусириу болып, бунда бурын кабыл етилген затлар хам уакыялардын образлары адамда, онын калеуине байланысly болмаган халда санасында саууленеди. Бундай еске тусириу хеш бир себепсиз оз-озинен жуз беретугын уакыя емес. Ериксиз еске тусириу хар кыйлы ассоциациялыр (байланыслар) натийжесинде жузеге келиуи натийжесинде адамлар кайсы бир шахсты, нарсени, уакыяны ямаса созди есине тусиргенинде, солар менен байланысly болган баска уакыя да есинде ериксиз турде жанланыуына мумкиншилик тууылады. Маселен айтылган косык (нама) отип кеткен кешени еске тусиреди, жазыушынын аты онын шыгармаларын еске тусириу мумкин х.т.б.

2)Ериксиз еске тусириу адамнын турмысында белгили ахмийетке ийе. Бирак кайсы бир исти орынлауда, сонын ишинде таълим процессинде де кобинесе ерикли еске тусириуге суйенип ис алып барыуга тууры келеди. Окыушы бурын окып алган материалын ерикли турде еске тусирип, озине берилген сорауга дзбе-из, белгили тартипте жууап кайтарады, жууапты оз алдына койылган узыйпага мууапык турде изведиУ материалдын ахмийетиноз созлери менен сойлеп береди ямаса текстке жакынластырып баян дузеди, тийкаргы кагыйддалар хаккында гап жургизеди ямаса мысаллар келтиреди.

Ерикли еске тусириу мудады жеделли пикир жургизиу менен байланысly болады. Ерикли еске тусириу копшилик жагдайларда адамнан еркин иске салыуды талап етеди. Еске тусириу кандай да бир жагдай себепли кыйынласкан халларда ерикти иске салыу айырыкша зарур болады. Егер окыушы математикалык формуланы ямаса грамматикалык кагыйданы анык еске тусире алмаса, есте саклау исин жанландырууга умтылып, бул материал менен жакын байланысларды тиклеуге усы материал тийисли болган теманы, материал кандай тартипте отилгенин, онын турмыска енгизилгенин еске тусириуге урынып кореди х.т.б.

Еске тусириуде адамнан ерке куш салыуды талап етиуши жеделли пикирлеу процесси еслеу деп аталады. Еслеу ерки еске тусириу хам таныудын ен курамалы кориниси болып табылады.

Окыушылардын шаршауы ямаса тынышсызланыуы, сондай-ак оз кулерине исенбеушиликлери олардын окыу материалын еске тусириуине кесент береди. Сонын ушын да мугаллим окыушылардын билимлерин тексерюу процессинде айырым окыушыларды аркайынластырыуды, баскалар болса кенес бериуди билиуи керек. Материалды еске тусириуде, окыушыларды оз созлери менен сойлеп бериуге, еске алынган материалды тартиплестирюуге, улыумаластырууга, тартипти озгертиуге адетлендириу де ахмийетли роль ойнайды.

Талим процессинде окыушылардын билимлерин тексерген уакытта, материалдын ядта тиклениуи менен байланысly болган томендеги уакыяны есапка алыу керек. Курамалы хам колеми улкен материал менен ислеуге тууры келген айырым жагдайларда окыушылар материалды дархал еске тусире алмайды, материал арадан бир неше кун откеннен кейин, айырым уакытлары болса 2-3 куннен кейин олардын есине тусе баслайды. Физиологиялык коз карастан караганда, бул уакыянын себеби мийдин шаршаган болимлеринде саклаушы тормозланыудын жузеге келиуинен ибарат, сондай-ак я даслепки, я кейинги

материал тасийринде пайда болушы унамсыз инструкция болып табылады. Тормозланган байланыслар арадан бір канша уақыт откеннен кейін гана және жанлана алады. Бул кешиккен еске тусириу болып, реминисценция деп аталады, бундай уакыя асиресе киши жастагы мектеп окуышыларында кыйын материалды коп мартебе такирарлау натийжесинде жуз береді.

Айырым жагдайларда адамда ериксиз еске тусириудин және бир тури-персеверация уакыясы жуз береді. Персеверация уакыясы хар кыйлы образлардын еркимизге байланыслы болмаган хам хатте еркимизге бойсынбаган халда санамызда оз-озинен саулелениуи. Бундай уакыя хар бир адамда азба-коппе ушырап турады (маселен, кулагымызга шалынган кайсы бир косык, баска бир адамнын бизде тасийир калдырган кыймыл харекетлери ямаса кайсы бир нарсенин образы узак уақыт оз-озинен есимизге тусип тура береді). Азанда узиликсиз турде персеверация образларынын пайда болууы нерв кеселлигинин тасийри есапланады.

Есте саклау хам умытыу.

Есте алынган материалдын есте сакланыуы оны турли формаларда еске тусириудин зарур шарты. Физиологиялык коз-карастан караганда, есте саклау нерв системасынын айырыкша касийети-онын пластиклиги менен байланыслы, бул касийет нерв системасынын бурын пайда етилген нерв байланысларын озинде саклап калыу укыбында пайда болады.

Оз-озинен коринип турыпты, биз хар куни хам хар саатта еске тусириуимиз лазым болган хамде ерикли турде еске келтире алатугын материалга караганда коп материал есимизде сакланады екен. Айырым уакытта биз кайсы бир материалды еске тусириуге каншелли урынсакта оны есимизге тусире алмаймыз, бирок сондай материал тосыннан озинен-ози есимизге тусип калады хам биз оны танып аламыз.

Озлестирилген материал ядымызда мудама еске тускениндей, маселен математика формулалары, телефон номерлери, косыклар сыяклы бир кыйлы тартипте сакланбайды. Биз есте калдырган материал есте саклау процессинде жеделли ойлау иси натийжесинде тартиби кайтадан курылады. Ане соган усаган кайта исленген материалдын еске тусиуи айырыкша ахмийетке ийе болып, бундай материал және шахстын рухый турмысынын мазмунын белгилейди.

Умытыу есте саклаудын керисиншеси болган процесс. Умытыу бурын есте калдырылган материалды толык ямаса болегин еске тусире алмаушылык ягный оны еслей ямаса танып алмаушылыктан ибарат. Нев байланысларынын тормозланып калыуы умытыудын физиологик тийкары есапланады. Бир таманнан караганда умытыу пайдалы есапланады, себеби ол есте саклауды керексиз, оз кымбатын жогалткан материаллардан куткарады. Екинши таманнан болса умытыу адамнын ози ушын зарур болган материалды озлестириуге айырым уакытлары кесент етеди.

Психологиялык тажирийбелер соны корсетпекте есте саклап калганнан материал даслеп тез, кейин ала астенлик пенен умытылар екен, бунда мазмунсыз материал руухый байланысларга ийе материалга караганда бир канша тез умытылады.

Материалды умытпаудын илажын табыу ушын даслеп умытыудын тийкаргы себеби нерв байланысларынын жетерли дарежеде беккемленбегенлигинен. Есте сакланган материал такирарламаганлык натийжесинде умытылады, буган мийде жузеге келиуши сондириуши (ошириуши) тормозланыу себеп болады. Егер есте сакланган материал турмыслык кадириин жойтып, адамда кызыгыушылык оятпаса бундай жагдайда табийий турде ошириуши тормозланыу кушейип барады хам сондай материал жеткиликли дарежеде беккем болмайды. Озимиз кызыгып оқып шыккан китапты, биз ушын ахмийетли болган гурринди ямаса турмысымызда жуз берген улкенирек уакыяны узак уакытка шекем умытпаймыз, себеби оларды тез-тез еслеп турамыз, хеш кандай ахмийетсиз нарселер болса ядымыздан тез шыгып кетеди.

Материалды калдырыу ушын шеннен тыскары коп хам куш салып ислеу натийжесинде бас мий нерв клеткаларынын шаршауы да умытыуга себеп болады. Бундай жагдайда пайда болушы саклаушы тормозланыу нерв байланысларынын беккемлениуине хамде жанланыуына тоскынлык етеди. Сонын ушында материалларды имтихан алдынан куш салып еске алыу усыныс етилмейди. Окуу материалларын такирарлауда уакытты дурыс болистириу, имтиханга кириуден алдын адамнын озине бираз дем бериуи умытылган нарселердин ядта тиклениуине жардем береді.

Адамнын кыска муддетли умытыуына унамсыз индукция да себеп болады, адетте унамсыз индукция баска кушли коздырыушылар тасийир корсетиуи натийжесинде жузеге шыгады. Маселен класстагы шаукым окуышы жууап кайтарып турган уакытта мугаллимнин колайсыз харекети ямаса жаласы хаттеки жаксы ядлап алынган материалдын да еске туспеушилигине алып келиуи мумкин.

Сондай-ак материалды еске алыудан алдын ямаса кейин адамнын ис пенен шугылланганы да онын материалды еске тусириуине кесент етиуи мумкин. Унамсыз индукция енди гана пайда болган нерв байланысларын тормозлайды, сондай ак жана нерв байланысларынын жузеге келиуине иркиниш жасайды. Берилген материалды есте калдырыудан бурын хам кейин соган усас баска материал еске алынса ямаса кандай да бир кыйын ис орынланса да тормозланыу кушейеди. Маселен шет тили созлерин уйрениуден

кейин математика тарауынан кыйын маселени шешуу шет тили созлерин еске тусириуди бир канша кыйынластырады.

Материалды естен шыгармау ушун умытыуга алып келиуши себеплерге мумкин болганынша иркиниш жасау керек. Окуу материалына кызыгыушылык оятыу хам окуу материалларын такирарлауды дурыс шолкемлестириу жолы менен окуушылардын пухта озлестириулерине ерисиу зарур.

Окуу материалын озлестириу процессинде окуушылардын шаршауына, халсиреуине жол коймау керек. Бунда окуушыларга коздырыушылардын артыкша тасир корсетиуине мумкиншилиги болганынша жол коймау, сонын менен бир уакытта окуушылардын дыккатын керекли материалга карата билиу керек. Есте калдыруу лазым болган материалга барлык итибарды каратыу гана оны соныннан анык еске тусириуге мумкиншилик бередит. Материалды еске алыудан бурын ямаса кейинги хызмет себепли жузеге келиуши тормозланыуга жол коймау ушун окуу материалын хам оны есте калдыруу усулларын хар тареплеме озгертип баруу зарур.

5. Есте алып калынган материалдын мазмунына карай есте саклау 3 турге болинедиҮ

1. Образлы есте саклау
2. Соз-логикалык есте саклау
3. Эмоционал есте саклау

Образлы есте саклау аркалы материал биринши сигналлар сыяклы, кориу, еситиу, харекет, тийиу хам баска сезиу тасийирлери туринде еске алып калынады. Маселен биз бурын озимиз корген косык-шынын образын ол аткарган косык намасын, онын косык айткан уакыттагы манили ис-харекетлерин хам хар кыйлы анализаторлардын иси натийжесинде пайда етилген баска тасийирлерди есимизде саклаймыз. Образлы есте саклау окуушылардын билиу хызметинин сезим тийкарын тамийин етеди.

Созлер аркалы билдирилген пикирлер соз-логикалык есте саклауы жардеминде есте сакланып калынады. Окуушылар озлери уйренетугын уакыялардын ахмийетин корсетиуши тусиниклерди озлестириу, хуким хам жуумак шыгаруу процессинде есте саклаудын тап мине усы турине суйенип ис алып барады. Коркем хам илимий адебиятлар текстлерин есте алып калуу хамде еске тусириу тийкарында соз-логикалык есте саклауы жатады. Бунда пикирлер тап китаптагыдай созбе-соз турде де, сондай-ак пикирдин соз сууретлениуи анык сакланбаган халда да есте алып калыныуы хам еске тусирилиу мумкин.

Соз-логикалык есте саклауын айырым уакытлары логикалык есте саклау деп те жургизиледи. Бул есте саклау кен хам терен пикир жургизиуге тийкарланады, адамнан материалларды системалы озлестириуди талап етеди.

Эмоционал есте саклау адамнын бурын оз басынан кеширген сезимлерин, эмоционал жагдайларын есте алып калуу деген соз. Сонын ушун кашан болса да кандай да бир улкен хамде курамалы исти амелге асырган уактымызда ямаса жарыс женимпазы болганыңызда ха сол сыяклы баска жагдайларда сизде йош урган кууаныш, мактаныш сезими арадан бир канша уакыт откеннен кейин де ядыңызда тиклениуи мумкин. Имтихан уактанда канатландыарсыз жууап кайтарган ямаса надурис орынсыз ис-харекет себепли катты ренжип, уялган болсаныз сиз оны узак уакыт естен шыгармауыңыз мумкин.

Эмоционал есте саклау образларынын адам ис-харекетлерине хамде ис ислеуине тасийир кушинин улкен екенлиги айырыкша атап отиу керек.

Балаларга талим хам тарбия беруи процессинде мумкин болганынша олардын эмоционал есте саклауына суйениу керек, буб балалардын зарур билимлер окуу хам конликепелерин бирканша ансатлык пенен пухта хамде анык озлестириулерин тамийин етеди. Маселен мугаллимнин окуушыларда кушли тасийир калдырган гуррини, олардын ядында жони менен баян етилген материалга караганда бир канша узак хам жаксы сакланып калады. Бирак шеннен тыскары кушли тасийирлениу керисинше есте саклау жумысынын натийжелилигин томенлетип жиберуи мумкин.

Есте саклаудын булардан баскадаҮ ерикли есте саклау, ериксиз есте саклау, кыска хам узак муддетли, оперативлик есте саклау, тусинип хам тусинбей есте саклау деген турлери бар.

6. Турмыста есте саклау тарауында адеуир даралык айырмашылыкларды баклауга болады.

Адам нени жаксы есте саклайтугынлыгына хам оны калайынша есте саклауды абзал коретугынлыгына карай есте саклаудын хар кыйлы турлерин айырып ышгарады.

Бириншиден адамлар хар кыйлы материалды турлише есте саклайды. Биреулер картиналарды-албетте затларды, ренлерди сеслерди ен жаксы есте саклайды. Бул есте саклаудын коргизбели образлык туринин уакиллери болады. Баска биреулер пикирлерди хам соз аныктамаларын, тусиниклерди, формулаларды хам т.б. ен жаксы есте саклайды. Бул есте саклаудын сойлем-логикалык туринин уакиллери болады. Ушинши биреулер коргизбели-образлы материалды да сойлем-логикалык материалды да бирдей жаксы есте саклайды. Бул есте саклаудын гармоникалык туринин уакиллери болады.

Екиншиден адамлар хар кыйлы усуллар менен есте саклауды абзал кореди. Мине усы коз-карастан тийкаргы анализаторлардын есте саклау процессине катнасуу дарежесине карай есте саклаудын хар кыйлы турлерин кориу, еситиу, харекет етиуши хам аралас кориу-еситиу, кориу-харекет етиуши хам еситиу харекет етиуши турлерин айырып шыгарады.

Бир адамлар кориу, баска биреулер еситуу аркалы ушинши биреулер харекет етиуши сезимлердин жардеми менен, тортинши биреулер комбинацияланган усыл менен жаксы есиндей саклайды. Сондай-ак мектеп окуушыларын баклай отырып, биреулер окуу материалын ишинен окуу аркалы, баска биреулер дауыслап окуу ямаса мугаллимнин созлерин тынлау аркалы табыслы есте саклайтугынын, ушинши биреулер есте саклау ушын жазууды колланатугынын кориуге болады. Есте саклаудын аралас тийпи ен коп тараган болады. Есте саклаудын сап тийпи сийрек ушырасады.

Есте саклаудын коргизбели-образлы тийпинин болууы биринши сигнал системасынын белгили дарежеде басымлыгынан, сойлеу логикалык туринин болууы екинши сигнал системасынын басымлыгынан, гармоникалык туринин болууы еки сигнал системасынын тен салмактылыгынан келип шыгады.

Ен акырында адамнын есте саклауында онда есте саклауды айырым процесслери каншама рауажланганына карай сыпатлауга болады. Егерде адамҮ 1. есте тез саклауды. 2. есте тыянакты саклауды. 3. саррас еске тусиуи. 4. есте саклаудын таяр екенлиги менен озгешеленип турса биз ол адамнын есте саклауы жаксы екен деймиз. Есте саклаудын таярлыгы дегенде сол уакытта зарур нарсени еске тусире алыу укыбын, ягный екинши сигнал системасынын сигналларынын тасийри астында керекли байланысларды тез тирилтиуди тусинеди.

Тез есте саклай билетугын да, узак уакыт есте саклайтуугын да, саррас еске тусире алатугын да, ен зарур уакыттын озинде еске тусире алатугын да адамлар мудамы ушыраса бермейди. Бул харкыйлы материал жонинде хар кыйлы адамнын кызыгушылыкларына, онын касибине карай жуз береди. Биреулер бет-алпетти тез хам анык математикалык материалды гунгирт есте тутады, баскаларды, музыканы, жаксы турмыстагы нарселерди гунгирт есте саклайды х.т.б.

Есте саклаудын ен коп таралган типлогиясы есте саклаудын тезлиги хам ядта саклаудын тыянактылыгын бахалау менен байланыслы болады. Тез есте саклауды хам тыянакты ядта саклауды бириктириу ен колайлы болады.

Мектеп окуушыларына арасында сабаклыктын болимин бир рет окуудын ямаса мугаллимнин тусиндириуин дыккат пенен тынлаудын ози-ак материалды есте саклау шын жеткиликли болатугын балалар жийи-жийи ушырасып турады. Бундайда усы балалар ядлап алган нарсесин тек есте саклап гана кйомастан, оны узак уакыт ядында да саклайды, оны ансат хам толык есине тусиреди. Уйренген нарсесин тез есте саклайтуугын хам узак уакыт ядында саклайтуугын мектеп окуушылары баска окуушылардын арасында билимлерди озлестирип алыудагы табыслары менен ажыралып турады.

Мугаллимге окуу материалын асте-акырын есте саклайтуугын, бирок уйренип алган нарсесин узак уакыт ядында саклайтуугын мектеп окуушылары менен де жумыс жургизиуге туура келеди. Бундай мектеп окуушыларын окуу материалын жеделли такирарлау жолы менен уйренип алыуга хар кыйлы усылларды колланыугаҮ тынлауга, окууга, еситкенин жазып алыуга, суурет салууга, коргизбели куралларга суйениуге х.т.б. кошаметлеуи тийис. Кайта-кайта такирарлаулар натийжесинде бекемленип калган окуу материалы усы мектеп окуушыларынын ядында тап тез есте саклайтуугын окуушылардагы сыякты узак уакыт хам тыянакты сакланып калады.

Окуушылардын арасында окуу материалын тез есте саклайтуугын, бирок уйренип алган нарсесин соншама тез умытып кететугын балалар да ушырасады. Олар адетте еки-уш кун откеннен сон бекемленип материалды гунгирт, толык хам анык емес туринде еске тусиреди. Бундай мектеп окуушыларында баринен де бурын узак есте саклауга багдарланышылыкты, отилгенди белгили бир уакыттан сон оз бетинше толыктырууга адетлениушиликти тарбиялап шыгаруу зарур, оларды мудамы тексериПб кадагалап баруу тийис. Жана материалды озлестирген уакытта окуушыларга откендеги билимлерден кайсысы жана материал менен байланыслы болса, соны такирарлау бойынша жеке тапсырмалар беруу зарур.

Окуу материалын асте-акырын есте саклау хам оны тез умытып жиберуу ен кыйын жагдай болады. Гейпара балалар материалды уйрениуге коп уакыт хам куш жумсаса да, оны анык еске тусире алмайды хам тез умытып жибереди. Олырдын есте саклауы оншама натийжели болмауы харкыйлы себеплер менен тусиндириледі. Каде болагындай ак есте гунгирт саклау сабакларга жийи-жийи келмей калатугын окуу тапсырмаларын системалы турде орынламайтуугын, есте саклау усылларын коллана билмейтуугын мектеп окуушыларында бакланады. Бул балаларга мудамы жардем беруу, оларды максетке мууапык билим ийелеуге шыдамлылык пенен уйретиу зарур. Тийисли жумыс жургизилген жагдайда оларда есте саклау хам еске тусириу процесслери анагурлым жаксыланып кетеди.

Есте саклаудын оншама натийжели болмауы ауырулардан, катты жуда шаршаудын салдарынан келип шыгады. Бундай балаларга жеке талим берюден хам уйрениуде тиккелей жардем корсетюден тыскары арнаулы режимҮ окуу хызмети менен дем алыуды аумастырып туруу, окуу тапсырмаларын акылга мууапык болистрип беруу хам т.б. зарур болады.

Есте саклаудын аз гана натийжелери огада жийи окуушылардын жаман ядына емес, ал жаман есте саклауына байланыслы болады. Егерде окуушы сабакта алан болып отырса ямаса кунт пенен жумыс ислеуге адетленбеген болса, ол окуу материалын жаман кабыл етеди, демек ол хеш нарсени есте саклай

алмайды. Оқыушынын дыккатлы болмауы ямаса дыккаттын жеткиликсиз болууы жаман есте саклаудын ен ахмийетли себеплеринин бири болады.

7.Есте саклаудын белгилери адамда нарестелик дауиринде козге тасланады-есте саклау таныу туринде, кейин ала болса сол уакытлары жок шахслар хам затлар хаккындагы апиуайы тусиниклер туринде пайда болады. Мектепке шекемги жастагы балалардын есте саклауы ериксизлиги хамде анык образлы характерге ийе болууы менен ажыралып турады. Есте саклаудын бул озгешеликтери киши мектеп жасында да коп тарепинен сакланып калады, бирак сонын менен бирге балалардын мектеп талимине отиулерин натийжесинде олардын ядында ахмийетли озгерислер жуз бериуи козге тасланады. Оқыу материалын ерикли есте алып калуу хам еске тусириудин роли кескин артып барады. Бирак бала еле бул дауирде есте алып калуудын усылларынан пайдалана билмейди. Бала материалды созбе соз, коп мартебе такирарлау жолы менен есте калдырууга харекет етеди. Сол себептен де, бул дауирде мугаллимнин киши жастагы мектеп оқыушылары оқыу хызметлерин дурыс озлестириуи, оқыушыларга есте алып калуу уазыйпалары хам усылларын тусиндириуи шешиуши ахмийетке ийе.

Жокарыда айтып отилгениндей баслауыш класс оқыушыларына асиресе реминисценция, ягный материалды кешигип еске тусириу озгешелиги тан. Бунын себеби балаларда еле кушли болмаган нерв системасынын тез шаршап калууынан.

Шет ел айырым психологларынын бала тап оспиримлик жаска шекем тийкарынан механик есте саклауга ийе болады деп тусиндириулерин дурыс емес. Киши жастагы мектеп оқыушылары да оқыу хызмети процессинде тийкарынан логикалык есте саклаудан пайдаланады, бирак материалдын манисине тусиниуде затлар хам уакыялардын козге анык тасланып туруушы байланыслары хамде мунасибетлерине суйенеди. Бирак киши жастагы оқыушыларда анык образлы есте саклау устем болса да, оларда соз-логикалык есте саклауы анык образлы есте саклауга караганда бирканша тез рауажланады. Сол себепли баслауыш классларда соз-логикалык есте саклауын рауажландырууга барлык кушти каратыу керек.

Оспиримлик дауирде есте саклау жуда тез пат пенен рауажланады.

Оспиримлик дауирде есте калдыруу усылларында да ахмийетли озгерислер жуз бередит. Оспирим ози есте алып калууы лазым болган материалды тусиниуге харекет етеди, материалды кандай болса сондайлыгына емес, мумкин оз созлери менен есте калдыруу хамде еске тусириуге умтылады, оны ыкшамластырады хам улыумаластырады. Бунда оспирим баскаларга куры ядлап алгандай болып коринбеу ушын айырым жагдайларда материалды анык есте алып калууды макул кормейди, онын бул катесин озине жатыгы менен тусиндирип койган макул.

Егер киши мектеп жасындагы оқыушылар панди уйрениуде корсетпели кураллардан пайдаланса, саналы турде есте калдыруу усылларын озлестириу сонша натийжели болып шыгады.

Оқыушыларда тусинип есте калдырууды, локалык есте калдырууды рауажландыруу ушын мугаллим балалардын сууретлеу-корсетпели есте калдырууына болган умтылыуларынан мумкин болганынша пайдалануу керек. Есте калдыруу ушын умтылыуда киши жастагы мектеп оқыушыларынын корсетпелилик объектлерге суйениулерин олардын пикир жургизиулерин сууретли корсетпели характерге ийе екенлиги менен тусиндириледи.

Оқытуу тажирийбеси хам психологиялык тексеруулер соны корсетеди, билимди пухта беккемлеуде пухта хам узак есте калдырууга шамалау улкен ахмийетке ийе.

Еки топар оқыушыларга бир кыйлы материалды ядлау тапсырылады. Оқыушылардын есинде калай калдырганлыкларын тексеруу биринши топарда бир куннен кейин, екинши топарда болса бир хаптеден кейин откерилетугынлыгык айтады. Бирак еки топарды да бир хаптеден кейин тексереди. Сорату натийжелери бойынша ядлап алынган материалды бир хаптеден сон соралатугын екинши топар оқыушылары жаксырак билетугынлыгы аныкланган.

Оқыушыларда жуда пухта есте калдыруу жол-жорыгын тарбиялау тек гана сол уакытлары уйренилип атырган материал бойынша емес, мумкин бурын уйренилген материал бойынша да билимди баркулла хам системалы турде тексерууге байланыслы.

Есте саклаудын натийжелелиги киши жастагы оқыушыларда оз-озин тексеруу дарежесинин рауажланганлыгына, озин тексере билиуине ягный есте сакланган материалды канша толык хам анык баян ете билиуине байланыслы.

Оқыушы шахстын улыума рауажланыуына мууапык есте калдыруу 1 хам 2 класс оқыушыларында оз-озин тексеруу 3 хам 4 класс оқыушыларындагы озин-ози тексерууден путкиллей ажыралып турады.

1-2 класс оқыушыларында оз-озин тексеруу жуда бос рауажланган ха адетте олар есте калдыруу процессинде оган бойсынбайды. Баслауыш классларда ислеуши тажирийбели мугаллимлер 1 хам 2 класс оқыушыларынын озин-ози тексеруулерине исенбей дыккат пенен тексеруу кереклигин жаксы биледи. Киши жастагы оқыушыларда жетерли рауажланбаган озин-ози тексеруу оларды улкенлерден тез-тез берилген уазыйпаны кандай уйренгенликлерин тексерип кориуди соранып отиниш етиулерин менен тастыйыкланады. Олар озлерин тек гана тексерууди билмейтугын емес, мумкин берилген уазыйпаны билип алганы ямаса алмаганы хаккында озлерине кобинесе есап бермейди.

1-2 класс оқыушылары ядлап алыуда озин-ози тексерген уакытларда озлерин сырттан тексереди. 1-2 класс оқыушылары оқыган нарселеринин барлыгын толык ядында саклауга тырысады, олар озлеринин барлык дыккатларын хамме нарсени ядында саклауге хеш нарсени тусирип калдырмауга харекет етеди. Бирак олардан сабакта сораганда кобинесе олар уйде билип алган нарселерин айтып бере алмайды. Бундай уакытларда олар узак коп оқыганлыкларын, харекет еткенликлерин хам баскаларды айтып, мугаллимди толык шыны менен исендиреди.

3-4 класс оқыушыларында озин-ози тексерюуде ахмийетли хам сапа озгешеликлери болады. Оқыушылар еки жыллык оқыу дауамында билимин озлестиреди, асте акырын зарур болган озин-ози тексерюудин усыл хам конликлелерин ийелейди.

3-4 класс оқыушыларында озин-ози тексерюудин биринши ажыралып туратугын озгешелиги, олар тийкарынан такирарлап баян етиуге суйенеди. Озин-ози тексерюудин екинши озгешелиги соннан ибарат, ол бул жастагы балаларда есте калдырыудын максетине карап озгереди. Айырым бир жагдайларда оқыушылар материалды жалпысына тексерюу хам толык такирарлап баян етиуге суйенеди, тагы бир жагдайларда материалдын тийкаргы маниси ен кыйын жерлерин хам айырым бир белгилерин кандай есте калдырганлыкларын тексерип кореди.

Бунын барлыгы 3-4 класс оқыушыларында материалды есте саклауда озин-ози тексерюуде жуда жеделли хам анлы характер ийелегенлигин корсетеди.

Озин-ози тексерюу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

1. Есте саклау деп неге айтамыз?
2. Есте саклаудын физиологиялык механизмлери нелерден ибарат?
3. Ерикли хам ериксиз есте калдырыуды тарийиплеп берин?
4. Саналы хам механикалык есте калдырыу дегенимиз не?
5. Натийжели есте саклау шартлерин умытыудын роли барма?
6. Адам турмысында умытыудын роли барма?
7. Умытууга карсы гуресиудин тийкаргы усыллары?
8. Умытыудан кандай турлери бар?
9. Есте саклау хам умытыу озгешеликлери.
10. Адамлар есте саклауындагы жеке айырмашылыктар нелерден ибарат?
11. Киши жастагы оқыушыларда ерикли есте саклаудын рауажланыуы хаккындай айтып берин?
12. Киши жастагы оқыушыларда сапалы есте калдырыу усыллары калай жетилиседи?
13. Киши жастагы оқыушылардын есте калдырыуында озин-ози тексерюу хам такирарлап баян етиу калай рауажланады?

Тапсырмалар

1. Оқыу материалын жаман есинде калдыратугын бир еки жас оқыушыларга есте калдырыудын дурыс усылы менен талим берин.
2. Хар кыйлы класстагы айырым бир оқыушыларда корсетпели оқыу куралларынын материалын есте калдырыуга болган тасийрин уйренин.

Тестлер

Қ1. Ериксиз есте калдырыу калай пайда болады?

а) алды бурын есте калдырыуды максет етип коймастан, еркимизден тыскарыда, оз-озинен пайда болады.

- в) белгили бир нарсени ойлап атырганда бирден пайда болады.
- с) екинши бир адам менен сойлесип турганда бирден пайда болады.
- д) адам уйыклап атырганда пайда болады.
- е) адамнын кеуил хошлыгы, ден саулыгы жаксы уактында пайда болады.

Қ2. Есте саклаудын онша натийжели болмауы нелердин себебинен келип шыгады?

- а) адамнын билиминин жеткиликли дарежеде болмауынын себебинен
- в) ауырыудан, катты шеннен тыскары шаршаудын салдарынан
- с) коп сойлегенликтен хам кыдырганлыктан
- д) дене шынықтырыулар менен шугылланбаганлыктан
- е) кайта-кайта коп оқып бергенликтен

У К Ы П Л Ы Л Ы К

Ж о б а с ы Ү

1. Укыплылык хаккында тусиник.
2. Укыплылык хам зейин
3. Укыплылыктын турлери.
4. Укыплылык хам шахс.
5. Балалардын укыплылыгын рауажландырыудын шартлери.

6. Киши жастагы мектеп окуушыларында арнаулы укыпчылыкларды осирюу.

Таяныш тусиниклерУ

Укыпчылык, арнаулы укыпчылык, улыума укыпчылык, шеберликлер, конлигиулер, билим зейин, талант, гениаллык, анализаторлар, кызыгыушылыклар, кызгынлык, тасийирлер, лаззетлениу, канаатланыу, бийпаруа, ыклас, жокары нерв хызмети.

А д е б и я т л а р У

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тарақкитининг яанги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халки хеч качон, хеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
4. И.Каримов ҒОзбекистан XXI асир босагасындаУ кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликлериҒ Н-1998 ж.
5. И.Каримов ҒБиздан озод ва обод ватан колсинҒ Т-1994
6. И.Каримов ҒБоркомол авлод орзусиҒ Т-1999
7. И.Каримов ҒБуюк максад йулидан огишмайликҒ Т-1993
8. Э.Гозиев ҒИнсон психикасининг ривожланишиҒ Т-1996
9. Э.Гозиев ҒПсихологияҒ Т. 1994 йил.
10. Э.Гозиев, Н.Азимов ҒОлий мактаб психологиясиҒ Т. 1994
11. Э.Гозиев, Г.Тулаганова ҒПедагогика-психология асослариҒ Т. 1997
12. В.М.Каримова, Ф.А.Аромова ҒПсихологияҒ Т-2000
13. Кадилова М.А. ҒМутахасисликка киришҒ Т-1999
14. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
15. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

1. Озбекистан Республикасы Президенти И.А.Каримов озинин ҒБаркамол авлод орзусиҒ атлы мийнетинде ҒБилимге кумар, талантлы жасларды тауып, оларды Уатанга пидайы инсанлар етип тарбиялау мухаддас уазыйпаҒ деген еди.

Адамнын кандайда бир хызметке укыбы бар екени тууралы айтыуга не тийкар бола аладыУ Буган еки корсеткишУ хызметти менгерюу тезлиги хам жетискенликлердин сапасы тийкар болады. Егерде адам, бириншиден, кандай да бир хызметти тез хам табыслы менгерсе, тийисли укыпчыларды хам конлигиулерди баскаларга караганда ансат ийелеп алса, ал екыншиден, орташа дарежеден анагурлым жокары жетискенликлерге ериссе, оны укыпчы деп есаплайды.

Бул неден гарезли боладыУ Не ушын баска да барлык тен жагдайларда бир адамлар баска бир адамларга караганда кандай да бир хызметти тезирек хам ансатырак менгерип алады жане онда кобирек табыска ериседи. Маселе хар бир хызмет (педагогикалык, музыкалык, конструктивлик, математикалык, адебий хам т.б.) адамнын психикалык процесслерине анализаторлардын жумысына, тасийирлениушилик тезлигине, жеке келбетинин касийетлерине белгили бир талапларды коятугынында болып отырады. Бир адамлар тийисли сыпатларга ийе болыуы, ал баска биреулеринде олар босан рауажланган болыуы итимал. Егерде адамлар тийисли хызметтин талапларына ен коп дарежеде жууап беретугын жеке-психологиялык озгешеликлерге ийе болса, усы нарсенин ози олар усы хызметке укыпчы дегенди билдиреди.

Укыпчылык-бул адамнын усы хызметтин талапларына жууап беретугын хам оны табыслы турде орынлап шыгыуынын шарты болатугын жеке психологиялык озгешеликтери болады.

Усы аныкланын ен ахмийетли тарапларине дыккат аударайык. Бириншиден, укыпчылык жеке озгешеликлер, ягный бир адамды баска бир адамнан айырып туратугын нарсе болады. Екиншиден, бул апиуайы озгешеликлер емес, ал психологиялык озгешеликлер болады. Сонлыктан узун, назик бармаклар (пианисттин озгешеликтери) ямаса узун бой (баскетболшынын озгешеликтери) белгили бир хызметте табыска ерисюуге жардем бергени менен укыпчылар болмайды. Ал ен акырында укыпчылар-бул хар кандай жеке-психологиялык озгешеликлер емес, ал белгили бир хызметтин талапларына мууапык келетугын озгешеликлер болады.

Маселен, укыпчылыкка музыкага катыкулак болыу хам ыргакты сезе билиу, ал усылар музыка менен табыслы шугылланыу ушын зарурҒ конструктордын, инженердин хызметин орынлау ушын зарур болган конструктивлик кыял етиу, спорттын зарур болатугын харекет етиу тасирлениушилигинин тезлиги, сууретши-живописец ушын ренди назик ангара билиушилик жатады.

Психикалык процесслердин (сезиулердин кабыл етиудин, ядтын, ойлаудын, кыял етиудин) жеке озгешеликтери менен бир катарда анагурлым курамалы жеке-психологиялык озгешеликлерде укыпчылар болады. Олар кызгынлык тасийири жигерлилик моментлерин, хызметке жасалатугын катнас элементлерин хам психикалык процесслердин гейпара озгешеликлерин камтыйды, бирок кандайда бир айырым психикалык касийетлерден (маселен, педагогикалык адеп-икрамлылык, акылдын математикалык багдарланыушылыгы ямаса адебий доретиушиликтеги эстетикалык позиция усундай) ибарат болмайды.

Харкандай хызмет адамнан бир гана укыпты емес, ал бир катар оз-ара байланыслы укыптарды талап етеди.

Кандайда бир айырым укыптын кемшилиги, босан рауажланыуы баска укыптардын кушли рауажланыуы есабынан толыктырылыуы мумкин. Укыптардын арасын толыктыруудын усы касийети хызметтин харкыйлы турлерин менгеруу, касип таулау ушын анагурлым кен мумкиншиликлер береді. Айырым укыптын болмауын тыянаклы мийнет етиу, табанлылык, катты куш жумсау менен де толыктырыуга болады.

Укыптылыклар тек тийисли хызмет процессинде калиплеседи, демек жузеге шыгады. Адамды хызметте бакламай турып, онда укыптын бар ямаса жок экени тууралы пикир айтыуга болмайды. Егерде бала ен болмаганда музыкалык хызметтин ен апиуайы формалары менен шугылланбаган, оган музыка уйретилмеген болса, онда музыкага деген укыптылык тууралы соз етиуге болмайды. Тек усы талим беруу (талим болганда да дурыс талим беруу) процессинде гана онын укыптары кандай экени, онын ыргакты сезиуи, музыкалык есте саклауы тез хам ансат ямаса асте акырын хам зорга калиплесип баратугын талим болады.

Адам анау ямаса мынау хызметке укыпты болып тууылмайды, онын укыптары онын омири дауамында, талим-тарбия алыудын тасири астында дурыс шолкемлестирилген тийисли хызметте калиплеседи, жузеге келеди, рауажланады. Баскаша етип айтканда, укыптылык-табийий емес, ал турмыслык касийет болады.

Адамлардын укыптары тарийхый жагынан мутажликлерди канаатландырууга багдарланган хызметте доретиледи хам рауажланып барады. Адамзат жамийетинин тарийхый рауажланыуынын барысында жана мутажликлер пайда болады, адамлар хызметтин жана тарауларын доретти. Сойтип жана укыптардын рауажланыуы ушын жагдай туудырды. Маселен, бизин заманымызда космослык кенисликти озлестириу зарурли пайда болды, адам хызметинин путкиллей жана тури-космонавттын хузмети пайда болды. Космослык ушыуларга арнаулы укыптарды калиплестириу зарурлиги тууылды, ал бундай укыптар космонавт болууга талабанларды рауажландырды.

Укыптылык билимлер, шеберликлер, конлигиулер менен тыгыз байланыста болатугынын атап корсетуу лазым. Бир жагынан укыптар билимлерден шеберликлерден, конлигиулерден гарезли болады-билимлерди, шеберликлерди, конлигиулерди ийелеу процессинде укыптылыклар рауажланады. Екинши жагынан билимлер, шеберликлер, конлигиулер укыптылыклардан гарезли болады-укыптылыклар тийисли билимлерди, шеберликлерди, конлигиулерди тезирек, ансатырак беккемирек хам теренирек ийелеп алыуга мумкиншилик береді. Маселен математикалык билимлерди, шеберликлерди хам конлигиулерди ийелеп алыу процессинде математикалык есте саклау, геометриялык кенислик жагынан коз алдына келтириу укыбы, логикалык ойлау укыбы хам тагы баска сыяклы укыптар рауажланады. Баска жагынан, жаксы математикалык есте саклау, логикалык ойлауга укыптылык болган жагдайда математика тарауында билимлерди, шеберликлерди, конлигиулерди ансатырак, тезирек жане табыслырак ийелеп алыуга болады.

Бирок укыптылыкларды хам билимлерди, шеберликлерди, конлигиулерди барабар деп караушылык турпайы кате болар еди. Билими жетиспеушиликти ямаса шалагайлыкты укыпсызлык деуге болмайды. Баланын аз билиуине, шалама-шекки билимлерине, ол зарурли билимлерге хам шеберликлерге ийе емеслигине тийкарлана отырып, окуушыда укып жок деп асыгыс устиртин жуумак шыгаратугын мугаллим катты катге жол кояды.

Сууретшилик Академиясынын мугаллимлери усындай кате иследе. Олар Академияга окууга кирмекши болган болажак уллы рус художниги. жас В.И.Суриковтын жумысларын былайынша бахалаган еди: "Бундай сууретлер ушын сизге хатте Академиянын капталынан отиуди кадаган етиу керек". Ал В.И.Суриковтын суурет салыу тарауындагы шеберликлери хам конлигиулери еле толык калиплеспеген болса да, ол сол уакыттын озинде-ак огада улкен укыптарга ийе еди. Суриков уш ай дауамында суурет салыу техникасын ийеледи хам барибир Академияга окууга кирди. Бул илим хам искусство тарийхындагы жалгыз уакыя емес. Баслауыш мектептин мугаллимлери Н.В.Гогольди рус тилин уйрениуге укыпсыз деп есаплады. Уллы илимпаз фирзик И.Ньютон мектепте укыпсыз, укыпсыз болганда да тап физикага хам математикага укыпсыз деп есапланатугын еди.

Билимлерин, шеберликлерин хам конлигиулерин бахалаган уакытта окуушынын укыптарына, онын мумкиншиликлерине итибар беруге толык болады. Окуу хызметинин бирдей натийжелери бир жагдайда тажирийбелер мугаллимде канаатланбаушылыкты (сен жеткиликсиз окыйсан, сеннен буннан да жаксырак натийжени кутуге болады), ал баска бир жагдай онын мактауы (сенин натийжелерин бурынгыга караганда анагурлым жаксы. Сен белгили жетискенликлерге ересе алдын, жумыс ислеуди дауам ете бер) пайда етиуи итимал.

2. Укыптылык хаккында айтканда, бул тарауда жуда коп пикирлер бар екенлигин айтып отиу керек. Тек гана кунделикли сойлесиуимизде гана емес, мумкин айырым уакытлары баспа созде де "Туума музыкалык укыптылыклар, табийий талант, шахмат комбинацияларын курууда туума укыптылыклар бар" деген пикирлерди ушыратуу мумкин.

Укыпчылыктар туума болады деген пикирлердин пайда болууы жуда көп себептерге байланышы. Укыпчылыктар шахтын курамалы психик өзгешеликтери болып табылады. Айтайык, сезиу хам кабыл етиулерге караганда оларды колланыу кыйынырак, сонын ушын олар жетерли дарежеде терен уйренилмеген. Тап мине усы нарсе укыпчылыкка деген натууры коз карасларга карсы гуресиуге тоскынлык етеди.

Айырым психологлар арнап, озинин класслык маплерин козлеген халда Ғукыпчылыктар насиллик жол менен ата-аналардан балаларга отеди деген мыш-мышларды (радио, баспа соз хам тагы баскалар аркалы) таркатады хам таркатпакта.

Хазирги психология бул теорияларды катты бийкар етеди хам укыпчылыктар туума емес, мумкин адамлар тарепинен турмыс процессинде пайда етиледі деп есаплайды. Бирак сонын менен бирге ол адамлар хар кыйлы туума зейинге, ягный организмнин туума анатомия-физиологиялык өзгешеликтерине хам биринши наубетте жокаргы нерв хызметинин анатомия-физиологиялык өзгешелигине (нerv процесслеринин кушине, тураклылыгына хам харекетшенлигине) анализаторлардын жетилскен дарежесине ийе болууларын да тан алады. Мысалы, айырым базы бир ренлерди путкиллей сезбеулері (дальтонизм хадийсеси), тагы бир адамларда болса, машык етиу натийжесинде емес, мумкин анализаторлардын жетилскен дарежеде рауажланганлыгы себепли бундай сезгирлик шеннен тыскары жокары болушылыгы малим.

Сондай-ак жокаргы нерв хызметинин тек инсанга тан болган таза типлериҮ коркем тип, пикирлеуши тип хам орташа тип өзгешеликтери зейинге де байланышы.

Нerv системасынын пикирлеуши типі адам хызметинде екинши сигнал системасынын устем турууы, адам хызметинде ойлау процеслери ахмийетинин басымлыгы характерленеди. Бул тип уакиллериндеги биринши сигнал системасы образлары жетерли турде анык хам жанлы болмауы мумкин. Керисинше коркем типтеги адамларда биринши сигнал системасы басым болады. Олардын образлары шеннен тыскары анык хам ансатлык пенен тикленеди. Орташа тип биринши хам екинши сигнал системаларынын тураклылыгы менен характерленеди. Хазирги психологлардын ен сонгы изертлеулері хар кыйлы укыпчылыктарды жетилистириуде биринши хам екинши сигнал системаларынын оз-ара байланысы емес, мумкин олардан биреунин, кобинесе хар екеунин де жокары дарежеде рауажланганлыгы муқым екенлигин корсетеди. Маселен, математик укып ушын сигнал системаларынын байланысы гана емес, мумкин екинши сигнал системасынын каншелли рауажланганлыгы ахмийетли. Буннан тыскары окушылардын математик укыптарын тексеріу натийжелеринин корсетіуинше, бул укыпчылыктардын рауажланыуы ушын екинши сигнал системасынын жокары дарежеде рауажланган болууы менен бир катарда, биринши сигнал системасынын да жокары дарежеде рауажланган болууы, хаттеки айырым уакытлары онын екинши сигнал системасынан басым болууы ен жаксы тийкар болып есапланады.

Коркем укыпчылыктар хаккында да соны айтыу мумкин болса керек. Сууретши жуда жаксы рауажланган тусиниклерге, бул демек-биринши сигнал системасына ийе болууы керек. Бирак сонын менен бирге терен пикир жургизиуши, затлар хам уакыяларды терен талыклау, сондай-ак оларды синтез ете алыуы ушын ол агартыушы да болууы керек. Сонда гана ол ози сызып атырган сууреттин формасын жаратып гана калмай, мумкин оны терен мазмун менен байытыу, заманы ушын характерли болган типик образлар жаратыу укыбына ийе болууы мумкин.

Укыпчылыктардын тийкарын пайда етиуши жокаргы нерв хызметі типлери, асиресе анализаторлар хам шахс характеристикасы баска өзгешеликтеринин оз-ара байланышылыгы бир канша курамалы хам көп кырлы. Бирак олардын барлыгы олар айырым адамларда улыума укыптардын баскаларда бирканша тар, арнаулы укыптардын рауажланыуы ушын колай шараят жаратыуы гумансыз.

Кайсы бир окушыда сигнал системаларынын рауажланганлык дарежесин хам олардын исиндеги оз-ара мунасибетти аныклау, мугаллимге окушынын кушли таманларына суйенип, кушсиз таманларын осіріу керек деген принципті амелге асырууда тийкар болууы мумкин. Маселен, окушы жаксы образлы есте саклауга хам тусиниклерге ийе болган халда материалды жетерли турде улыумаластыра алмайды, абстракт уазыйпаларды шешиуде кыйналады. Демек окушыдагы образларга суйенип, онда логикалык ойлауды осіріу, оган улыумаластырыу хам талыклауга тийисли маселелерди кобирек беруі усылын тез-тез колланып туруу керек. Бирак мектептин адеттеги шараятларында окушылардын жокаргы нерв хызметі типлерин катесиз аныклауга мумкиншилик беретугын методика елеге шекем ислеп шыгылган жок.

Зейин укыпчылыктарды рауажландырууда айрыкша ахмийетке ийе. Маселен дем алыу жолларынын, дауыс шыгарыу агзалары хам тамактын устинги болиминин дузилісі окушыда вокал укыптарынын, диктор, лектор болуу укыбынын рауажланыуы ушын зейин болып хызмет етиуі мумкин.

Сол нарсени айтып отіу керек, хар кандай зейин хар кыйлы ахмийетке ийе болууы мумкин, ягный адамнын жасау жагдайларына карап, онда зейиннин тийкарында хар кыйлы укыпчылыкты жетилистириу мумкин. Маселен, нерв процеслеринин харекетшенлігі зейин сыпатында педагоглык укыпчылыктын рауажланыуына жардем беруі мумкин. Педагог курамалы шараятты тез уйренип алыуы, дурыс жууап

ямаса ис-харекетти оз уактында таба билиуи, оз дыккатын бир объекттен екинши объектке тез кошире алыуы керек. Бирак бул зейиннин ози шофер, машинист, саркарда хам баска касиптеги адамлардын укпыллыгын осирiuде де жардем береди.

Укпыллыкларды рауажландырыу ушын зейиннин барлыгы ахмийетли бирак зейин укпыллыктын рауажланыуынын бири гана. Кайсы бир адам анык хызметке ажайып зейинли болууы мумкин, бирак егер анык шараят болмаса, мине сол зейин тийкарында укпыллыклар рауажланбауы да мумкин. Гарезсизликтен бурынгы Озбекистан жуда коп талантлы адамлар мамлекети, бирак зейинли адамлар зейинлерин жузеге шыгарыулары ушын зарур шараятларга ийе болганда еди, талантлы адамлардын саны буннан да коп болган болар еди.

Зейиннин рауажланыу шарты-бул даслеп хызмет, даслеп педагог тарбияшы таманынан баскарылатугын сонын ала кем-кем беккемленип баратугын хамде максетке мууапык багдарланган, терен доретиушилик хызмет, Адам зейин тийкарында озине керекли укпыллыкларды осирiu ушын жуда коп мийнет етиуи керек.

Хар бир укыпка озинин белгили бир зейини сайкес келеди деп есаплауга болмайды. Зейинлер коп манили болады. Бул бирден-бир зейиннин тийкарында хар кыйлы укыплар тарбияланып шыгыуы итимал дегенди билдиреди. Маселен, харекетлердин тезлиги, сарраслыгы, назиклиги хам шакканлыгы сыяклы зейиннин тийкарында турмыс хам хызмет шараятларына карай гимнасттын денесинин тез хам оз-ара байланыслы харекет етиу укыбы да, хирургтын кол харекетлеринин назик жане саррас болууы укыбы да, скрипка шертиуши адам бармакларынын тез хам бир калипте харекет етиу укыбы да тарбияланып шыгыуы итимал. Коркемлик тип тийкарында актердын да, жазыушынын да, сууретшинин де, сазенденин де укыплары калиплесиуи итимал. У пикирлеу типинин тийкарында математиктин де, тилшинин де, философтын да укыплары калиплесе алады.

Колайлы зейинлер хам ен колайлы турмыс жане хызмет шараятларында баланын укыплары маселен, сазенделик, адебий коркемлик сууретлеу, математикалык укыплары огада ерте калиплесиуи хам огада тез рауажланып кетиуи итимал.

Бирак жас уактында жетискенликлердин болмауы укыплардын болмауынан дарек бермейтугынын ескертип отиу тийис. Маселен, атаклы математиклер, биологлар озлерин белгили дарежеде улкенирек жасында корсеткен.

3. Адамнын айырым укыплары еле онын курамалы хызметти табыслы орынлап шыгыуына кепил бола алмайды. Адамда рауажланган форманы хам ренди назик кабыл етиушилик еле оны сууретши ете алмайды. Харкандай хызметти менгерiu ушын бирликти дуетугын айырым, болек-болек укыплардын белгили дарежеде биригиуи, сапалык жактан озине тан бир путинлик, синтез сыяклы укыплар жыйындысы зарур болады. Усы синтезде айырым укыплар адетте белгили бир, негизги жеке касийеттин, озине тан болган орайлык укыптын атирапында биригеди.

Харкыйлы дарежедеги укыпларды уйрениу хам доретиушилик уйрениу айырып шыгарады. Уйрениу укыплары хызметти орынлаудын бурыннан белгили болган озлестириу, билимлерди, шеберликлерди хам конлигиулерди ийелеу менен байланыслы болады. Доретиушилик укыплар жана, туп нуха онимди доретиу, хызметти орынлаудын жана усылларын табуу менен байланыслы болады. Маселен, усы коз-карастан математикалык озлестириу, уйрениу укыпларын хам доретиушилик математикалык укыпларды айырып шыгарады. Улыума укыплылык-тек кандай да бир гана хызметте емес, ал хызметтин коплеген турлерин орынлау ушын зарур укыплар болады. Бул укыплар бир емес, ал бир катар белгили дарежеде бир-бирине мезгес хызметлердин кен топары коятугын талапларга жууап береди. Маселен, акылдын акыл жагынан жеделлилик, сын коз бенен караушылык, системалылык, акыл жагынан багдарланыушылыктын тезлиги, аналитикалык-синтезлик хызметтин жокары дарежеде, дыккатты бир жамлей билиушили сыяклы сыпатларын улыума укыплылыкка жаткарады. Арнаулы укыплар кандай да бир белгили хызметти-музыкалык, коркемлик сууретлеу, математикалык, адебий, конструкторлык-техникалык хам т.б. хызметти табыслы орынлау ушын зарур укыплар болады. Бул укыпларда айырым болек-болек укыплардын бирлигинен ибарат болады.

Маселен, математикалык есте саклау (санларды емес, ал пикир журитиудин хам далилдердин улыума схемаларын, типиклик маселелерди шешиу усылларын, улыума каделерди есте саклау) У санлык хам кенислик катнасыклары тарауында логикалык ойлау укыбы У математикалык материалды тез хам кен турде улыумаластырыу (хар кыйлы болып коринетугын математикалык пикирлерде хам харекетлерде, улыума нарсени коре билиу укыбы) дыккаттын бир акыл операциясынан екинши бир акыл операциясына ансат хам еркин аударыу У пикир журитиудин хам шешимлердин анык, апиуайы, унемли жане акылга мууапык болууына умтылуу хам т.б. математикалык укыплардын курамында улкен роль аткарады. Барлык болек-болек укыпларды математикалык хызметке деген зарурлик пенен байланыслы болган негизги укып математикалык багдарланыушылык (бул кабыл еткен уакытта кенислик хам санлык катнасыкларды, функционалык гарезиликти ажыратып шыгарыу тенденциясы деп тусиниледи) бириктирип турады.

Конструктивлик-техникалык укыптар техникалык кураллардын артыкмашылыктарын хам жетилсепгенлигин корюуге мумкиншиликти беретугун техникалык кураллар тарауындагы баклаушылыкҮ кенислик тусиниклеринин сарраслыгы хам кызыкчылыгыҢ комбинаторлык укып (усы туйинлерден, детальлардан жана комбинацияларды курастыруу, харкыйлы материаллардын касийетлерин салыстыра алыу укыбы)Ң техникалык ойлау (техникалык курылмалардын логикасын тусине билиу укыбы) сыякты компоненттерди камтыйды.

Музыкалык укыптар намаларды кызгынлык тасийри жагынан кабыл етиуде хам ансам танып алыуда коринетугун саз сеслеринин келисиуи сезими, наманы еситиуден-ак оны саррас такирарлай алыушылыкта (баскаша етип айтканда, музыкалык есте саклайда) коринетугун еситип коз алдына келтириу укыбы, музыкалык-ыргаклык сезим-ыргакты сезиу хам оны такирарлай алыу укыбы сыякты укыптардын бирлигин курайды. Оган кушли катыкулактык сестин патин баска улги менен салыстырмастан саррас белгилей алыу укыбы да улкен ахмийетке ийе болады. Усы барлык болек-болек укыптар негизги укыптын музыкалылыктын атирапына топарласып жыйналады. Музыкалык дегенде адамнын музыканы гейпара мазмуннын (сеслердин айтеуир гармониялык биригиуи емес) кориниуи ретинде кабыл етиу укыбы тусиниледи.

Доретиушиликти жеделликти хам эстетикалык позиция, бириктириуи болек-болек укыптар-баклаушылык, тасирлениушиликти (кабыл етилген нарсени кызгынлык тасири жагынан бастан кешириу), ядтын айкын, коргизбели образларынын болууы, сондай-ак тилдин кызгынлык тасирликтиги, образлылыгы хам коркемликтеги сыякты негизги касийеттер адебий укыптардын тийкарын курайды.

Пропорциялардын хам нурлардын катнастарын дурыс бахалай билиу укыбы, реннин коркемлик хызметин сезе билиу укыбы, доретиушиликти кыял етиу хам тагы баска коркемлик-сууретлеу укыптарына жатады.

Окыушыларды пухталык пенен уйренип атырган мугаллим талим-тарбия бериу процессин хам талим-тарбия бериуде жеке катнас жасауды дурыс шолкемлестириу ушын онын окыушысы неге укыпты екенин корсетуинде, усы укыптар кандай дарежеде жузеге келиуин де билиуи ахмийетли болады. Окыушынын тийисли бир хызметте озин корсетуин баклай отырып, онын укыптары тууралы пикир журитиуге болады. Укыптар тууралы тийкарынан алганда томендеги корсеткишлердин жыйындысына карайҮ 1.окыушынын тийисли хызметти менгериуде хам тез алга карай барыуына (алга карай барыуынын патине) карай,

2.онын жетискенликлеринин сапалык дарежесине карай, 3.адамнын усы хызмет пенен шугылланыуга кушли, тасийирли хам туракты турде бейим болуушылыгына карай пикир журитиуге болады.

4.Адамнын хар таманлама улыума камалга жетиуи онын улыума хам арнаулы укыптарынын жетилсипуин шарт етип кояды. Керисинше, адамнын тар хам бир тарапте психик хам физикалык жетилсипуи онын хам улыума, хам арнаулы укыптарынын осипуин хар дайым шеклеп кояды, тормозлайды. Улыума хам арнаулы укыптардын жокары дарежеде осипуи хар дайым шахстын гармоник халда камалга жетиуине суйенеди.

Шахстын бай руухый дуньясы укыптардын осипуинде улкен роль ойнайды. Укыптылыклар адамнын билим дарежеси менен онын шеберлик хам конликепелери менен де жуда тыгыз байланыссы. Озлестирип алынган билим, шеберлик хам конликепелер асте-акырын улыумаласкан формада адамнын улыума хам арнаулы укыбы курамына кирип барады.

Бирак билим менен шеберликтердин укыптылыклардан анык ажырата билиу керек. Адамда бар болган билим хам шеберликтер хар дайым укыптылыктын барлыгын билдире бермейди. Мугаллимлерге педагогикалык амелиятында математикага укыпты, бирак хакыйкый математикалык материалдан жуда кем билимлерге ийе болган окыушыларды тез-тез ушыратып турууга туура келеди. Сондай окыушылар бар, олардын математикага укыбы кем, бирак хакыйкый билимлердин улкен газийнесине ийе. Сондай болууына карамастан олар бул билимлерден кушли кыйыншылык пенен пайдаланады.

Укыптылыклар билим, шеберлик хам конликепелер менен байланыссы, бирак оларды тап сондай деп болмайды. Олар озлестирип алынган билим, шеберлик хам конликепелер тийкарында жетилседи хам рауажланады, оз гезегинде билим хам шеберликтер ийелеудинтезлиги, ансамтыгы хам сапасы укыптылыклардын осипуине байланыссы. Солай етип, шахстын психик дуньясынын байлыгы, билим, шеберлик хам конликепелер дарежесинин кенлиги улыума хам арнаулы укыптылыклардын жетилсипуи хам беккемлениуине мумкиншиликти бередити, укыптылык осипуинин жокары дарежеси болса, оз гезегинде адамнын руухый дуньясынын жетилсипуине хам байыуына жардем бередити. Шахстын камалга жетиуи хам укыптылыклардын курамалы диалектик бир-бирине байланысшылыгы ане сондай.

Укыптылыклар адамнын белгили хызмет пенен шугылланыуга багдарданганлыгы ямаса бейимликти менен беккем байланыскан. Кобинесе адам озинде белгили жетилсипкен укыптылыклар менен шугылланыуга харекет етеди. Адамнын белгили хызметтеги шыныктырууларга бейимликтине карай онда сол хызметке укыптылыгынын барлыгы хаккында пикир жургизип мумкин.

Ажайып космонавт кызымыз Валентина Терешкованын омири хамменизге жаксы малим, бул жуда укыпты кыз екенлигин хамме тан алады. Даслеп онда космоска ушыуга кушли кызыгышылык пайда

болды, сонын ала космонавт болуу тилеги тууылды. Валентина Терешковада космосты тексеруу менен шугылланыуга болган бейимлиги анык пайда бола басады хам ол бул жолда даслепки ислер иследи, парашютистлер мектебинде талим алды. Бул жерде онын парашют спорты тарауындагы укыбы аныкланды хам космонавтика менен шугылланыу тилеги жане де кушейинкиреди. Буннан кейинги окуу хам амелий хызмет, сонын ала космоска ушуулар да Валентина Терешкованын тилек хам кызыгыулары онын укыбы менен тыгыз байланыслы екенлигин тастыйыкладды.

Укыплылыклардын жетилисиуи адетте укып пайда болган хызмет, тарауга кызыгыушылыктын осип барууы менен бирге дауам етеди. Техникалык укыплылыклардын осииуи адетте, техника тарауындагы кызыгыушылык хам баклагышлыктын осииуи менен осип барады. Сууретлеу санаатына болган укыплылыктын артыуу усы тарауга кызыгыушылыктын артыуу, улыума эстетикалык зарурликлердин, кызыгыушылык хам билимлердин артыуу хам жетилисиуи менен бирге дауам етеди. Солай етип, укыплылыклардын артыуун шахстын зарурлиги хам кызыгыушылыкларынын артыуу хамде жетилисиуинен ажыратуу мумкин емес.

Айырым адамлардын укыплылыкларындагы индивидуал-типологик айырмашылыклар улкен. Адамлар оз ис харекетлеринин пайда болууы, оз укыплылыкларынын характери хам озгешеликлерине карай бир-биринен ажыралып туратугынын билемиз. Бунда жокары нерв хызмети хамде темпераменти менен байланыслы болууына карап адамлардын индивидуал озгешеликтери жуда анык коринеди. Адамлардагы бул типологик айырмашылыклар олардагы улыума хам арнаулы укыплылыклардын артыуу хам жетилисиуинин озгешеликлерине тасир етеди.

Математика сабагында еки окуушы кызды баклап корейик. Олардан биреуи шаккан, харекетшен хам ол хаккында мугаллимнин айтканындай-ак Ғжуда шыдамсыз, бирак акыллыҒ. Екинши окуушы кызга мугаллим мынадай минезлеме бередиҮ ҒБарлык нарседе ол жуда уян, онын билимлери де уян, харкашан сабак таярлайды, харкашан биледи, бирак билимлерин амелде коллана билмейдиҒ.

Биринши кызды уйге берилген тапсырмага жууап бериуге шакырады-теореманы далиллеу керек. Ол теоремада тариПЛенген пикирди билмейди, сызылманы сыза алмайды. Ол теореманы еситкеннен кейин барлык нарсе озгерип кетеди. Ол теоремада не берилгенлигин, нени далиллеу талап етилгенин жазды хам дархал далиллей басады.

Мугаллим кызданҮ ҒАшыгын айт, уйде сабак таярладынаҮҒ - деп сорады.

- Як-деп жууап берди окуушы,-Сиз бул сабакты тусиндиргенезде хам уй тапсырмасын бергенезде мен класста жок едим.

Сонынан сабакта мугаллим тууры теореманы тусиндирди, натууры теореманы болса далиллеуди сол кыздын озине тапсырды хам ол бул уазыйпаны жаксы орынлады.

Жууап бериу ушын шакырылган екинши кыз сол теоремада тариПЛенген пикирди жуда жаксы билсе де теореманы кушли кыйыншылык пенен далилледди. Бир неше мартебе сорау берип жууап алынбаганнан кейин мугаллим мынадай дедиҮ ҒСен буны билесен го, тезирек айтсешҒ. Окуушы мугаллимнин сорауларына жууап берди, ози оз билимлерин коллана билмейди. Егер азырак тыныш турганнан сон мугаллим баска окуушыдан усы сорауга жууапбериуди сораса, ол албеттеҮ ҒМен буны билеменҒ-дейди хам кейин хеш кыйналмай жууап береди.

Солай етип индивидуал айырмашылыклар окуушылардын окуу ислерине тасийир етеди, олардын укыплылыгын аныклайды.

Укыплылыклардын жетилисиуиндеги айырмашылыклардын пайда болууында биринши хам екинши сигнал системалары байланысынын озгешеликтери улкен ахмийетке ийе.

Сигнал системалары оз-ара байланысынын озгешеликлерине карап И.П.Павлов жокары нерв хызметин уш Ғарнаулы адамгершиликҒ типке ажыратадыҮ коркем тип-биринши сигнал системасы белгили дарежеде басым турады, агартуушылык тип-екинши сигнал системасы басым болады хам орта тип сигнал системалары бир канша тенлескен.

Адамнын жокары нерв хызмети типлеринен бирине тийислиги адамнын барлык ис-харекетлерине хам инсан руухый дуньясынын озгешеликлерине, сонын менен бирге онын укыплылыкларына да кушли тасийрин калдырады.

Нерв хызметинин хар кандай типинде де улыума хам арнаулы укыплылыклар хар тараплеме осииуи мумкин. Бирак укыплылыкларды тарбиялау хам жетилистириуде адам жокары нерв хызмети типин де, улыума анык шахсый озгешеликлерин де есапка алыу зарур.

Укыплылыклардын осииуи хам жетилисиуи адамнын мийнет ислеу шеберлиги тыгыз байланыслы. Шахстын мийнет суйгишлиги хам мийнет етиу укыплылыгы талант деп аталатугын арнаулы укыплылыклардын бирканша жокары дарежеде осииуинин тийкары.

Талант-укыплылыклардын ен макул турде бир-бирине косылысыуынан ибарат болып, доретиушилик хызметтин белгили тарауларында, илим, техника хам маданият тарауларында уллы шыгармалар доретиу мумкиншилигин береди.

Копшилик талантлы адамлар хамме нарсени ансатлык пенен, хеш кандай кыйыншылыксыз уйренип алады деп ойлайды, бирак хакыйкатында бундай емес. Талантты осиириу ушын дауамлы, кунт салып окуу

хам зор мийнет етиу талап етиледі. Адетте, талант хар кашан ажайып мийнет уқыбы хам мийнет суйгишлик пенен бирге косылган болады.

Откендеги уллы алым хам жамийетлик искерлер Ғкоркем доретиушилик ушын хақыкый мийнет, мийнет хам жанеде мийнет ислеу кереклиги хақында айткан еді. Хатте жуда талантлы адам да, егер жуда коп мийнет ислемесе уллы ойлап табыулар бир жакта турсын, орташа ойлап табыуларда ислей алмайды.

Шеберлик пенен жазылган шыгарманын тусиниклиги онын доретиушисинин зор мийнетинин натийжеси. Талантты хам асиресе гениал (бул таланттын жокары баскышы) адам бул оз исин хауес пенен сезиуши хам оган зор ыклас пенен берилиуши мийнет адам.

Уллы илимпаз И.П.Павлов сондай деп жазган едіҮ ҒСоны есинизде тутын, илим адамнан путкил омирин оган багышлауды талап етеді. Егер сиз еки мартебе жасасаныз да, сол да сизге жетпес еді. Илим адамнан коп куш жумсауды хам айырыкша дарежеде берилгенликти талап етеді. Оз исиниз хам оз изленислеринизде ыкласлы болыңҒ.

5.Жокарыда атап корсетилгендей-ак укыплар хызметте калиплесип хам рауажланып барады. Сонлыктан да укыпларды рауажландыруу ушын баланы каршадай шагынан онын жасына сайкес келетугын хызметке араластыруу керек. Балалар мектепке шекемги жасынан-ак суурет салуды уйренеди, хайкел жасау менен шугылланады, дурыс косык айтыуды хам намаларды таньуды, олардын ыргагын сезиуди уйренеди. Мектепке окууга барганнан сон баланы анау ямаса мынау хызметке араластыруу мумкиншиликлери анагурлым кенейеди. Бул жерде харкыйлы доретиушилик догереклер-мектеплердеги, балалар техникалык станцияларынын касындагы илимий хам техникалык догереклер, мектептердин озлери жасайтугын жерлердеги адебий, музыкалык коркем сууретшилик догереклери айырыкша роль аткарады.

Елимиздин тарбиялау системасынын уазыйпаларынын бири балалардын укыплылыкларын хар тареплеме рауажландыруу болады. Бала кандай да бир тарауда айкын укыплылыкларын корсеткен, бирак калган баска хамме нарсеге путкиллей бийпаруа караган уакытта баланы бир тареплеме тар, устиртин рауажландыруу надурьс болады. Албетте, укыплылыклар менен байланыслы кызыгушылык басым болуы тийис, бирак бундайда мугаллим мугаллим баланын жеке келбетин хар тареплеме, гармониялык турде рауажландырууга, онын улыума маданиятын арттырууга хам ой-орисин кенейтиуге умтылады. Тек усылайынша рауажландыруу укыплылыклары хақыкаттан да гуллендириуди тамийинлейди.

Психикалык жагынан еси дурыс хам дени сау хар бир бала мектепте табыслы билим алыу ушын зарурли улыума укыплылыкларга ийе болады, баскаша етип айтканда хар бир адам орта билим алыуга, мектеп багдарламалары шегараларында окуу материалын ийелеуге укыплы болады. Гейде окуушы анау ямаса мынау окуу панине укыпсыздай болып кориниуи итимал. Бул окуушыда гейпара билимлердин хам шеберликлердин болмауынан, билимлеринин жетиспеушилигинен, темпераменттин анау ямаса мынау касийетлеринен келип шыгады.

Талим алыу улыума укыплылыклардан тыскары хар бир окуушы арнаулы укыплылыкларды рауажландыруу мумкиншилигине де ийе болады. Талантсыз адамлар болмайды. Адамга тек озине исениуге жардем беруу, оган озинин мумкиншиликлерин корсетиу тийис. Бул жерде мугаллимнин роли кушли болады. Ол зийрек хам мийирман устаз ретинде окуушылардын укыплылыкларын жане талантларын калиплестиреди хам олардын рауажланыуына шеберлик пенен багдар береді.

Укыплылыклар озлери колланылыуы тийис болган хызметте калиплеседи хам рауажланады. Хар кандай мийнетке бийпаруа карайтугын жалкау бала адетте оз укыплылыгын жузеге шыгармайды да. Бирак бала ози араластырылган хар кандай хызмет усы хызметке укыплылыкты калай болса солай калиплестирип хам рауажландыра бермейди. Хызмет укыплылыклардын рауажланыуына унамлы тасийир жасауы ушын ол гейпара шартлерди канаатландырууы тийис.

Бириншиден, хызмет окуушыда кушли хам тураклы унамлы кызгынлык тасийирлерди, лаззетлениуди пайда етиуи тийис. Бала орынланган хызметтен кууанышлы, канаатланыу сезимин бастан кешириуи тийис, сонда гана онда оз басламасы менен мажбурлеусиз усы хызмет пенен шугылланыуга умтылыу пайда болады. Жумыска айтеуир турде, бийпаруа хам немкурайдылык пенен катнас жасау емес, ал жумысты мумкиншилиги болганынша ен жаксы етип орынлауга катты кызыгушылык, хызметтин укыплылыклардын рауажланыуына унамсыз тасийир жасауынын зарурли шартлери болады.

Укыплылыклар тийисли хызметке деген кызыгушылык хам тураклы бейимлик пенен биригип кеткен жагдайда натийже беретугынлыктан, анагурлым балалардын кызыгушылыкларын жеделли турде рауажландырууы, усы кызыгушылыклар устиртин характерге ийе болмастан, ал шынлап терен, тураклы хам тасийирли кызыгушылыклар болып калууына умтылыуы тийис.

Екиншиден баланын хызмети мумкиншилиги болганынша доретиушилик болуы тийис. Маселен адебий укыплылыкларды рауажландыруу ушын очерклерди, гурринлерди хам косыкларды жазыуда, ал сонын ала оларды догеректе майда-шуйдесине шекем додалауда мудамы жеке системалы турде шыныгуулар жургизиу, сойтип хақыкатлыкты баклау хам эстетикалык жактан кабыл етиу, ал сонын ала коргенин хам еситкенин сулыу хам коркем етип тариплеп беруу максетин гозлеу пайдалы болады.

Ушиншиден, баланын хызметин онын бар мумкиншиликлеринен, ол орынлаган хызметтин ерисилген дарежесинен бархама шамалы басым келетугын максетлерди гозлемейтугын етип шолкемлестириу ахмийетли болады. Укыптары аллекашан аныкланган балалар барган сайын кыйынласып хам хар турли бола беретугын доретиушилик тапсырмаларга айырыкша мутаж болады.

Класстын хам мектептен тыс, атап айтканда догереклик жумыслардын харкыйлыҮ математикалык, техникалык, биологиялык, адебий, музыкалык, коркемлик формалары, драматургия догереклери балалардын укыпшылыкларын рауажландырууга жардем береді, ал усыларга киши жастагы мектеп окушыларын да тартуу лазым. Маселен, адебий догереклерде кол жазба адебий доретиушилик журналларды шыгаруу, окушылардын куши менен адебий доретиушилик жарысларды шолкемлестириу хам откериу колланылады, затларды тариплеп беруу, тасийирли окуу бойынша арнаулы шыныгыулар, сууретке карай шыгармалар жазуу хам тагы баскалар жургизиледи.

Коплеген мектептерде жанлы табият муйешлери дузилген, арнаулы жайларда балалар бос уактында модель жасау, агаштан буйымлар согуу хам слесарлык жусылар менен шугылланады, конструкторлар жыйындысы менен жумыс жургизеди хам тагы баска. Атап айтканда киши жастагы барлык мектеп окушыларына тан болган кол мийнетине билимликти рауажландыруу ахмийетли болады. Баслауыш класслардагы мийнет сабакларында балалар агаштан, картоннан, кагаздан, пластилиннен апиуайы буйымларды жасайды, катты кунтлылык, тапкырлык, доретиушилик корсетеди. Усы сабакларда балалардын оз хызметин шолкемлестире хам жобаластыра алыу укыбы рауажландырылады, озин ози кадагалау конлигиулери калиплеседи.

Балалардын укыптарын тарбиялай отырып, оларды тоскынлыкларды женип шыгыуда табанлылыкты рауажландыруу тийис, ал усы табанлыксыз ен колайлы зейинлер менен укыптар натийже бермейди. Гейде жаксы укыптарга ийе болган окушы сатсизликке ушыраганда колы сууып кетеди, оз кушине исенимин жойтады, бурын ози суйген ислерге немкурайдылык пенен карайды. Бундай жагдайларда мугаллим баланы кошаметлеуи, оган кыйыншылыкларды женип шыгыуда жардем берууи тийис.

Балалардын укыпшылыкларын рауажландырууга умтыла отырып, оларда озине талапшан болуу озине ози сын коз бенен катнас жасау сыяклы шахстын белгилерин тарбиялау тийис. Балаларда оз укыптарына табысларына хам жетискендиклерине дурыс катнас жасауды калиплестириу ахмийетли болады. Баланы тиккелей ямаса тиккелей емес турде сен баскалардан озгешесен, устинсен деп хешкандай исендириуге, балалардын укыптарына аса елжиреуге, оларды аса мактауга, баска балаларга карама-карсы койууга болмайды. Керисинше укып баланы ол путкиллей ерекше адам емеслигине, баска балалар да укыптарга ийе екенине, ал егерде ол жолдсларынан бир нарседе басым болса, олар оннан баска нарседе басым екенине исендириу тийис.

Укыпты бала, окушы онын укыптары оган озин догерек атираптагыларга катнас жасауда кандай да бир айрыкша жагдайга койууга, оларга жокары талап койууга хукык бермейтугынын тусиниуге ерисиу зарур. Керисинше, ол укыпты болганлыгы ушын да оган катан талаптар койылады.

б.Киши жастагы окушыларда арнаулы укыпшылыклардын осииуи, онын хар кыйлы турлери хаккында айтыу мумкин.

1) Суурет сызыуга болган укып хаккында, профессионал талимге емес, сауатлылык укыбы хаккында, конструктивлик техникалык хызметке болган укып, косыклар жазуу укыбы хам тагы баскалар хаккында.

2) Музыка, поэзия, суурет салуу, техника хам баска тарауларда жокары дарежеде оскен ямаса сезилерли турде осип баратырган арнаулы укыпшылыклар хаккында.

Талим-тарбия процессин дурыс жолга койган уакытта киши жастагы окушыларда арнаулы укыпшылыклардын жетилисиуи хам осииунин биринши баскышына толык ерисиу мумкин. Маселен хамме балаларда усталык пенен доретиушилик суурет салуу укыпшылыгын жетилистириуге болады.

Балалар техника менен жуда кызыгады. Бирак оларда техникалык укыпшылыклар кейинирек, шахстын камал табыуы техникалык кыял, техникалык баклаушылыктын бир канша осииуи тийкарында жетилеседи. Киши жастагы окушыларда аспаблар, мийнет кураллары менен ислей билиуге, машиналар хам техникалык колланбаларга карауга, олардагы техникалык ойлауды осирип, техникалык маселелерди шеше билиуге уйретуу зарур.

Киши жастагы окушылар менен алып барылатугын бундай даслепки ислер соган алып келеди, оспирим балаларда жетерли дарежеде оскен техникалык укыпшылыклар жанеде жаксырак корине баслайды.

Е.Шаламан окушыларда техникалык укыпшылыкларды осииуу ушын олардын конструкторлар менен ислеуден (курамалылык дарежеси хар кыйлы болган) натийжели пайдаланды.

Ауыл мектептериндеги киши жастагы окушыларда ауыл хожалык мийнетине болган укыпшылыкларды натийжели турде жетилистириу мумкин. Маман канийгелердин басшылыгында бул жастагы балалар осимликлердин жана тухымын осирмекте, уй куслары, коянлар, кой-ешкилерге карамакта.

Киши мектеп жасында айырым уакытлары екнши ягный арнаулы укыпшылыклары бирканша жокары дарежеде оскен айырым окуушылар ушырасууы мумкин. Бул окуушыларда арнаулы турмыс жагдайлары хам шахстын улыума жетилесиуинин тасийри астында арнаулы укыпшылыклар уактынан бурын жетилскен хам рауажланган. Бундай окуушыларга айырыкша итибар беруу хам оларга талантларынын осуине хар турли жардем корсетуу зарур.

Балалардагы анык саулеленген укыпшылыклар музыка хызметинде жуда ерте коринеди. Музыкалык орталыкта тарбияланган бала музыка асбапларын жуда ерте шерте баслайды. Ол уш-торт жасларынан баслап апиуайы косыкларды жаза баслауы мумкин.

Ерте жаслык дауиринде сууретлеу санаатына болган укыпшылыклар да тез-тез пайда болады, ал жазыушылык хызметине болган укыпшылыклар бирканша кеширек пайда болады (8-9 жасларда).

Баслауыш класс окуушылары арасында суурет сызууга оларды дыккат пенен уйретилип барылса, сууретлеу хызметине болган жаксы укыпшылыкларды корсететугын балалар да тез-тез ушырап турады.

Мектеп окуушыларында укыпшылыклардын ерте пайда болууы кобинесе зор талант осуинин даслепки шартлери, бирак кобинесе укыпшылыклар кейин ала рауажландырылмаса хам тарбияланбаса олар сонип калады. Кобинесе биз баслауыш классларда жуда коп укыпшы музыкашы хам сууретши балаларды коремиз. Булар жокары классларда ен орта окуушы болып калады. Бул кобинесе жаман талим тарбия жумысларынын акыбетлеринен. Копшилик окуушыларда укыпшылыклар узликсиз турдеги талимнин хам мугаллим таманынан басшылыктын жоклыгы себепли сонип калады.

Укыпшылыклар адамнын путкил омири дауамында пайда болууы хам жетилесиуи мумкин, оларды жетилистириу хеш кашан кеш емес. Ер жеткен хам хатте улкейип калган адамларда укыпшылыклардын аныклануу халлары коп ушырасады.

Буннан тыскары окуушылардагы арнаулы укыпшылыклар кобинесе жеке халда емес, мумкин путкил бир топарлар менен жетилесетугынлыгын умытпау керек. Жаксы суурет салатугын окуушы, айрым уакытлары музыкага ямаса театр санаатына хам сол кусаганларга укыпшы болып шыгады.

Баслауыш классларда укыпшылыкларды тек гана бир хызметке карап осуриуге харекет етпеу керек, баланы хар тараптеме камалга жеткириуге ерисиу ахмийетли.

Озин-ози тексеруу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

СОРАУЛАР

1. Укыпшылыкларга аныклама берин хам оны тусиндирип бериниз. Ү
2. Укыпшылыклардын калиплесиуинин хам рауажланууынын улыума жагдайларын атап корсетиниз. Ү
3. Зейин деген не, хам онын укыпшылыкларды рауажландырыудагы роли кандай болады. Ү
4. Укыпшылыклардын кандай турлери бар. Ү
5. Арнаулы укыпшылыклардын турлеринен биринин туп манисин ашып берин. Ү
6. Укыпшылыкларды рауажландырыуда адамнын мийнет суйгишлиги хам табанлылыгы нелерден ибарат. Ү
7. Кызыгышылыклардын хам бейимлиликтин укыпшылыкларды рауажландырыуга тасийри кандай. Ү
8. Кандай укыпшылыклар ерте пайда болады. Ү
9. Окуушыларда укыпшылыкларды калиплестириудин шартлери неден ибарат болады. Ү

Тапсырмалар

1. Мектепте окуушылардын ишинен окууга путкиллей укыпсыз ямаса укыбы аз деп есапланган бир окуушынын баклан. Онын не ушын хеш кандай укыпшылыклар корсете алмаушылыгын аныккан. Бул окуушыны келешекте тарбиялау ушын талим-тарбиялык илажлар белгилен.

2. Бирде-бир хызметке (математика, музыка, суурет салуу хам баска хызметке) анык укыпшылыкларын корсете алган окуушынын минезлемесин дузин. Онын укыпшылыкларынын буннан кейинги осуине кандай жардем беруу кереклигин ойлап корин.

Тестлер

1. Укыпшылыклардын турлери кайсы катарда дурыс берилген. Ү
 - а) жаксы укыпшылыклар, жаман укыпшылыклар
 - в) ериккли укыпшылыклар, ериксиз укыпшылыклар
 - с) ишки укыпшылыклар, сырткы укыпшылыклар
 - д) туума укыпшылыклар, зейинли укыпшылыклар
 - е) улыума укыпшылыклар, арнаулы укыпшылыклар
2. Адамда укыптын бар я жок екенлигин калай билиуге болады. Ү
 - а) сырткы коринислеринен
 - в) хызметте баклау аркалы

- с) ата-аналарын уйрениу аркалы
- д) созлеринен
- е) досларын уйрениу аркалы

Х А Р А К Т Е Р **Ж о б а с ы**

1. Характер хаккында тусиник.
2. Характердин физиологиялык тийкарлары
3. Характердеги типиклик хам индивидуаллык
4. Характер белгилери.
5. Характердин калиплесиуи хам оны тарбиялау

Таяныш тусиниклерҮ

Характер, минез-кулук, уйреншикли минез-кулук, материаллык хам мадений байлыклар, садыклык, хадаллык, адамгершилик, хакыйкатлык, туурылык, типик, демократиялык, саналы тартип, рехимсизлик, туйуклык, сыр саклагышлык.

А д е б и я т л а р Ү

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тарақкетининг янги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халки хеч қачон, хеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
4. И.Каримов ҒБоркомол авлод орзусиҒ Т-1999
5. И.Каримов ҒБиздан озод ва обод ватан колсинҒ Т-1994
6. И.Каримов ҒОзбекистан XXI асир босагасындаҮ кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажлануу кепилликлериҒ Н-1998 ж.
7. И.Каримов ҒБуюк мақсад йулидан огишмайликҒ Т-1993
8. Э.Гозиев ҒИнсон психикасининг ривожланишиҒ Т-1996
9. Э.Гозиев, Н.Азимов ҒОлий мактаб психологиясиҒ Т. 1994
10. В.М.Каримова, Ф.А.Аромова ҒПсихологияҒ Т-2000
11. Кадирова М.А. ҒМутахасисликка киришҒ Т-1999
12. Э.Гозиев, Г.Тулаганова ҒПедагогика-психология асослариҒ Т. 1997
13. Э.Гозиев ҒПсихологияҒ Т. 1994 йил.
14. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
15. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Характер деген соз галаба колланылады. Биз оны кайсы уакытта колланамыз? Бириншиден адамнын минез-кулкын бахалаган уакытта. Екиншиден усы адамнын минез-кулкынын не ушын тосыннан пайда болган озгешеликлери тууралы емес, ал онын ушын тураклы уйреншикли болып калган минез-кулук формалары тууралы соз болган уакытта. Коркак адам бир куни батыл ис-харекетти ислеуи мумкинҮ алпайым адам ашыуланууы, хам турпайы созди айтып жиберуи итимал, бирок биз минез-кулуктын тийисли формасы онын ушын тосыннан болган ямаса кутилмеген форма емес, ал адеттеги хам тураклы формасы болып калган адамды гана батыл ямаса турпайы деп атай аламыз. Ушиншиден, биз адамнын жеке келбетин, онын дуньяга деген катнасын билдиретугын минез-кулук формалары тууралы соз болганда ҒхарактерҒ деген созди колланамыз (ал хар куни тисин тазалау ямаса азангы гимнастика менен шугыллануу адетин ол адам-минез кулкынын уйреншикли формасы болса да характер деп атау хешкимнин мийине де кирип шыкпайды-гой акыры).

Солай етип, соз минез-кулук болганда да уйреншикли минез-кулук хам адамны жеке келбетин билдиретугын минез-кулук тууралы болып отыр. Енди характер деген тусиникти ашып бериуге отиуге болады.

Адамлар догерек-атираптагы дуньягаҮ баска адамларга, жамаатке, мийнетке озин-ози харкыйлы катнас жасайды хам усынын менен бири-биринен парык етеди. Усы катнас адамнын минез-кулкында, ис-харекетинде билинеди. Егерде хакыйкатлыкка деген белгили бир катнаслар хам оларга сайкес келетугын минез-кулук формалары усы адам ушын тосыннан емес, ал коп ямаса аз дарежеде тураклы хам мудамы болса, демек олар онын жеке келбетинин касийетлери болып калган болады.

Адамнын хакыйкатлыкка жасайтугын катнасын билдиретугын жеке келбетлик касийетлери бархама гейпара озине тан бирикпени курайды, ал усы бирикпе усы адамнын айырым озгешеликлеринин жыйындысынан емес, ал адамнын характери деп аталатугын бир путин нарседен ибарат болады.

ҒХарактерҒ сози грек тилинен келип шыккан хам аударган уакытта касийет, алапат, белги, озгешелик дегенди билдиреди.

Характер-бул шахстын ен ахмийетли касийетлеринин дара бирикпеси болып, ол адамнын догерек атираптагы дуньяга жасайтугын катнасын корсетеди хам онын минез-кулкында, ис-харекетлеринде билинеди. Уйреншикли формаларында беккемленип катнас болады. Биз адамнын харакери анадай ямаса мынадай деп атап корсете отырып, усынын менен онын хакийкатлыкка жасайтугын катнасын хам бир уакыттын озинде белгили бир жагдайда беккемленип, уйреншикли болып калган минез-кулкы образы усы катнастарды амелге асырудын усылы ретинде ашып беремиз. Маселен, егерде биз кайырхомлык усы адамнын характеринин озгешелиги деп атап корсетсек, усынын менен биз онын адамларга жасайтугын катнасы кандай хам бир уакыттын озинде белгили бир жагдайдагы онын минез-кулкы кандай экенин демек, тийисли жагдайларда оннан кандай кылыкларды кутиуге болатугынын корсетип беремиз.

Характер шахстын баска тараплери атап айтканда темпераменти хам укыплары менен оз-ара байланыслы болады. Темперамент характердин жузеге келиу формасына тасийир жасай отырып, онын ямаса мынау белгилерин озине тан туске енгизеди. Маселен, холериктин табанлылыгы гажжа-гаж хызметинде, флегматиктин салдамлы ишенлигинде билинеди. Мийнет суйгишликте усылай болады. У холерик жеделли, кумарланып флегматик бир калипте хам асыкпастан мийнет етеди. Баска жагынан, темпераменттин ози де характердин тасийри астында кайта дузиледи. У кушли характерли адам оз темпераментинин гейпара унамсыз тараплерин тыйып, онын жузеге келиуин кадагалап тура алады.

Укыплар да характер менен ажыралмас байланыслы болады. Жокары дарежедеги укыплар характердин жамаат пенен бирлик сезими хам онын ийгилиги ушын жумыс ислеу тилеги, озине катты талапшан болушылык, оз исине сын кози менен катнас жасай алыушылык сыяклы белгилери менен биригип кетеди. Укыплардын дарежеси кыйыншылыкларды табанлы турде женип шыга алыушылык, сатсизликлердин тасири астында руухы тусип кетпеушилик, шолкемлескенлик пенен ислеп, баслама корсете алыушылык пенен байланыслы болады.

2.И.П.Павлов талийматына мууапык, адамнын уйреншикли минез-кулкы-бул адамнын догерек атираптагы жамийетлик орталыктын кайта-кайта такирарлана беретугын тасийирлерине беретугын, катты беккемленип калган жууапларынын системасы болады.

Характердин физиологиялык негизлери нерв системасы типинин белгилеринин хам жеке турмыс тажирийбесинин, тарбиянын натийжесинде калиплескен уакытша байланыслардын курамалы тураклы системаларынын косындысы болады.

Мине усы косындыда уакытша байланыслар системасы нерв системасынын типине караганда анагурлым ахмийетли роль аткарады, ойткени тип улыума алганда характерди де, онын айырым белгилерин де алдын ала белгилемейди. Невр системасынын хар кандай типинин негизинде шахстын жамийетлик жактан бахалы барлык сыпатларын калиплестириуге болады. Ал типтин тасийри болса жокарыда корсетилген байланыслар системаларынын калиплесиуи нерв системасынын харкыйлы типлери уакиллеринде турли-турли жуз беретугынын, ал усы байланыслар системаларынын ози де типке карай харкыйлы жуз беретугынын коринеди (маселен, батыллык озин бийлей алатугын хам сабырлы типлерде хар кыйлы билинетугын болады).

Екинши сигнал системасы, Павловтын атап корсеткениндей-ак адамнын минез-кулкын жокары дарежеде тартипке салып туратуугын тетик болганлыктан, усы корсетилген байланыслар системасы тек тиккелей сигналлардын тасийри астында гана емес, ал екинши сигналлык, ягный созлик коздыруушылардын (баска адамлардын корсетпелеринин, талапларынын хам озине тан озине-ози буйрык бериудин) тасийри астында калиплесетугынын атап корсетиу тийис.

3. Хар бир тарийхий дауир турмыстын белгили улыума дузилеси хам жамийетлик-экономикалык мунасибетлери менен сууретленеди. Булар объектив турде, ягный адамнын озине байланыслы болмаган турде, сол дауирге тан болган характер белгилерин жетилистирип, адамлардын дунья карасына тасийир етеди. Жамийетлик мунасибетлердин озгериуи менен адамлардын руухый кориниси, характери де озгереди.

Хар кыйлы жамийетлик-тарийхий дауирлерде хар кыйлы характер белгилери пайда болады.

Материаллык хам мадений байлыклардын дурыс болистирилиуи, адамлардын сиясий тенлиги хам азатлыгын, сондай-ак жамийет ислерин баскарыуда барлык адамлардын катнасыуын тамийинлеуши, ислеп шыгаруу куралларына жамийетлик мутажликти шартлеп койган мийнеттин демократиялык формалары, демократиялык ислеп шыгаруу мунасибетлери характеринин демократиялык белгилеринин объектив тийкарын пайда етеди хам олардын жетилисиуи ушын тийкаргы дерек есапланады.

Демократиялык жамийет шараятында елимиз адамлары характеринин озине тан белгилери жетилеседи. Буларда жана жамийетлик мунасибетлердин гоне, олип баратырган, жамийетлик рауажланыудын алга барыуына хадал баратырган, алдынгы пикирлердин осииуи хам характердин жана ажайып белгилеринин жетилисиуине иркиниш жасап атырган нарселер менен гуреси сауеленеди.

Уатанга мухаббат, хакийкатлык, адамгершилик, дослык, туурылык, мехрибанлык демократиялык дауир адамы характеринин типик белгилер болып табылады.

Характер адамның бугінгі күнде не ісеп атырғанлығы тасийрінде ғана жетиліспейді, характер адамның келешекке қаратылған амелий іслері тасийрінде оседи. Келешек үшін молшерленген хызмет, хазиргі заман адамының емес, мүмкін келешек жамийет адамы характеринин де унамлы белгилерин жетилистиреди.

Характердин анык белгилерге ийе болған шахсты жетилистириу жамийет шешип атырған маселелерге хам сол дауирдеги жамийетлик рауажланыу белгилейтуғын тийкаргы, жуда ахмийетли талаптарға байланысly.

Елимиз адамлары характеринин озине тан белгилерге томендегилер жатадыҮ

Хуыкый демократиялык жамийет курыу исине садыклык, мийнетке хадаллык, басламалылык, жеделлилик, доретиушилик, мийнет суйгишлик, кеуиллилик, саналы тартип, жамийетлик уазыйпа, ис билерменлик, жамийет маплеринин бузылыуына жол коймау, жолдаслык, адамгершилик, адалатсызлыкка рехимсизлик, барлык халыклар менен дослык, елимиз душпанларына рехимсизлик хам тагы баскалар.

Заманласларымыз бурынғы уакытлары пайда етилген характердин унамлы сыпатларын саклап калып, оган жана, озине тан белгилер киргизбекте. Халкымыз умтылып атырған хам оз ислеринде, омиринде, турмысында хам мийнетинде саулелендирип атырған бийик максетлер характеринин жана, демократиялык белгилерин (мийнетке, жамаатке, оз-озине) жетилистириуге мүмкиншилик бермекте.

Адамлар турмысынын озине тан шараятлары олар характеринин типиклигинде пайда етеди. Сонын менен бирге хар бир адам турмыс жагдайларынын озине тан озгешелиги, тарбия, мийнет хам турмыс спецификасы адам характеринин индивидуал белгилерине оз тасийрин тийгизеди. Индивидуаллык улыумалык хам типикликтен ажыралмайды, типиклик де хар дайым айырым бир индивидуаллыкка ийе болады.

Хар бир адамда турмысы хам хызметі процессинде онын ерикли, эмоционал хам акылый сыпаттарға тасийир ететугын характердин индивидуал белгилері жетиліседі хам пайда болады.

Хазиргі хуыкый демократиялык жамийетте характердин индивидуал белгилерин осиріу үшін, хар бир адамның еркин келешегі үшін барлык шараятлар жаратылған. Елимиз душпанлары коллективизм индивидуаллыкты жок етеді, себебі жеке белгилер жамийетлик белгилер менен косылып кетеді, индивидуал парыулар жок болады, сонын менен характердин индивидуал белгилері де жок болып кетеді деп исендириуге харекет етеді.

Характердин индивидуал белгилері толык характер типик белгилеринин озине тан белгилеринде саулеленеди. Маселен, характердин дослык хам жолдаслык сыяклы белгилері елимиз адамларынын типик белгилері, бирак хар бир адамда характердин бул белгилері озине тан озгешеликте, индивидуал таризде пайда болады. Бир кыйлы адамларда дослык хам жолдаслык сондай саулеленеди, адам достына улкен талаптар кояды, оган талапшан, онын кемшиликлерине бийпарык карап турмайды. Баска биреу достына характеринин бул белгилерин баскаша мунасибетте корсетедіҮ ол мехирбан, гамхор, жан куйер хам достынын ис харекетинде унамсыз белгилердин пайда болууына жол коймауга харекет етеді ямаса оларды сапластырыуга жардем береді. Оз характері индивидуал белгилеринин кушине карай биринши адам екинши адамдай ис кыла алмайды (хам керисинше).

Характердин индивидуал белгилері адамның окуу хызметі озгешеликлеринде, онын пикир жургизиуи, дыккаты зейни хам баклаушылығынын озине танлигинде, мийнетке мунасибетинде, мийнет суйгишлигинде, ерикли сыпатларында-сабырлылығы, озин тута билиушилиги, кандайда бир максетке қаратылғанлығында пайда болады.

Айырым бир адамлардын унамсыз тасийри, надурыс тарбия хамде дуньядагы айырым жарамас тасийирлер натийжесинде елимиз адамларында айырым жагдайларда характердин унамсыз индивидуал белгилері жетилисиуи мүмкін.

Адамды қайта тарбиялау хам онын характериндеги унамсыз белгилерді озгертиудин тийкаргы куралы жамаатшиликтин тасийир етиуи хам жамааттин абайлауы, жамааттин тасийри хам мийнет хызметі болып табылады.

Мугаллим озинин талим-тарбия жумысында окуушы характер белгисинин индивидуал таризде пайда болууын есапка алыуы характердин унамлы белгилеринин осіуи хам унамсыз белгилердин қайта тарбияланыуы үшін жагдай жаратыуы лазым.

Баланын хызметі хам ис-харекетинде характердин индивидуал касийетлерин хам олардын пайда болуу белгилерин уйрениу балаға индивидуал катнас жасауды хам онын менен алып барылатугын индивидуал іслерді аныклау мүмкиншилигин береді. Балалардын индивидуал касийетлерин есапка алып тарбия максетлерине ерисіудин ен жақсы жолларын тамийинлейді.

Бала характеринин индивидуал хам типик касийетлерин бирге осірип баруу хар тараптеме хам гармоникалык ер жеткен шахсты жетилистириу үшін қолай шараят жаратып береді.

4.Характер ажыралмас бир путинликтен ибарат болады. Бирак характер сыяклы усундай курамалы бир путинликти анык айырым тараптерин ямаса типик касийетлерин (характердин белгилерин) айырып шыгармай турып уйрениу хам тусиниу мүмкін емес. Адамның хақыйкатлыкка катнас жасауы жузеге келетугын адам минез-кулкынын жеке уйреншикли формаларын характердин белгилері деп тусинеди.

Характердин белгилерин олардын бири-бири менен оз-ара байланысында карап шыгыу хам бахалау зарур. Характердин хар бир белгиси онын баска белгилер менен оз-ара катнасына карай оз ахмийетине, кобинесе путкиллей турли-турли ахмийетине ийе болады. Маселен, батыллык характердин белгиси ретинде ол саклык ямаса кызбалылык, жокары мораллык сезимлер ямаса майда данкпаразлык сезими менен биригиуине карай сапа жагынан харкыйлы ахмийетке ийе болады. Табанлылык тек жокары идеялылык хам критикалылык пенен биригип кеткенде гана унамлы ахмийетке ийе болады, ал оларсыз ол ожетликке айланып кетиуи итимал. Журеклилик пенен бирикпеген саклык адамды бийпаруа етип койгуу мумкин.

Характердин белгилерин тийкаргы еки топарга болиу кабыл етилген.

Биринши топарда характердин шахстын багдарланыушылыгын билдиретугын белгилери, ягный хакыйкатлыкка жасалатугын катнаслар системасы (жамийетке, жамаатке, жамааттин агзалары ретиндеги баска адамларга катнас жасауУ озине-ози, озинин жеке келбетине катнас жасау) курайды.

Багдарланыушылык адамнын максетлерин хам умтылыуларын белгилейди, бирак усы максетлер менен умтылыулар турмыста амелге асырылып атырма ямаса жокпа, адам гозлеген максетине ерисиу жолындагы тоскынлыкларды женип шыга алама ямаса жокпа деген маселе де огада ахмийетли болады. Усыган мууапк турде характердин белгилеринин екинши топарын-ерклилик белгилерин айырып шыгарады. Адамда характердин ерклилик белгилеринин раужланыуына карай кушли хам халсиз характер тууралы соз етеди. Босанлык улыума алганда хатте унамлы багдарланыушылык болган жагдайда да характерге унамсыз баха береди. Егерде жокары, ийгиликли максетлер турмыста иске асырылмаса, бундай максетлерди гозлеудин ози де бийпайда болады. Усынын менен бир уакытта отирик багдарланыушылык болган жагдайдагы кушли характер де шахстын бахалы сыпаты болмайды.

1. Жамийетке, жамаатке, баска адамларга катнас жасауды билдиретугын характердин белгилери.

Бул белгилерге бариненде бурын коллективизм жатады. Коллективизм-характердин бир белгиси болып, ол адамнын жамаатте болууга, онын турмысына катнасууга, ол гозлеген максетлер ушын гуресиуге жамааттин барлык агзаларына жолдаслык жардем корсетууге умтылыуын билдиреди. Характердин усы белгиси жаксы раужланган окуушы жамаатке, оз жолдасларына бауып басып калады. Ол артта калганларга шын кеуилден жардем береди, жолдасларынын табысына кууанады, оларды хар бир минутта коллап-кууатлауга таяр болып турады. Бундай окуушыга тек онын озине гана пайда келтиретугын ямаса лаззетке болейтугын, ал жолдасларына зыян келтиретугын кылыклардан бас тартуу ансат болады.

Характердин коллективизмге кайшы келетугын унамсыз белгиси озимшиллик болады. Озимшил адамнын ис-харекетин оз кара басынын маплерин гозлеушилик, биринши гезекте оз кара басынын пайдасы тууралы гамхорлык етиуге умтылыушылык багдарлап турады.

Озимшилликтин баслангыш белгилерине ийе болган окуушылар гейде мектепте ушыратууга болады. Маселен Роза деген кызды алып карайык. Ол адамларга путкиллей бийпаруа карауы менен ажыралып турады. Ол классластарынын жаман баха алганына ашыктан-ашык кууанады, ал олардын табысларына катты куйип писеди. Класстын маплерин менсинбейди. Каде болганындай-ак, балалардагы озимшиллик баланы хадден тыс еркелетип жиберетугын, ол не десе соны ислей беретугын, оны мийнетке уйретпейтугын ата-аналардын надургыс минез-кулкынын натийжеси болады. Мугаллим оз уактында усындай окуушыларга айырыкша кеуил болиуи хам олар жонинде арнаулы турде тарбиялау жумысын жургизиуди белгилиуи тийис.

Кайырккомлык сыяклы белги коллективизм менен байланыслы болады. Кайырккомлык-адамларга олардын сезимлерине машкалаларына дыккатлы, мийирманлык, абайлылык пенен катнас жасау, адамга жардем бериуге мудама таяр туруушылык, анау ямаса мынау жагдайда кандай жардем керек екенин памлей алыушылык болады.

Кайырккомлык, босанлык, адамнын райына кеулине караушылык пенен хешкандай улыумалылыкка ийе емес. Адамга дыккатлы хам мийирманлык пенен катнас жасау, оны хурметлеу, оган озинин кателерин, кемшиликлерин, унамсыз касийетлерин дузетиуге жардем бериуге умтылыуда билинеди. Сонлыктан да тиккелей хак нийет пенен хам адил турде жолдаслык критикалау адамга кайырккомлык пенен катнас жасаудын айырыкша формасы, оз-ара жардем бериудин куралы болады.

Адамларга жарамас, кайырккомлыксыз катнас жасауда билдиретугын характердин унамсыз белгиси-турпайылык-мектеп жасында минез-кулыктын кен таралган кемшилиги болады. Усы белгинин пайда болуу себеплери огада турли-турли болады. Тарбиялаудын кателиклериУ улкенлердин окуушыларга, асиресе жас оспиримге катнас жасауда адеп-икрамлы болмауы, онын жеке ар-намысын жеткиликли дарежеде хурметлемеушилик, анау ямаса мынау формада онын жеке ар намысын жеткиликли дарежеде хурметлемеушилик, анау ямаса мынау формада онын оз бетиншелигин тыйып койгууга умтылыушылык, бийзар ететугын кадагалау хам айтеуир бир майда-шуйде кауендерлик ете бериушилик билинеди де турады. Жас оспиримлер улкенлердин озлерине адилсиз катнас жасауына кобинесе турпайылык пенен жууап береди. Мугаллим хакыйкат адилсиз катнас пенен бир катарда окуушы озине жасаган катнасты адилсиз деп кателесип исене беретугын жагдайларда гезлесип туратугынын билип койгууи тийис.

Гейде оқыушылардын турпайылығы оларда надурьс мораллык пикирлердин болуынан келип шыгады. Гейпара балалар турпайылыкты хам копал созди есейгенликтин, ержеткенликтин, характердин тиклигинин белгиси деп есаплайды.

Оқыушылардын турпайылығы гейпара егеделерге хам жолдасларына еликлеудин натийжеси болуы итимал. Сондай турпайылык босанлыктын натийжеси болуы да итимал. Ү жас оспирим еле кобинесе озинин сезимлерин, катты кулшыныушылыктын тыя алмайды, кызбалылыкка хам адетте кызып кеткен пайытта не болганын билмей калыушылыкка бейим болады.

Адамнын жамийетке хам баска адамларга жасайтугын катнасын билдиретугын характердин ен ахмийетди белгилеринен бири хадаллык болады. Ис-харекеттин минсиз таза болуы хадал мийнет ушын характерли болады. Хадаллык тек баска биреудин меншигин хам асиресе мамлекетимиздин хар бир адамы талан-тараж етиуден жане бузылыудан коргап туратугын мамлекетлик меншикти хурмет етиуде гана билине бермейди. Хадал адам оз мийнетлерин хак нийет пенен орынлайды, баскалардын иске бийпаруа хам жууапкерсизлик пенен катнас жасауына тозе алмайды. Бундай адамнын ис-харекетлери ырасгойлиги, хак нийетлиги хам туурылыгы менен ажыралып турады. Ол хешкашан отирик сойлемейди, хийлекерлик етпейди, алдамайды, еки жузликлик ислемайди, уадесине катты опадар болады, харамылык ислеуге батынбайды, хешкашан оз хужданына карсы шыкпайды, еки жузликлик етпейди.

Характердин адамларга катнас жасауды билдиретугын унамлы белгиси жатыркаушылык болады. Алибетте, ол оз кара басынын маплеринен келип шыкпастан, ал коллективизм сезимине тийкарланган жагдайда усындай болады. Хешкимди жатыркамайтугын адамлар баска адамлар менен оз-ара катнас жасаудан хам бирге хызмет ислеуден кууанышка боленип, канаатланады хам жамааттен сыртта калган жагдайда катты кайгырыу сезимин бастан кеширеди.

Характердин туйыклык, сыр саклаушылык сыяклы карама-карсы белгилерине ийе болган адамларда гезлесип турады. Туйыклык хам сыр саклаушылык оқыушыда хар кыйлы дереклерге ийе болады. Кобинесе бул меланхолик темпераменттин жузеге келиуи, гейде жазыксыз жазаланганы ямаса улкенлер тарепинен унамсыз баха алганы ушын окпе-гийненин тураклы жузеге келиуи, гейде сатсизликке кабыргасы кайысуу болады.

2.Характердин мийнетке катнас жасауды билдиретугын белгилери. Характердин мийнет етиу тилегин билдиретугын белгисин мийнет суйгишлик деп атайды. Усы тилек мийнет процессинен хам онын натийжелеринен алатугын канаатлануу, кууаныш, лаззетленуу сезими менен байланысly болады. Мийнетке деген хакыйкат суйиушлик, хак нийетлилик хам пухталык, жумысты айтеуир орынлап гана коймастан, ал оны мурамы ен жаксы етип орынлау зарурлиги менен биригип кетеди.

Бизин елимиз онын барлык агзаларынын жамийетлик ийгилик ушын ыктыярлы турде мийнет етиу сыяклы ишки тилегине тийкарланган болады. Сонлыктан да мамлекетимиз жамийеттин барлык агзаларында мийнетке, хурметли катнас жасауды рауажландырууды, тарбия жумысынын орайына койып отыр. Елимиздин хар бир алдынгы адамы хакыйкат инта менен мийнет етеди, ис косжакпасларды, жалкауларды жек кореди, мийнетке жузеки катнас жасауга тозбейди. Характердин бизин адамларымызга жат жалкаулык, итибарсызлык сыяклы белгилери мийнетке унамсыз ямаса бийпаруа, немкурайдылык пенен катнас жасауда, тапсырмаларды айтеуир бир козабага орынлауда билинеди.

Мийнет суйгишлик характердин басламалылык сыяклы белгиси менен биригип кеткен уакытта айрыкша кунлылыкка ийе болады. Баслама корсететугын адам-жананы сезе билиушилиги рауажланган адам болады. Ол мийнетке жамийетлик хызметке доретиушлик катнас жасайды, жумыстын анагурлым жетилискен, анагурлым онимдарлы усулларын табууга умтылады, ал тап усы нарсенин ози бизин мийнеткешлеримиздин колхозшыларымыздын арасында кеннен ен жайган новаторлык харекетинин тийкарын курайды.

Характердин басламалылыкка кайшы келетугын белгилери-артта калыушылык, консерватизм-жана алдынгы катардагы нарсеге унамсыз катнас жасауда, кери тартыушылыкка бейим болууда, дастурлерге калай болса солай катнас жасай бериушликте коринеди.

Мийнет процессинде характердин унемлилик сыяклы кунлы белгиси де рауажлана барады, ал ол адамнын оз жумысынын хам баска адамлардын хызметинин натийжелерине деген катнасын билдиреди. Адам мийнетти хурметлей отырып, адамнын акылы хам мийнети менен доретилген нарсеге унемшиллик жагынан катнас жасай баслайды, материалларды, курал-сайманларды хам мийнеттин онимлерин артыкмаш, акылга уграс болмаган турде жумсаудан аулак болууга умтылады. Унемшиллик ысырапшылыктын ямаса материаллык байлыкларга талан-таражлык катнас жасауда да, сондай-ак зыкналык пенен сыкмарлыктан да бирдей кашык болады.

3.Характердин озине-ози катнас жасауды билдиретугын белгилери.

Адам хызмети процессинде баска адамлар менен белгили дарежеде мунасибетте болады.

Адам хызмет процессинде баска адамлар менен болган байланыс процессинде хам мийнет процессинде баска адамды биледи хам оган деген оз мунасибетин белгилейди.

Адам баска адамлар менен жамийетлик мунасибette болып хызмет процессинде озин жамийет агзасы сыпатында, жамийетлик тири жан сыпатында биледи. Адамнын оз хызметине карап мунасибette болууы хамде адамнын хызметине байланыслы халда харекетлеринин озгериуи оз-озине болган мунасибetti де озгертеди. Озин мийнет адамы, жамааттин агзасы, гарезсиз мамлекетимиздин жаратыушысы, хукыкый демократиялык жамийет куруушы сыпатында анлау мийнет процессинде пайда болады. Булар адамда озине болган жана мунасибет пайда етеди.

Оз-озине болган белгили мунасибет амелде беккемленип, характер белгисине айланады.

Жеке озине болган мунасибetti саулендириуши характер белгилерине томендегилер киредиҮ кишипейиллик, озин-ози критикалау, оз кадин билиу.

Характер белгилери сыпатында кишипейиллик сондай пайда болады, адам оз хызметлери, табысларын хам шахсий сыпатларын хеш кашан борттирип жибермейди. Ол ози кандай ис ислесе, онын орнында болган баска адамда сондай ис ислеуин есапка алып, озин хам оз ислерин баска адамларга карама-карсы коймайды. Кишипейил адам баска адамлар менен мунасибette апиуайы хам табийий, бирак сонын менен бирге оз кадин кымбатын хам оз кушине исенимди саклап калады.

Адамда айырым уакытлары хатте коркыуга айланатуугын кишипейилликтен озине жетерли баха бермеушиликти ажырата билиу керек, бундай уакытта адамлар озлерине хам оз кушлерине исенимди жогалтады.

Оз кадин билиу сезими-озин хурмет етиу сезими, оз мумкиншиликлерин дурыс тусинуу, адамнын кымбатлы сыпаты-оз кушине исенимди пайда етеди. Оз кадин-кымбатын саклаушы адам озин кемситиу хам гареметлеуге жол коймайды, озин коргайды хамде оз намысын саклай биледи. Бирак характердин бул белгилерин менменлик марапатланыу хам мактаншаклык пенен алмастырып жибермеу керек.

Оз кадин билиу сезими мийнетте кашан болсада адам оз мийнетинин жамийет ушын пайдалы екенлигин корип, оны хурмет еткенликлерин билгенде тарбияланады. Сол адам ушын итибарлы, талыклауга турарлык адамлардын улги корсетиуи улкен ахмийетке ийе болады.

Оз кадин билиу сезимин тарбиялау кишипейиллик хам озин-ози критикалауды тарбиялау менен тиккелей байланыслы.

4.Характердин ерикчилик белгилери.

Характердин жигерчилик белгилери оз минез-кулкын саналы турде тартипке сала билиуде хам усыган адетленюде гозлеген максетине ерисиу жолындагы тоскынлыкларды жене билиуде билинеди.

Шахстын багдарланыушылыгын есапка алмастан турып характердин жигерчилик белгилерин бахалауга хам тарбиялауга болмайды. Хамелпараздын максетке карай талпынуушылыгы хам табанлылыгын жалатайдын батыллыгы хеш кандай унамлы белгилер болмайды. Характердин жигерчилик белгилери моральлык жактан тарбияланган ерк болган жагдайда гана бахалы болады.

Характердин ерикчилик белгилерине максетке умтылуушылыкты, оз бетиншеликти, журекчиликти, табанлылыкты, сабырлылыкты, ер журекчиликти хам батыллыкты, тартипчиликти жаткарады.

5.Шахстын камал табууын характердин жетилисиуинин басланыуы деп есаплау керек. Дурыс биз мектепке шекемги тарбия жасындагы хам мектеп жасындагы киши балалык дауиринде характердин тураксыз белгилери жетилеседи деп айта аламыз, бирак характердин жетилисиуи ушын жагдай, онын тийкарлары баланын тап мине усы жас дауиринде пайда бола баслайды.

Бала омиринин мектепке шекемги дауири шахстын камал табууындагы ен ахмийетли баскыш. Бала мектепке ис-харекетлеринин озлестирилген, адетленген формалары менен, атирапка болган анык мунасибети менен, озлестирилген адеп-икрам нормалары менен келеди.

Мектепке кириу, бала омири хам хызмети балада ис-харекетлердин белгили жамлескен формаларын осирип, онын хызмети хам онын догерек атираптагы адамлар менен болган мунасибетлерине улкен озгерислер киргизип, балага деген оз талаптарын кояды. Бул жастагы бала озин белгили ахмийетке ийе болган хызмет пенен шугылланыушы (бул догерек-атираптагылар тарепинен де тан алынады) жамааттин агзасы сыпатында сезе баслайды.

Окыу хызмети баланы жолдаслары, мугаллимлер, ата-аналар хам баска адамлар менен жана мунасибette болууга мажбур етеди. Булардын барлыгы мектепке келгенше жетилискен хам адетленген мунасибетлерге озгерислер киргизеди.

Бала озине, онын хызметине улкенлер хам ата-аналар таманынан исленетугын мунасибетлердин озгергенлигин тусинеди, жана хызмет онын жолдаслары менен болатугын мунасибетлерди хам онын оз-озине болган мунасибетинде озгертеди.

Мектеп окуушысынын окуу ислери процессинде, адамлар менен мунасибетинин курамаласыуы процессинде мугаллим алып баратуугын тарбиялык жумыслар окуушыларда зарур сыпатларды жетилистириу мумкиншилигин жаратады, бундай сыпатлар бара-бара окуушы характеринин тийкары болып калады.

Тарбия процессинде бала характерин жетилистириу, онын характериндеги унамсыз белгилерди озгертиу хам тамамлау хамде унамлы сыпатларды синдириу мумкин. Тарбиялау хам кайта тарбиялау

мумкин болмаган балалар характери жокҮ бунын ушын тек гана тарбияга шараят жаратыу хам баланын индивидуал озгешеликлерин албетте есапка алыу керек.

Мектеп окуушысынын ис-харекетиндеги унамлы хам унамсыз тараптарын есапка алып окуушынын нени билиуи хам кандай билиу, анык шараятта озин калай тутууун билип, догөрөк-атираптагылардын окуушыларга тасийир корсетуулерин есапка алып мугаллим окуушы алдына шарттар койып хам онын хызметин жолга салып, характеринде унамлы белгилердин жетилисиуине тасийир етиуи мумкин.

Мектеп окуушысынын характерин тарбиялаудын тийкаргы жоллары томендегише белгиленедиҮ

1)Характердин тийкары сыпатында илимий дунья карасты, ыкласты жетилистириу.

Шахтын илимий дунья караста багдарланганлыгы билимлер хам амелий хызметтин байлыгы менен белгиленип, адамнын турмыслык умтылыуларында саулеленеди.

Шахта илимий дунья караска багдарланганлыкты тарбиялауда окутыу, илимий-сиясы тарбия, адамлардын турмыстагы дурыс мунасибеттери улкен ахмийетке ийе. Булар характер белгилери жетилисиуинин объектив тийкарын пайда етеди.

2)Хызметти (окуу, ойын, мийнет хызметин) шолкемлестириу. Бул процессте адам ис-харекет кагыйдаларын амелий турде ийелеп алады. Тарбияшылар жамийетлик ахмийетке ийе болган доретиушилик мийнетте, шыныктырыулар хам дурыс адеп-икрам формалары хам ис-харекетлеринин бекемлениуи ушын арнаулы шараят жаратады.

3)Бир максетке каратылган жамаатти хам адамлар ортасында жаксы жамаатшилик мунасибеттерди жузеге келтириу. Жамааттин алдына койган максетлерине ерисиу ушын гуресте кыйыншылыкларды жениуде шахс характеринин унамлы белгилери жетилеседи.

4)Инсан бирге жасайтугын, окыйтугын хам ислеитугын адамлардан орнек алыуынын тарбиялык ахмийети. Кахарманлык дауир адамларынын улгиси, коркем шыгарма кахарманлары, жолдаслар, ата-аналар хам тарбияшылардын улгиси арнап исленген ямаса арнап исленбеген талыклаудын психологик тийкары болып адамнын ислеринде, мунасибетлеринде хам ис-харекетлеринде пайда болады.

5)Оз-озин тарбиялау-кашандур адам оз характеринин кушли ямаса кушсиз тараптарын билсе хам озинде характердин унамлы белгилерин жетилистириу жолларын белгилей алса-бул характерди тарбиялау ушын улкен ахмийетке ийе.

Мектеп окуушысынын характерин тарбиялау жоллары хам формалары хаккында токтап отемиз.

Баслауыш талимнин тарбиялык характери балага жамийет агзасы сыпатында синдириу зарур болган адеп-икрам талаптарын асте-акырын озлестирип барыу мумкиншилигин бередит. Белгили дарежеде унамлы сезимлер окутыушы жаркын хам кызыгарлы формадагы окуу процесси хамде гуррин дауамында бала (оз жасына ылайык турде) жамийетлик адеп-икрам хам жамийетлик мунасибеттердин белгили нормаларын озлестирип алады. Окуушы елимиз адамларынын данклы мийнеттери, кылган ислери, мийнет тарауындагы мартликтери менен танысады, олардан гайратланады хам ози де сондай болыуды калейди, ол ози еситкен хам окуган нарселерин жуда терен сезеди хам бул нарсе онын ядында сакланып калады. Бала адамлар хызметинин неге каратылганлыгын биледи, онда сол адамлардай болыу тилеги пайда болады, бирок еле конликпе хам амелий тажирийбе жетиспейди.

Балалар тараптарын озлестирип алынган адеп-икрам талаптарын, оларды тусиниуди мектеп окуушыларынын адеп-икрам амелий тажирийбелери байланыстырыу керек. Балалар биринши класстан баслап томендеги адеп-икрам принциптерин жаксы озлестирип алмактаҮ адам адамга дос жолдас хам тууыскан.

Баланы амелий ис (уй-ишлери, жолдасларына жардем бериу)ке катнастырыу, олардын орынланыуи устинен кадагалау, бул ислерди талыклау балалар тараптарын адеп-икрамлы тажирийбе арттырыу ушын жагдай жаратады, бул асте акырын адетленген характер белгисине айланады. Адеп-икрам тажирийбенин бул даслепки тийкарлары келешекте характердин жетилисиуи ушын жуда ахмийетли.

Баска адамлардын улги корсетиуи характердин жетилисиуи ушын улкен ахмийетке ийеҮ балалар улкенлерге уксауга харекет етеп, коп нарселерди улкенлерден уйренип алады. Анык максетти гозлеп ис ислеуши адеп-икрамлылык жактан тарбияланган адамнын ис-харекети мектеп окуушыларында дурыс ис-харекеттер жетилистириу хам олар ислеитугын жаксы ислерди келтирип шыгарыу ушын коп гана унамлы нарселер бередит.

Жамийетлик пайдалы мийнетте мектеп окуушылары характерин тарбиялау ушын бирканша колай жагдай жаратылады. Жамийетлик ахмийетке ийе болган, тууры жолга койылган, мийнет окуушыларда коп гана унамлы кеширмелерди пайда етеди. Булар мийнетке, мийнет ислеп атырган адамга тууры мунасибет пайда етеди.

Жамаатте киши жастагы окуушы балалардын характерин тарбиялау натийжели турде алып барыладыҮ балада жамаатлик хызметте характердин баска белгилери менен бирге характердин жамаатлик белгилери тарбияланады.

Балада жамаатлик сезимлери даслеп мектепке шекемги тарбия жасында ак пайда боладыҮ ол оз катарлары менен бирге болыуга, жамаат ойын хам шыныгыуларда катнасыуга, жамааттин талаптарына (маселен ойында) бойсыныуга харекет етеди.

Оз катарлары жамаатинен ажыралып калуу балага жаман тасийир етедиҮ улкенлер арасында тарбияланыу натийжесинде балаларда характердин унамсыз белгилери (адам жактырмау, жамааттен коркыу, эгоизм хам баска айырым бир характер белгилери) осип барыуы мумкин.

Жети-сегиз жасар балаларда жамаатшиллик белгилери оншелли жетилиспеген болады. Мектептеги турмыс жагдайы хам шыныгыулардын жолга койылыуы шахста жамаатшиллик сыпатларынын тарбияланыуына мудамы мумкиншилик бере бермейди.

Окыушы окыу иси процессинде индивидуал турде окыйды хам оз мийнети ушын индивидуал баха алады. Окыушы класстагы шыныгыулар уактында жолдаслары жамаатинде болады, бирак ол айырым уакытлары сондай жагдайга дус келеди, онда окыу хызмети процессинде жамаатлик мунасибетлери жузеге келмейди.

Мугаллим улыума мийнет хызметин жолга койганда, путкил класс алдына улыума максетлер койып, биргеликте харекет етиу тилегин ояткан тагдирде гана жамаатшил сезимин тарбиялау басланады. 1-2 класс окыушыларында ис-харекетлердин адетленген формалары жамаатте жузеге келтириледи. Булар жамаатлик мийнет, ойын хам окыу шараятларында жетилиседи.

Киши жастагы окыушыларда баска адамларга итибарлы хам мехрибанлык пенен мунасибетте болыу кобинесе жетерли дарежеде тарбияланбаган болады. Бул жастагы балалардын психологик озгешеликлери соннан ибарат, олар баска адамларга озлерин калай тутыу кереклигине жууап бере алса да, бул сыпатларды анык шараяттаҮ ата-аналар, мугаллим катнасыуында пайда етеди. Бул жастагы балалар бир озин ямаса жолдаслары арасында болганда озин калай тутыу кереклигин умытып кояды.

Сондай-ак психик касийет (бунын устине курамалы, терен касийет) болган мехрибанлык киши жастагы окыушыларда дархал тарбияланбайды, бирак онын айырым коринислери бул жастагы балаларда болыуы хам мугаллимнин белгили тарбия жумысларында олар ушын ис-харекетлердин адетленген формаларына айланыуы мумкин.

Мектеп окыушыларында баска адамларга болган мунасибетти саулелендиретугын характер белгиси сыпатында адамгершиликти тарбиялау олардын жамаатлик хызметинен ажыралмайды. Жамаат болып исленетугын мийнетлерде жолдаслык сезимлерин осиреди, адамга болган терен хурмет хам мухаббат тарбияланады.

Киши мектеп жасындагы балаларда адамгершиликти тарбиялауды олардын мектепке келген кунинен баслау керек. Даслеп бул касийет айырым бир амелий ислерде пайда болады. Маселен класста окыушы кесел болып калды, класстагы жолдаслары оган гамхорлык етеди, онын халынан хабар алады, окыуга жардем береди-ане солай етип ис-харекеттин жана тажирийбеси пайда етиледи хам характердин жана белгиси мехрибанлык жетистириледи.

Буннан кейинги сондай уакыя жолдасларына итибарлы хам мехрибанлык пенен мунасибетте болыуга мажбур етеди, сонала адамларга болган бул мунасибет адетке айланадыҮ тек гана наукас болган жолдасына емес, мумкин гамхорлык етиу хам жардемге мутаж адамларга мехрибанлык хам итибар менен мунасибетте болыу тилеги пайда болады.

Адамнын озине болган мунасибетти корсетиуши характер белгилери тарбиялауды мектепке шекемги тарбия жасындагы балалык дауирден баслау керек. Тарбия ислерин дауам етирип, баслауыш мектеп окыушыларында кишипейилликти тарбиялау зарур.

Балаларда кишипейилликтин жоклыгы жамаатте, класста, улкенлер арасында, жамийетлик орынларда озин туту билиушиликте пайда болады. Бул нарсе окыушынын баскалардын созин болиуде, улкенлердин сойлесиуине мумкиншилик бермеуинде, гурринлесиу уактында орынсыз ескертиулер бериуде, озин оз ис харекетлери макстауда пайда болады.

Балада кишипейилликтин жок болыу себебин даслеп шанарактан карау керек. Егер биринши класс окыушысы шанаракта уйдегилердин дыккат орайында болып оз ислеринде айырым уакытлары жокары баха алыуга адетленген болса, бундай окыушы класста да мугаллим хам окыушылардан озине сондай мунасибетти талап етеди.

Мугаллим окыушылар тарепинен оз жеке басына артыкша баха берилиуине шыдам менен гурес алып барыуы керек. Бундай окыушылардын асте-акырын оз исине хам ис-харекетлерине дурыс баха бериуге уйретип барыу, оларда озин туту билиу адетин, озин жамаатке карсы коймау, улкенлер хам жолдасларынын пикирлерин хурмет етиуди тарбиялау зарур.

Мугаллим балаларга кишипейил адамлар хаккында айтып береди, олардын ис-харекетлеринин гоззаллыгы неде екенлигин тусиндиреди. Бул максет ушын мугаллим балаларга макалалар, китаптар окып береди, кишипейиллик адамды гоззал ететугынлыгын айтып береди. Гурринлесиу уактында кишипейил адамлардын ислерин кишипейиллиги болмаган адамлардын ислери менен салыстырыу хам тийисли жуумаклар шыгарыу мумкин. Мине сондай гурринлер окыушыларда кишипейил, мийнет суйгиш адамларга еликлеу тилегин пайда етеди.

Мугаллим окыушылардын кишипейиллигин хошаметлеп барып характердин белгиси сыпатында кишипейилликтин жетилисиуи ушын жагдай жаратады. Кишипейиллик шанарак шараятында да

тарбияланады-ата-аналарының улги корсетиуи олардын озлерине хам баларына мунасибети, ата-аналарының кишипейиллиги, балаларда киши пейилликтин тарбияланыуының ен жаксы факторы.

Баслауыш мектеп окуышылары кобинесе баскалардын кемшиликлерин натийжелилик пенен абайлайды хам оларды ашкара кылады, бирак оз кемшиликлерин жаман сезеди хам олар хаккында айтыуды каленкиремейди де. Мектеп окуышысында озин-ози критикалауды осирiuу ушын мугаллимнин бахасы айрыкша ахмийетке ийе. Бул окуышыны озине бирканша дурыс баха бериуге мажбур етеди. Мугаллим окуышыны оз исиндеги кемшиликлерди, кателерди хам жаксы тараплерин табыуга хамде оз мийнетине дурыс баха бериуге уйретип, оны оз-озине баха бериуге уйретеди.

Оз-озине дурыс баха бериу шахстын улыума камалга жетиуине жардем етеди. Егер окуышы озине жетерли баха бермесе, бул халда ол баска адамларга артыкша баха береди, окуудагы кыйыншылыкларды жуда арттырып корсетеди. Адетте бундай окуышылардан Ғмен ислей аламанбаҰӘҒ, Ғмен буны билеменбеҰӘҒ-деген созлерди еситиу мумкин. Хакыйкатында бундай окуышылар коп нарсени ислей алады хам коп нарселерди биледи, бирак оз кушине исенбеушилик озине жетерли баха бермеушиликке себеп болады.

Керисинше, озине шеннен тыскары баха беретугын окуышы баскаларга хам ушыраскан кыйыншылыкларга жетерли дарежеде баха бермейди. Окуу хам истеги кателиклер ане соннан келип шыгады.

Ожетлик характердин унамсыз белгиси есапланады. Киши мектеп жасындагы балада ожетлик кобинесе шанаракта тарбияланган ис-харекеттин адетленген формасы сыпатында пайда боладыҰ айрым уакытлары ожетлик, адилсизлик, капашылык хам тагы баскаларга жууап сыпатында пайда болады.

Балалардагы ожетликти жениу сонын ушын да кыйын, олар бул касийетти унамлы, жаксы деп есаплап, кобинесе ожетликти талапшанлык пенен араластырып жибереди.

Киши жастагы окуышыларда озин тутта билиу еле бос рауажланган боладыҰ олар кейпийтка тез бериледи хам оз сезимлерин ашык-айдын, гейде болса ашыулы саулелендиреди. Егер улкенлер шанаракта озлерин тутта алмайтугын болса, бул нарсе балада да пайда болады-ол да озин тутта билмейди коп бакырады, шаукым салады. Бундай баланын кейпийтаты тез-тез озгерип турады. Бул нарсе шанаракта улкенлер кейпийтатынын озгерiuине тасир етеди.

Балада озин тутта билиудин жоклыгы кобинесе онын руухый кеселликлери, жаракатланыуы менен байланыслы болады. Бул балаларды унамсыз тасийирлерден саклау хамде озин тутта билмеушиликтин пайда болуы ушын жагдай жаратпау керек. Бирак балаларга олардын кеселлиги, ашыушаклыгын тусиндириу де керек емес, себеби бул балада озин тутта билмеушиликтин жанеде кобирек осiuине себепши болады.

Мектепте талим алыу дауамында характер белгиси сыпатында саналы тартипплик жетилеседи. Шеннен тыскары катты коллык хам коз кореки тартип-бул балалардан мугаллим тарапинен балеге дуушар етиуҰ олар бир нарсени сезиуди хам ислеуди уйретеди, корыкканынан болса олар баска нарсе ислейди. Киши мектеп жасындагы балаларда айырым бир адеп-икрам адетлерин пайда етиу ахмийетли.

Балаларда характер белгиси сыпатында тартиппликти тарбиялаудын зарур шартлеринен бир мектеп хам шанаракты бирлесип ислесiuи.

Мектеп жасындагы киши балалар мартлик хам батырлык корсетиуге ылайык. Биз кобинесеҰ Бул бала сууга ыгып баратырган баланын омирин саклап калды, Тогыз жасар кыз от ишинде калып койган баланы алып шыкты-деген хабарларды радиодан есitemиз ямаса газет-журналлардан окыймыз. Бул кахарманлык ислер балалардын бундай ислер етиуге таярлыкларынын зорлыгынан хабар береди. Булардын барлыгы елимиз мектебинин хам шанарагынын тарбия жумысларынын натийжеси болып табылады.

Мектеп окуышысын билиу хамде онын характерине тан индивидуал озгешеликлерин есапка алып тарбиялау ушын оны терен хам хар тараплеме уйрениу керек. Мектеп окуышысынын характери озгешеликлерин тез аныклау мумкин емес. Характер курамалы, коп кырлы хам харкыйлы, сонын ушын оны хар кыйлы жагдайда узак уакыт хам хар тараплеме уйрениу зарур.

Бала характерин уйрениу узак дауам ететугын процесс. Егер мугаллим кайсы бир окуышыны узликсиз баклар екен, ол баланын хызметти хам ис-харекети онын мийнетке, атираптагы адамларга, жолдасларына, оз-озине болган мунасибетлери хаккындагы хар кыйлы материалларды топлап, оз баклауларын жазып барыуы керек.

Окуышыларды уйрениу процессинде олар характердин унамлы хам унамсыз озгешеликлерин жаксылап аныклау хам келешекте оны тарбиялау ямаса ката тарбиялауга ылайык индивидуал илажларды белгилеу керек.

Озин-ози тексерiuу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер СОРАУЛАР

- 1.Характерге аныклама берин Ұ
- 2.Характер темпераменттен не менен айырылып турадыҰ

- 3.Адамнын характеринин типик хам жеке белгилери неден келип шыгадыЎ
- 4.Адам характери калай жетилиседи хам характерди озгертиу мумкинбеЎ
- 5.Характердин жана белгилерин жетилистириу мумкинбеЎ
- 6.Адам характерин жетилистириу ушын ерикли сыпатларынын ахмийети недеЎ
- 7.Калай етип адам характерин билиу хам уйрениу мумкинЎ
- 8.Характерди тарбиялау жоллары кандай боладыЎ

Тапсырмалар

Бир окуушыга минезлеме дузин хамде келешекте онын характеринде унамлы белгилердин жетилисиуи хам унамсыз белгилердин кайта тарбияланыуына ылайык тарбиялык илажлар белгилен.

Тестлер

- 1.Характер шахстын баска тараплери, атап айтканда нелери менен оз-ара байланыслы боладыЎ
 - а)кыялы хам кабыллауы менен
 - в)темпераменти хам укыпшылыгы менен
 - с)ерки хам сезиуи менен
 - д)ойлауы хам сезими менен
 - е)есте саклауы хам дыккаты менен
- 2.Баладагы кишипейилликтин жоклыгын даслеп каяктан излеу керекЎ
 - а)мектептен
 - в)досларынан
 - с)улкенлерден
 - д)мугаллимнен
 - е)шанарактан

Т Е М П Е Р А М Е Н Т

Ж о б а с ы У

- 1.Темперамент хаккында тусиник.
- 2.Темпераменттин физиологиялык тийкарлары
- 3.Темпераменттин турлери хам оларга сыпатлама
- 4.Талим тарбия жумысында балалардын темпераментлерин есапка алыу

Таяныш тусиниклерУ

Темперамент, сырткы коринис, кайгы хасирет, сырткы тасийирлер, кызгынлык тасийир, кууаныш, окпе-гийне, бийгам, бийпарауа, тартыншак, сабырлы, сабырсыз, халсиз, харекетшен, харекетсиз, холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик, уян.

А д е б и я т л а р У

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тарақкетининг янги боскичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи хеч қачон, хеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
- 4.И.Каримов ҒОзбекистан XXI асир босагасындаУ кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликлериҒ Н-1998 ж.
- 5.И.Каримов ҒБоркомол авлод орзусиҒ Т-1999
- 6.И.Каримов ҒБуюк мақсад йулидан огишмайликҒ Т-1993
- 7.И.Каримов ҒБиздан озод ва обод ватан колсинҒ Т-1994
- 8.Э.Гозиев ҒИнсон психикасининг ривожланишиҒ Т-1996
- 9.Э.Гозиев, Н.Азимов ҒОлий мактаб психологиясиҒ Т. 1994
- 10.В.М.Каримова, Ф.А.Арамова ҒПсихологияҒ Т-2000
- 11.Кадирова М.А. ҒМутахасисликка киришҒ Т-1999
- 12.Э.Гозиев, Г.Тулаганова ҒПедагогик-психология асослариҒ Т. 1997
- 13.Э.Гозиев ҒПсихологияҒ Т. 1994 йил.
14. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
15. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Ен аййемги заманлардын озинде-ак илимпазлар адамлардын минез-кулкындагыс сырткы озгешеликлерди баклай отырып, бул жагынан улкен жеке айырмашылыклардын бар екенине дыккат аударган еди. Биреулер шаккан, эмоционаллык жагынан тез кызып кететугын, гайратлы болады. Баска

биреулер уян, сабырлы, албырамайтугын болып келеди. Биреулер хешкимди жатыркамайтугын, догерек-атираптагы адамлар менен ап-ансат апак-шапак болып кете беретугын, шад кеуилли, ал баска биреулер, туйык, ишкерне болады. Сонлыктан да адам акыллы ямаса шекленген, мийнет суйгиш ямаса жалкау, багыл ямаса коркак, ырасгой ямаса отирикши екенине, не менен шугылланатугынына, онын маплери кандай екенине хам т.б. карамастан, онын ылгый сырткы коринислери назерде тутылган еди.

Маселен, еки адам бирдей жумысты ислейди хам оны бирдей жаксы истейди, бирак биреуи кулшынып, барынша берилип сабырсызлык пенен истейди, инициатива корсетеди, ал екинши биреуи асыкпастан, кайтама, бир калипте, пухта ишенлик пенен, инструкцияны катан саклаган халда истейди. Усындай жеке озгешеликтер темперамент (темперантум-деген латын созинен алынган, мууапыклык, сайкеслик дегенди билдиреди) деп аталып кетти.

Балалардын хам егеделердин минез-кулкын, олар калайынша мийнет ететугынын, окыйтугынын, ойнайтугынын, сырткы тасийирлерге калайынша берилетугынын, кууанышты хам кайгы хасиретти калайынша басынан кеширетугынын баклай отырып, биз жеделлилик, шакканлык, кызгынлык тасири жагынан олардын арасында жеке турдеги улкен айырмашылыктар бар екенине, ягный олардын темпераментлеринин паркына дыккат аударатугынымыз анык.

Темперамент-бул адамнын жеке озгешеликтери болып, онын психикалык хызметинин хам минез-кулкынын динамикасын белгилейди.

Хазирги уакытта психикалык процесслердин хам минез-кулуктын еки корсеткишиҮ жеделликти хам кызгынлык тасийирди айырып шыгарады. Жигерлилик жеделли турде харекет етиуге, харкыйлы хызметте озин корсетиуге харкыйлы дарежеде умтылыуда, психикалык процесслердин хар кыйлы тезликте хам хар кыйлы куш пенен жуз бериунде харекет етиуши шакканлыктын хар кыйлы дарежесинде, тасийирлениушиликтин тез ямаса уян болууында коринеди. Жигерлилик хар кимде хар кыйлы болып жузеге келеди. Еки ен сонгы шекти атап корсетиуге боладыҮ бир жагынан психикалык хызметтеги, харекетлердеги, сойлеудеги улкен жигерлилик, катты кызгынлык хам тезлилик, ал екинши жагынан психикалык хызметтеги, харекетлердеги хам сойлеудеги босанлык, кос жакпаслык, асте-акырынлык, уянлык. Динамикалыктын екинши корсеткиши-кызгынлык тасийир кызып кетиушиликтин хар кыйлы дарежесинде, адамда кызбалылыктын пайда болууынын тезлигинде хам кушинде кызгынлык тасийирленгишликте (кызгынлык тасийирлерге катты бейим болууды) билдириледи.

Ен айдемги заманлардан баслап темпераменттин тийкаргы торт типин айырып келген, олар томендегише аталып келедиҮ сангвиникалык (шапнан), флегматикалык (уян, сабырлы), холерикалык (жигерли, кулшынгыш) хам меланхолиялык (туйык, терен бастан кешириулерге бейим) темпераментлер. Сол уакытлары зарурли билимлердин болмауы темпераментлер хаккындагы талийматтын хакыйкат илимий тийкарларын ислеп шыгууга мумкиншилик бермеди. Айдемги грек врачы Гиппократ (бизин эрамызга шекемги V-VI асирлер) темпераментлер суйыктыктардын турлеринин организмдеги харкыйлы оз-ара катнасынан, ондаҮ кан ба (латынша сангвис), силекей ме (грекша флегма), кызгылт-саргыш от пе (грекше холе) ямаса кара от пе (грекша мелейн холе), -кайсы бир суйыктык басым келетугынынан гарезли болады деп есаплады. Енди темпераментлердин атамалары да FтемпераментF термининин ози де кайдан келип шыкканы анык болды.

Егерде сиз окуушыларды класста сабакта отырганда ямаса танеписте, ойнап журген уакытта, мийнет сабакларында баклап корсениз, сиз олардын активлигинин хам кызгынлык тасийирлеринин харкыйлы жузеге келиуин коресиз. Биреулери огада шаккан болады, сабакта ямаса устаханада асыгып-усигип хам кулшынып жумыс истейди, жагдайдын озгериуне хам демей-ак оз катнасын билдиреди, олардын кызгынлык тасирлери (кууаныш, ыза, окпе-гийне) айкын хам тыйылмастан жузеге шыгады. Баска биреулери сабырлы хам искер болады, олардын жумыс ислеу пати уянлау келеди, созлери созылып хам бир калипте айтылады, кызгынлык тасийирлери дерлик жузеге келмейди, бундай балалар оз табысларына сатсизликлерине бийпаруалыктан карагандай болады.

Сиз шаккан, хош кеуилли, хешкимди сира жатыркамайтугын, бирак, шамалы бийпаруа, бийгам, тирише, бирак турпайы емес, ал халсиз хам устиртгин сезимлерге ансат берилип кете беретугын окуушыларды да ажыратып шыгарасыз. Сондай-ак, тартыншак, туйык-минез, асте-акырын, кысынып сойлейтугын, кызгынлык тасири жагынан кеуили бос, окпелегиш окуушылар да сизин дыккатынызды озине тартады. Бул нарсе сиз хар кыйлы холерикалык, флегматикалык, сангвиникалык хам меланхолиялык темпераментлердин уакиллери болган окуушыларды ажыратып шыгардыныз деген соз болады.

Темперамент шахстын динамикалылыгын (шакканлыгын) сыпатлайды, бирак онын исенимлерин, коз-карасларын, кызыгуушылыгын сыпатламайды, шахстын жамийетлик жактан коп ямаса аз дарежеде бахалы екенинин корсеткиши болмайды, онын мумкиншиликлерин белгилемейди (темпераменттин касийетлери, характердин касийетлери ямаса укыптары менен шатастырмау тийис). Хар кыйлы темпераментли адамлар хызметтин бир туринде огада жокары жетискенликлерге ерисе алады. Егерде ен ири жазуушыларды алатугын болсак А.И.Герцен типик сангвиник, И.А.Крылов флегматик, А.С.Пушкин

холерик, Н.В.Гоголь меланхолик болды. Уллы рус аскербасыларынан-холерик А.В.Суворов хам флегматик М.И.Кутузов шама менен бир уакыттын озинде аскерий майданда озлерин данкка боледи.

2.Темпераменттин физиологиялык тийкарлары кандай? Бул маселе узак уакытлардан берли адамларды кызыктырып келген.

Бизин эрамызга шекемги IV-V асирде жасаган грек илимпазы хам табият изертлеушиси, врач Гиппократ темперамент адам денесинде (организминде) кан, силекей, сары ямаса кара оттин кандай дарежеде араласыгуына байланыслы деп есаплаган.

Онын теориясын рим врачлары да макуллайды. «Пропорция» латынша 53mр34am3n57m деген соз. Темпераменттин атыда соннан келип шыккан. Кейин ала айрым илимпазлар адамлардын темпераментин эндокрин безлеринин (ишки секреция безлери) хызметиндеги озгешеликлер, журек хызметинин озгешеликлери, кан тамырлары дузилесиндеги айырмашылыклар, геуде дузилесиндеги хам кыйлылык пенен тусиндириуге харекет етти. Бирак темпераменттин физиологик тийкары хаккындагы маселе И.П.Павловтын жокаргы нерв хызмети хаккындагы талийматында гана биринши мартебе илимий тийкарда тусиндирип берилди.

Хазирги уакытта Павлов теориясынан бурынгы теориялардын барлыгы хаклы турде илимий емес деп есапланса да, бирак айемги Грециядагы адамларды хар кыйлы типлерге (темпераментлерге) болиу пикирин жуда ахмийетли деп билиу керек. Гиппократтан баслап копшилик илимпазлардын хар кыйлы типтеги адамлардын физиологик тийкарын табыуга урыныулары илим ушын кымбатлы.

Коп жыллык откерилген сынаулар (тажирийбелер) натийжесинде И.П.Павлов темпераменттин физиологик тийкары болган жокаргы нерв хызметинин типлери хаккындагы талийматты жаратыуга мууапык болды.

И.П.Павлов тажирийбе кылынатугын хайуанлардын барлыгы эксперимент шараятында да, адеттеги шараятта да озлерин хар кыйлы тутууларына айырыкша итибар берди. Айырым хайуанлар лабораториядагы орынларын тыныш гана ийелеп, ислейтугын ислерин анык орынлайды. Тагы биреулер и экспериментал лабораторияга киргенинде даслепки уакытларда конликпей, тынышсызланып жана шараятка бир неше куннен, айырым жагдайларда болса бир неше хаптеден кейин конлигеди. Айырым хайуанларда шартли рефлекслер тез пайда болып узак сакланады, ал тагы биреулеринде болса астен пайда болады. Айырым хайуанлар жуда кушли коздырыушыларга шыдам бере алады, ал екинши биреулер и бундай емес.

Павлов коплеп сынау материалларын терен таллау (анализ) жасау натийжесинде хайуанлар ис-харекетлериндеги индивидуал озгешеликлеринин себеби нерв процесслеринин козгалыу хам тормозланыу озгешеликлери хамде олардын бир-бирине косылысуу менен далилленеди деген жуумакка келди.

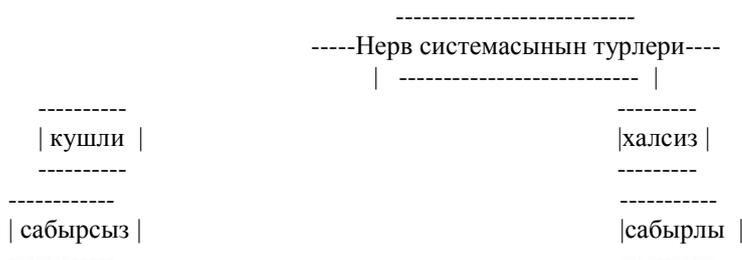
Нерв процесслеринин озгешеликлерине биринши гезекте онын куши, ягный нерв системасынын кушли коздырыушыларга шегарадан сырткы тормозланыуга ушырамастан, узак уакыт шыдам бере алыу укыптылыгы киреди. Катты хам узак уакыт дауам ететугын когалыу процесси пайда ететугын коздырыушылар кушли коздырыушылар делинеди. Хайуан ушын коздырыушынын куши онын физикалык озгешеликлери менен белгиленеди, адам ушын ен ахмийетлиси болса тасийирлердин жамийетлик ахмийети болыпУ создин астен ямаса катты айтылыуы емес, мумкин онын мазмуны ахмийетли.

Нерв процесслеринин екинши озгешелиги нерв процесслеринин салмактылыгы, коздырудын хам иркиудин оз-ара катнасы болады. Гейпара адамларда усы еки процесс оз-ара тенбе тен болып турады, ал тагы биреулерде бакланбайдыУ иркиу ямаса коздыруу процесси басым келеди.

Нерв процесслеринин ушинши озгешелиги олардын харекетшенлиги, ягный нерв системаларынын, турмыс шараятларынын талабына бола козгалыу процессин тормозланыу процесси менен хам керисинше тормозланыу процессин козгалыу процесси менен тез алмастыра алыу.

Солай етип хар бир нерв системасы озинин куши, сабырлылыгы хам харекетшенлиги менен характерленеди.

Нерв системасынын торт тип и ен коп ушырайды. Павлов олардан ушеуин кушли хам биреуин кушсиз типке жаткарады.

харекетшен	Х А Р Е К Е Т С И З
------------	--

Жокаргы нерв хызмети типти хам темперамент ортасындагы оз-ара катнасты томендегише корсетуу мумкин.

1. Кушли, сабырсыз (тынып-тыншымас) тип холерик темпераментинин тийкарын пайда етеди.
2. Кушли, сабырлы харекетшен тип-сангвиник темпераменттин тийкарын пайда етеди.
3. Кушли сабырлы, салмакты, инертти флегматик темпераментинин тийкарын пайда етеди.
4. Кушсыз (халсыз тип)-меланхолик темпераментинин тийкарын пайда етеди.

Жокаргы нерв хызметинин жокарыда айтып отилген типлеринен баска тек баска адамларга тан болган типлер бар екенлиги Павлов тарепинен уйренилген. Бул адамлардын жокаргы нерв хызмети типти биринши хам еккинши сигнал системаларынын оз-ара мунасибетинын озгешеликтери менен белгиленеди.

Хар бир темперамент озинин унамлы хам унамсыз тареплерине ийе болады. Мысалы, егер адамнын адеп-ихрам тусиниги томен болса, ерки жетерли дарежеде рауажланбаган болса, ондай адамда холерик темперамент унамсыз коринисте пайда болады. Адам озин тутта алмайтугын, кызба, копаллыкка бейим болуу мумкин. Бул нарсе онын озинде, догерек атираптагы адамлардын да тартипсизлик ислеуине себепши болады. Егер адамда жокары жамийетлик идеялар, жаксы адеп ихрам, озин тутта билиу тарбияланган болса, холерик темпераментте куш-гайрат, шаршамау, иске жуда берилгенлик касийетлер пайда болады.

Солай етип нерв системасынын ийилиушенлиги минез-кулыктын зарурли типин тарбиялау ушын кен мумкиншиликтер бередит. Бунда хеш бир нарсе харекетсиз калмайды, мумкин муады жаксы тарепке озгеруу мумкин, тек гана тийисли шараятлар жаратылса болганы деген еди И.П.Павлов.

3. Темпераментлер сап халында белгиле дарежеде сийрек ушырайды. Адетте адамда кандай да белгиле бир темперамент басым болып келеди, бирок бундай да баска бир темпераментке тан болган айрым касийеттер де баклануу итимал. Бирок талим-тарбия беруу процессинде жеке турде дурыс катнас жасау, ягный амелий мутажликтер ушын темпераменттин айрыкша назик тареплеринин хам майда шуй-делеринин тарийпин айтып отырмастан-ак онын тийкаргы характеристикасына карай отырып, темпераментке улууа баха берууге толык суйениуге болады, ал усундай назик тарептерди хам майда шуйделерди аныклау гейде мугаллимнин колында болмаган арнаулы тажирийбе методикаларын талап етеди. Хар бир окуушы темпераменттин жокарыда атап отилген торт типинин бирине бейим болады деп шартли турде есаплауга болады.

Сондай-ак темпераменттерди жаман ямаса жаксы темпераменттер ретинде бахалауга болмайды, хар бир темперамент озинин унамлы тареплерине ийе болады хам надурис тарбияланган уакытта хар бир темпераменттин тийкарында унамсыз коринилер калыпласуу мумкин.

1. Сангвиник темперамент

Сангвиник темпераментинин айырым бир хар кыйлылыгы хаккындагы И.П.Павловтын корсетпелерин есапка алмай турып бул темперамент озгешеликтерин тусинуу кыйын. Егер коздыруушылар тез озгерип муады жаналыклар, озгерислер дауам етип турса сангвиникте актив козгалуушанлык халаты пайда болады хам озин исшен, актив, гайратлы адам сыпатында сезеди. Егер тасийирлер дауамлы хам бир кыйлы болып, онын активлилик, козгалаушанлык халатын саклап турмаса, сангвиник иске болган кызыгуушылыгын жогалтады, онда аркайынлык, зеригуу, ериниу жагдайы пайда болады.

Сангвиник типтин уакили-тирише, билиуге куштар, шаккан (бирок жулкынып харекет ете бермейтугын) окуушы болады. Ол каде болганындай ак шад хам хош кеуилли болып келеди, кызгынлык тасийири жагынан тураксыз, сезимлерге ансат бериле беретугын болады, бирок олар онда адетте халсызлеу хам устиртинлеу болып келеди. Ол окпе-гийнени тез умыгып жибередит, сатсизликтерди белгиле дарежеде ансат басынан кеширеди. Коллективке огада уйирсек болады, ансат катнасык орната бередит, хешкимди жатыркамайды, мийирман, ашык кеуилли болады, адамлар менен тез апак-шапак болып кетедит, жаксы катнасыкларды ансат жолга кояды. Сангвиник темпераменттин озгешеликтери окуушылардын талим алуу жумысында айтарлыктай жузеге келеди. Егерде окуу материалы окуушыга кызыкты, тусиникли болып, онда кызгынлык тасийири жагынан тасийирлениушилик пайда етсе, онда бала жана нарсени тез озлестирит алады, шапшан пикир журитедит, ядында саклайды, дыккатын баска нарсеге ансат аударады.

Егерде оқыу материалы қызыклы болмаса хам оны уйрениу ушын узак, катты, биргеликли, сангвиник оқыушыда қызгынлык тасийир жагынан тасийирлениушилик туудырмайтугын жумысты ислеу талап етилсе, онда бала жана нарсени жаман озлестиреди, алан бола береди.

Сангвиник дурыс тарбияланган уакытта жокары дарежеде рауажланган коллективизм сезими, бауырманлыгы, талим алыу жумысына мийнетке хам жамийетлик турмыска актив турде катнас жасауы менен ажыралып турады. Системалы, максетли тарбиялау болмаган колайсыз шараятларда сангвиникте иске женил-желпи, бийпаруа хам бийгам катнас жасау, пытыранкылык, исти акырына шекем жеткере алмаушылык хам жеткериуди калемеушилик, талим алыуга, мийнетке, баска адамларга устиртин катнас жасау, оз кушин хам мумкиншиликлерин аса бахалаушылык жузеге келиуи итимал.

Сангвиник темпераменттеги оқыушыларды хамме уакыт дыккат орайда тутуу, олардын баска нарсе менен бант болып калыуына жол коймау, оларды куши жететугын жумыс пенен бант етиу хамде олардан оқыуда хам мийнетте актив болыуды талап етиу лазым.

Биз сангвиник темпераменттин анык коринисинин пайда болыуын 2-класс оқыушысы Азаматта баклап коремиз. Сабак уактында хамме нарсе онын дыккатын озине каратады. Азамат бант, иске берилгендей, бирок ол хамме нарсени корип, еситип отырганлыгы малим болады. Оқыушылар оз бетинше маселелер шешип атыр, мугаллим Азамат пенен катар отырган оқыушынын касына келип астен ганаҮҒСен не ушын кеше кешкурун мектепке келмединҒ-деди. Ол оқыушы жууап бермекши еди, бирок Азамат дархал буган араласыпҮҒОл кеше шана теуип есинен шыгарып алдыҒ-деди. Мугаллим ҒБирак мен сеннен сорап атырганым жок.Ғапке араласпа деп мен саган неше мартебе айттымҒ.

Мугаллимнин ескертиуинен кейин Азамат босасып калды, маселе шешиуди барган сайын астенлетип барып кейнинде тапсырманы орынлауды путкиллей токтатып таслады. Мине мугаллим Кууаттан пор алып келиуди отиниш етти. Азамат кайтадан жанланып кетти. Кууат мугаллимнин отинишин орынламакшы болып орнынан тураман дегенше Азамат демнин арасында класстан шыгып кетип, пор алып келди.

Азамат озин қызыктыратугын барлык уакыяларга болган мунасибетин тез билдиреди, бирок бул нарсе оны қызыктырмаса, оны ислеуге мажбурлеу жуда кыйынҮ ол класстагы барлык уакыялардын катнасыушысы, ол мектептеги барлык кешелерде болганды калейди, дийуалы газета шыгарыуда катнасады, осимликлерди тарбиялайды, ислеген пайдасына караганда кобирек кесент береди (зыянын тийгизеди).

Азамат хар кандай таза иске тез қызыгады, бирок истен де соншелли тез сууыйды, асиресе ис кыйын хам зериктирерли болып, дархал натийжелер бермесе тез сууыйды. Егер мугаллимнин тусиндиргенин тынлап, класс ишинде актив катнасса, таза материалды тез тусинип алады. Егер сабак қызыклы болмаса, ол кыялга берилип барлык нарсеге бийпаруа болып отырады. Азамат ушын ис қызыклы болса, ол барлык нарсени тез хам шаккан орынлайдыҮ ол еле маселени акырына шекем шешкени жок, бирок жууабын айтыу ушын кол котереди. Онын жууабы надурис болып шыкса ол маселенин жана шешимин кыдырмайды, оны шешиуди дауам еттирмейди, баска нарсе менен бант болады.

Бул оқыушы бир хызметтен еккинши хызметке тез кошеди. Онын кейпияты кобинесе тураксызҮ қапа болса-жылайды, бирок тез тынышланады. Азамат жана шараятка ансат бейимлеседи (уйрениседи). Маселен лагерьге кететугын куни отрядтагы дерлик барлык балалар менен танысып алды. Азамат озинин харекетшенлиги хам шакканлыгы менен ата-аналарын коп ташиуишке кояды, айрырым уакытлары болса хам мектепте, хам уйде кеуилсиз уакыялардын жуз бериуине себепши болады.

2. Флегматик темперамент

Бул типтин уакили уян, сабырлы, асыкпайтугын болады. Ол хызметте пухталык, катты ойланып ис жургизиушилик, тыянакылык корсетеди. Тартипке уйреншикли жагдайга бейим болады, харкандай нарседе озгерис болыуын жактырмайды. Каде болганындай-ак баслаган исин акырына шекем жеткереди. Флегматиктеги барлык психикалык процесслер асте-акырын жуз береди. Усы уянлык оган талим алыу хызметинде, асиресе тез ядлап алыу, тез тусинилетугын жерде кесент бериуи итимал. Бундай жагдайларда флегматик аззилик корсетиуи итимал. Бирак ол сондай болса да адетте бир нарсени узак уакыт ядында саклайды.

Адамлар менен катнас жасаганда флегматик баркулла парасатлы,сабырлы, белгили дарежеде хешкимди жатыркамайтугын болады, ал онын кейипи тураклы болады. Флегматик темпераментли адамнын сабырлылығы онын турмыс уакыяларына хам кубылысларына жасайтугын катнасында да коринедиҮ флегматикти ашыуландырып алыу хам эмоционаллык жактан зейнине тийиу ансат емес, ол дау жанжелден озин шетке тартады, жагымсыз ис хам сатсизликлер оны дегбирден састыра алмайды. Дурыс тарбияланган уакытта флегматикте кунтлылык, ишенлик, кайсарлык сыяклы касийетлер ансат калиплеседи. Бирак айырым жагдайларда флегматикте босанлык, косжакпаслык, уянлык, жалкаулык сыяклы спецификалык унамсыз касийетлер калиплесип калыуы итимал. Гейде усындай темпераментли адамда мийнетке, догерек-атираптагы турмыска, адамларга хам хатте озине-ози немкурайды, бийпаруа катнас жасаушылык рауажланыуы итимал.

Флегматик темпераментли окуушынын окуу хызметинде асиресе тез еслеп калуу, тез тусиниу, памлеп алыу хам тез орынлау талап етилетугун халларда онын уянлыгы иркиниш етиуи мумкин. Бундай халларда флегматик темпераментли бала азилик етиуи мумкин, бирок ол барлык нарсени жаксы хам бекем еслеп калады.

Б.М.Теплов адам нерв хызметинин психологик озгешеликлерин уйрениуге байланыссы ислерде, егер нерв клеткалары инертликке ийе болмаса еди, биз секундлар менен минутлар менен жасар едик, бизде хеш кандай есте саклау, хеш кандай конликпе хам хеш кандай адетлер де болмас еди деп корсетеди.

Сонын ушун инертликти нерв клеткаларынын ен тийкаргы озгешелиги деп есаплау керек.

Биз флегматик темпераменттин пайда болуун 2-класс окуушысы Абатта корейик.

Абат хамме нарсени астен, асыкпай, аркайын орынлайды. Сабак уактында оннан сораса асте-акырын орнынан туруп, азгана ундемей турады, егер сабакты билсе асыкпай жууап бере баслайды, егер материалды жаксы билмейтугынына толык исенбесе сойлемейди, мугаллимнин сорауларына жууапта кайтармайды.

Абаттын уянлыгы мугаллимнин ашыуун келтиреди хам мугаллим оннан кем сорайды. Абатты класста хурмет етеди, айырым уакытлары жолдаслары онын уянлыгын маскаралап кулиседи. Абат-жаксы жолдас, жууас, бирок егер онын ашыуу келсе (бул нарсе кемнен кем болады), онын ашыуу келгенлиги козге анык тасланады. Абат хак кеуилли бала, ол огада сийрек ашыуланады, оны ашыуландыруу да, кулдириу де кыйын. Путкил талим алыу дауиринде хешким Абаттын шакалаклап кулгенин еситкен емес.

Мугаллим флегматик темпераментли окуушылардын хызметин кобирек активлестириуи, оларда пайда болуу мумкин болган бийпаруалык хам сууыкканлыкты жок етиуи, бундай окуушыларды сабакта анык (белгили) темпте ислеуге уйретип гана коймай, мумкин оларда озлери хам жолдаслары ислеп атырган нарселерге эмоционал мунасибет пайда етиуи зарур.

3. Холерик темперамент

Бундай темпераментли адамлар шаккан, айрыкша харекетшен, козгалыушан болады. Оларда барлык психик процесслер тез пайда болады. И.П.Павлов бул темпераменттеги адамларды гайратлы тез хам ансат козгалыушы адамлар деп атайды.

Нерв системасынын бул типине тан болган адамларда козыудын тормозланыудан басым келиуи, холериктин озин тутта билмеслиги, шакканлыгы, ашыушаклыгы хам сал нарсега тасийиршенлигиде анык коринеди. Буннан манили мимика, тез сойлеу, жагымсыз имо-ишаралар келип шыгады.

Холерик темпераментли адамлардын сезимлери кушли, адетте анык коринип, тез пайда болады, айырым уакытлары кейпияты кескин турде озгереди.

Бул темпераменттин уакиллери кыймылынын хам ис-харекетинин тезлиги (гейде асыгыс-усигис тезлиги), шалтлыгы, кызбалыгы менен ажыралып турады. Оларда психикалык процесслер тез, патли жуз береді. Холерикке тан болган шалагайлык онын хызметине аттан анык тасийир жасайды. Ол иске улкен кызыгыушылык хам хатте кумартыушылык пенен кириседи, инициатива корсетеди, котеринкилик пенен жумыс ислейди. Бирок, жумыс процессинде ондагы нервлик куш-кууат запасы тез тууесилип калууы итимал, асиресе жумыс биргеликли хам кунтлылыкты, сабырлылыкты талап ететугун болып келсе усындай болады, ал бундай уакытта колы сууып кетиуи итимал, котеринкилик хам руухланыушылык жок болып кетеди, кейипи кескин бузылады. Усы темпераментке тан кызбалылыктын иркиуден басым болып келиуи адамлар менен катнас жасауда айкын коринеди, ал холерик усындай адамлар менен катнаста турпайылык кызбалык тасийри жагынан озин бийлей билмеушиликти (ал бул нарсе оган кобинесе адамлардын кылыкларын объектив турде бахалауга мумкиншилик бермейди) корсетеди хам усынын тийкарында ол гейде коллективте тартыслы жагдайларды келтирип шыгарады.

Холерик темпераменттин унамлы тараплери-инталылык, активлилик, кумарлылык, инициативалылык болады. Ал унамсыз коринислери-озин улыума бийлей алмаушылык, турпайылык хам копаллык, кызбалык не болганын билмей катты кызбалык етиуге бейимлилик-кобинесе турмыстын хам хызметтин бийколай жагдайларында рауажланады.

Холерик темпераментинин пайда болуун 3-класс окуушысы Исламда баклап корейик.

Исламнын тез хам шалт харекет етиуи дархал дыккатты озине аударады да кояды. Хатте ол партада отырып, мугаллимди тынлап отырганынын озинде ак оны тасирли жымынлаган бет-алпетине, жеделли има-ишаратына карай дархал айрып алыуга болады. Досканын касында туруп жууап берген уакытта ол жийи-жийи салмагын га ол аягына, га бул аягына сала береді (жолдаслары хазиллесип Ғтурган жеринде жууурадыҒ дейди), тутлыга-иркиле тез-тез сойлеп, колларын катты силтеп, асыгып-усигип жууап береді. Бир куни ол жууап берген уактында мугаллимнин столында турган гул салынган кишкене банканы аударып жиберди хам буны хатте ангармады. Ол бархама шалт харекет етиуге, бир нарсега тез итибар бериуге таяр. Ислам хар нарсега кызыгыушы адам, барлык тапсырмаларды ол гезлескен кыйыншылыкларды табыслы женип шыгыу аркалы катты жеделлилик хам берилиушилик, хатте куштарлылык пенен орынлайды. Ислам путкиллей озин тутта билмейди, жийи-жийи кызып кетеди, айтеуир нарсега шыжа-пыжа болып, куйип-писе береді, мугаллимлерге хам ата-аналарына адепсиз созлер айтады.

Асиресе Ислам озине адилсизлик етилди деп ойласа, ашыушак, урыскак болады. Бундай уакытта онда копаллык хам шыдап болмайтугын характер касийетлери пайда болады. Бирак бул жагдай тез тар-калады. Ол есин жыйнаганнан кейин усылай ислеу надурьс екенин ангарады, бирак озинин айтыуына караганда озин иркиу колынан келмейтугын кускайды.

Холерик темпераментли окуышылардан алпайымлылык пенен, бирак талапшанлык пенен асыкпай, ойлап жууап кайтарылыуын талап етиу, олардан ис-харекетлеринде жолдаслары хам улкенлер менен болган мунасибетлеринде озин тута билиушиликти мудамы тарбиялап барыу лазым. Бундай окуышылардын мийнет хызметинде избе-излик хам исинде тартиплилик болыуын тарбиялау, барлык тапсырмаларды путкил ис дауамында жаксы орынлауларын талап етиу зарур. Холерик темпераментли окуышылардын мийнет хызметинин хар кандай натийжелерине жуда катты, бирак хакыйкый талаплар койыу керек.

4. Меланхолик темперамент

Усындай темпераментли окуышыларда психикалы процесслер асте акырын жуз береди, балалар кушли коздырыушыларга зорга итибар береди. Узак хам кушли зорыгыу олардын хызметин пасенлетеди, ал оннан сон токтатып та кояды. Олар тез шаршап калатугын болады. Бирак, уйреншикли хам жай-парахат жагдайда усундай темпераментли балалар озин сабырлы сезеди хам жемисли жумыс ислейди. Меланхолик темпераментли адамларда кызгынлык тасир халаты асте-акырын пайда болады, бирак теренлиги, катты кушлилиги хам дауамлылыгы менен ажыралып турады, меланхоликлердин кеуили дым бос болады, олар окпе-гийнени, капашылыкты кабыргасы кайысып бастан кеширеди, бирак усы толганьслар оларда сырттан оншама билине бермейди.

Меланхолик темпераменттин уакиллери туйык болыуга бейим болады, оншама таныс емес, жана адамлар менен катнас жасаудан озин тыяды, кобинесе кысыншак болады, жана жагдайда ога да дегбирден сасып калады. Турмыстын хам хызметтин колайсыз жагдайларында меланхолик темпераменттин тийкарында айтеуир нарсеге кеули калыу, ускини куйылыу, капа болыу, гуманшыллык, сыр жасырыушылык, сары ууайымга берилиушилик сыяклы касийетлер рауажланыуы итимал. Бундай окуышылар балалар жамаатин жатсырайды, жамийетлик хызметтен бас тартады, оз кара басынын толганьсларына гарк болып кетеди. Бирак колайлы жагдайларда дурыс тарбияланган уакытта меланхоликтин жеке келбетинин ен бахалы касийетлери жузеге шыгады. Онын тасийирленгишлиги, кызгынлык тасийри жагынан назик сезе билиушилиги, догerek-атираптагы дуньяны ха дегеннен-ак кабыл ете алыушылыгы оган искуствода-музыкада, суурет салыуда, поэзияда улкен табысларга ерисиге мумкиншилик береди. Меланхоликлер кобинесе мулайымлыгы, адеп-икрамлыгы, аса сыпайылыгы кайырккомлыгы хам мийирманлыгы менен ажыралып турады. У кимде-кимнин оз кеуили бос болса, ол адетте баска адамлардын зейнине тийгенди назик сезе биледи.

Талим процессинде меланхолик окуышылар кушли хам узак дауам ететугын куш салыуды котере алмайды, себеби бундай халда олардын мийиндеги нерв клеткалары тезлик пенен коргануу тормозланыуга отип алады. Кушли коздырыушылар менен тез-тез тасийир корсетилип турылса, ягный нерв системасы толыктырылса, коргануу тормозланыуы бундай окуышыларда адеттеги тасийирлениу турине айланьп калады.

Меланхоликлерде оларга тан болган сезимлердин теренлиги хам тураклылыгын, сырткы тасийирлерге шеннен тыскары бейимлилигин осииру хам жетилистириу ансат, сонын ушын бул темпераменттеги адамлардын маданият тарауында ислеуге кызыгыушылыгы кушли болады.

Меланхолик темпераментли окуышыларда адамга уйирсек болыушылыкты осииру, жамийетлик хызмет аркалы оларды жамаатке алып кириу, жамаат болып исленетугын жумысларда жамаатшилик сезими, дослык хам жолдаслык сезимин тарбиялау зарур. Егер меланхолик темпераментли окуышы балалар жамааттен бас тартса, жамийетлик мийнеттен озин алып кашса, ол ансатлык пенен жеккеленип, оз кеширмелерине оралып калыуы ямаса жамааттен шетке шыгып, унамсыз тасийирлерге тусип калыуы мумкин.

Меланхолик темпераментли 3-класс окуышысы Сараны баклап корейик.

Ол тартыншак болып, хар дайым недендур коркады, ненидур кутеди хам тынышсызланады, жагымлы хам жагымсыз хабар, уакыя оны жуда ташуишлентиреди. Сабакта жууап берип атырып кобинесе албырап калады, хатте материалды жаксы билгенде де оз билимлерин корсетип бере алмайды. Сара капалыкка шыдам бере алмайды, кобинесе жылайды, адамларга мехирбанлыгы менен ажыралып турады. Сара мехрибан кыз, жолдасларына жардем береди кыйыншылыкларга дус келгенде айыпкердей кулимсирейди хам кобинесе исти токтатып кояды.

Бирак сонын менен бирге Сара музыка менен натийжели шугылланады, гуллерди тарбиялауды жаксы кореди, мектеп участкасында ислейди. Сара тогайда, багда болган уакытта ол озгерип дауысы да баскаша болып кетеди. Ол тынышсызланган, шаккан болады.

4. Невр системасынын табиий шолкемлесиуинин озгешеликлерин саулелендиретугын хам адамнын психикалык хызметинин жуз бериуине тасийир жасайтугын темпераментти билиу иугаллимге талим-тарбия бериу жумысында зарур болады. Бундай уакытта томендегилерди назерде тутыу тийис. У невр

системасынын хар кандай типти болса да, ягный харкандай темперамент болса да, шахстын хам минез кулыктын жамийетлик жактан зарурли, унамлы барлык касийетлерин калипестириуге, тарбиялап шыгарыуга болады. Темперамент усы касийетлерге тек белгили бир озине танлилик тусин бередит. И.П.Павлов адамнын минез-кулкынын образы тек нерв системасынын табийий касийетлеринен гана емес, ал адам озинин дара кунелтиуи дауиринде оз басынан кеширетугун тасирлерден де келип шыгады, ягный тураклы талим-тарбия бериуден гарезли болады, деп атап корсеткен еди.

Тарбиялау процессинде темпераментти озгертиу, маселен холерик ямаса меланхолик темпераментти сангвиник ямаса флегматик айландырыу уазыйпасын койыуга болмайды. Бириншиден бул ис жузинде орынланбайтугун уазыйпа болады, ойткени нерв системасынын типологиялык касийетлеринин озгертиу процесси огада асте акырынлык пенен жуз бередит, ал онын жоллары да еле жеткиликли дарежеде уйренилмеген, ал екиншиден бул нарсеге биймани болады. Жокарыда айтып отилгениндей-ак жокары нерв системасынын жаксы ямаса жаман типлери (сондай-ак темпераментлери) жок гой акыры. Хар бир тип, темперамент унамлы да, унамсыз да тареплерине ийе болады. Маселен катты шыдамлылык, жумыска катты укыплылык керек болган жерде нерв системасынын кушли типти озин ен жаксы корсетеди. У егерде хызмет процессинде назик сезимталлыкты корсетиу керек болса, бундай хызметти халсиз тип кеуилдегидей етип орынлай алады.

Уазыйпа тарбияланушынын нерв системасы (темпераменти) типинин озгешеликлерине ийкемлестире отырып, шахстын унамлы касийетлерин тарбиялаудын ен жаксы жолларын, формаларын хам методларын табыудан ибарат болады. Талим хам тарбия темпераментти озгертпеуи, ал анау ямаса мынау темпераменттин кемшиликлерин сапластырыуы, онын унамлы тареплерин рауажландыра отырып усы темпераменттин тийкарында шахстын бахалы касийетлерин доретиу максетин гозлеуи тийис. Мугаллим окуышылардын темпераментин билген халда хар бир окуудын хызметин балага талим алыуда хам минез кулкында кесент беретугун темпераменттин унамсыз касийетлери асте акырын анагурлым азырак хам оншама кескин емес турде жузеге келетугун етип шолкемлестиреуи тийис болады.

Усы айтылганлар мугаллимнин озине де онын оз темпераментин менгериуине де тиккелей катнасы бар. Егерде оз темпераментинин унамлы тареплерин пайдалануу хам унамсыз тареплерин сапластырыу мугаллимнин колынан келсе, харкандай темпераменттин, нерв системасынын харкандай типинин уакили мугаллим бола алады. Маселен холерик темпераменттин уакили озинин кумарлылык, активлилик, интальлык, жеделлилик сыяклы унамлы сыпатларын пайдаланууы хам кызбалык, ашыу кернегенде не болганын билмеушилик, ашыушаклык, сиркеси суу котермеслик сыяклы унамсыз касийетлерин тыя билиу тийис. Меланхолик типтин уакили озинин мулайимлик, мийирманлык, адеплилки сыяклы унамлы касийетлерин пайдалануу хам немкурайдылык, кеуилшеклик, гуманшыллык, уянлык, батылсызлык сыяклы касийетлерин женип шыгыуы тийис.

Окуышыларга хар кыйлы темперамент жонинде тарбияшынын стратегиясы кандай болууы тийис. У

Холерик окуышыларда шыныктырыу жолы менен артта калган иркиу процессин рауажландырыуга, озин озинин тасийирлениушилигин ирке алыу укыбын тарбиялап шыгарыуга умтылууы тийис. Усы окуышылардан салдамлы, ойланып жууап бериуди, жулкынбастан харекет етиуди мудама мулайимлилик пенен хам катан турде талап етиу, балаларда минез-кулкында хам жолдаслары менен хам егеделер менен катнас жасауда салдамлы болыуды системалы турде тарбиялап барыуы тийис. Мийнет етиу хызметинде бундай окуышыларда жумыста избе изликти, пухталыкты хам тартипти тарбиялап барыу холерик биргеликли хам кунт пенен исленетугун жумысты жактырмайтугынын есте саклай отырып, олардын барлык тапсырмаларды кеуилдегидей етип орынлауды талап етиу зарур. Ал холериктин жумыска кумарлыгын, жеделлигин хам активлигин акылга уграс инициативалылыгын хошаметлеу зарур. Холерик кобинесе кызып кеткенде не болганын билмейтугун халатта болатугун болганлыктан, онын менен ашыуланып хам катты сойлесиу усыныс етилмейди, бул тек онын кызбалыгын кушейтип жибереди. Холерикке огада салдамлы, асте акырын дауыс ен жаксы тасийир жасайды.

Ал меланхолик окуышыларды айтатугун болсак, бундай окуышыларга тасийир жасап, олар менен тарбиялау жумысын жургизе отырып, меланхолик темпераменттин тийкарын нерв хызметинин халсиз типти курайтугынын хам усындай нерв системасына ийе болган адамлар кушли тасийирге тотепки бере алмайтугынын бархама есте саклауы тийис. Мулайимлик, адеплилик кайырккомлык хам хак нийетлилик холерик балаларга катнас жасауда айырыкша аса катанлык етиу хам оларга деген талаптарды кескин арттырып жиберуу оларды буннан да кобирек иркеди, жумыста укыплылыгын пасенлетип кояды.

Меланхолик окуышыларга асте акырын тартыншаклык хам кысыншаклык адетин койдырыу, оларга кобирек харекет етиу хам активлилик корсетиу мумкиншилигин бериу тийис. Бирак усы балалар тез шаршап калатугынын есте саклай отырып, олардын жумыска укыплылыгын шыныктырыуда асте-акырынлыкты саклау пазым. Сабакта окуышылардан жийи-жийи сорап турыу, бундайда олар жууап берген уакытта жай-парахат жагдайды доретиу тийис. У бундай пайытта макуллау, мактау, хошаметлеу улкен роль аткарады.

Меланхолик темпераментли балаларда хешкимди жатыркамаушылыкты рауажландырыу, оларды жамийетлик хызмет аркалы асте акырын коллективке енгизип жиберуи, бирликте исленетугын коллективлик жумыста коллективлик сезимлерин, дослык хам жолдаслык сезимлерин тарбиялау зарур.

Жокарыда корсетилгениндей ак меланхолик темпераментли адамлар жана жагдайга, жана шараятларга, жана хызметке зорга дегенде уйрениседи, барлык жана нарседен аулак болады. Нерв системасынын халсиз типинин усы касийетлерин мугаллим асиресе 1-класс окуышылары менен жумыс жургизгенде есте саклауы тийис.

Минекей маселен Сапар деген 1-класс окуышысы мектепте талим ала баслаган даслепки кунлеринен ак айкын билинип туратугын меланхолик темпераменти менен козге тусетугын болды. Даслепки сабактын озинде ак ол ҒМен озимди хам апамды аяйман-ауҒ деп зар жылап жиберди. Ол биринши рет сабактан кашып кетпекши болды хам буннан сонгы кунлер жана жагдайга зорга уйренисти, жолдасларынан аулак журди, озин туйык услады, хешким менен сойлеспеди. Бала сабак дауамында талим алыу жумысына зорга тотепки беретугын, тез-тез шаршап кала беретугын болды, Мугаллим Сапарда активликти табанлылык пенен рауажландырды, оны кыйыншылыкларды женип шыгыуга уйретип барды, оз кушине онда исеним туудыра баслады. Бала тез арада талим алыу жумысын путкиллей оз бетинше орынлауды уйренип алды. Асте акырын класста да онын дослары пайда бола баслады.

Флегматик темпераментли окуышыларда мугаллимнин дыккатын озине аударууы тийис. Тилекке карсы, бундай окуышыларга адетте жеткиликли кеуил болинебейди-олар салмакты, хешкимге кесент бермейди, кунтлы хам сонлыктан да оларды арнаулы жумыстын объекти етиу ушын тийкар жок сыякты. Бирак флегматикте оган жетиспейтугын сыпатларды катты шакканлыкты, активликти рауажландырыу, онын хызметке бийпаруа карауына, уянлык, жалкаулык етиуине жол коймау тийис. Мугаллим флегматик окуышылардын хызметин кобирек активлестириуди, оларда пайда болып калууы мумкин болган бийпаруалыкты, немкурайдылыкты сапластырыуы, бундай окуышыларды жийи-жийи сабакта тек белгили бир пат пенен жумыс ислеуге гана мажбур етип коймастан, ал оларда озлери хам озлеринин жолдаслары ислеген нарсега кызгын тасирли катнасты туудырыу да зарур.

Ал ен акырында сангвиник окуышыларда кунтлылыкты, тураклы кызыгыушылыкты, харкандай иске анагурлым пухта катнас жасауды, асыкпаушылыкты тарбиялау, ал егерде оларда огада аркайынлык женил минезлилик жуз берип калгандай болса усы касийетлерди де сапластырыу тийис.

Албетте, окуышынын озин ози тарбиялауы, онын озиндеги унамсыз касийетлерди сапластырыуга хам унамлы касийетлерди беккемлеуге саналы турде бел байлауы оз темпераментин менгерууде улкен роль аткарады.

Озин-ози тексеруу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

СОРАУЛАР

1. Жокары нерв хызмети типини деп неге айтылады?
2. Адам нерв системасынын тийкаргы касийетлерин хам типлерин сыпатлап берин.
3. Темпераменттин не екенин тусиндирип берин.
4. Жокаргы нерв хызметинин кайсы тураклы озгешеликтери хайуан хам адамлар жокаргы нерв хызмети типинин тийкары болып есапланады?
5. Адамнын нерв хызмети типлерин сыпатлап берин.
6. Холериклерде нелерди тарбиялау керек болады?
7. Сангвиниклерде ше?
8. Флегматиклерде ше?
9. Меланхоликлерде ше?
10. Темперамент типлеринин таза халындагы адам болама?
11. Улыума адамлар кандай темпераментте болады?
12. Темпераменттин озгертиуге болама?
13. Окуышылардын темпераментин талим-тарбия беруу жумысында калайынша есапка алыуга болады?
14. Темпераменттин озгешеликлерин билиудин ахмийети кандай?

Тапсырмалар

Уйде (мектепте) консыларыңыздын (танысларыңыздын) балаларын баклан хам оларда темпераменттин кайсы типинин белгилери кобирек ушырайтугынлыгын аныклан.

Тестлер

1. Темпераментлердин кайсысы жаксы?
 - а) Холерик
 - в) Сангвиник
 - с) Флегматик

- д)Меланхолик
- е)Темпераментлерди жаксы ямаса жаман деп бахалауга болмайды
- 2.Темпераментлердин биреуинин таза халындагы адам боламаЎ
- а)Болады
- в)Тек меланхолик темпераментиндеги адамлар болады
- с)Тек холерик темпераментиндеги адамлар болады
- д)Адамлар аралас темпераментте болады
- е)Флегматик темпераментиндеги адамлар болады

С Е З И М

Ж о б а с ы У

- 1.Сезим хаккында улыума тусиник.
- 2.Сезимнин физиологиялык механизмлери
- 3.Сезимнин кориниси хам онын тарбиялык тасийри
- 4.Сезимнин озгешеликклери
- 5.Сезимнин турлери
- 6.Шахс хам сезим
- 7.Киши мектеп жасындагы окуушыларда сезимлердин осииуи

Таяныш тусиниклерУ

Сезим, эмоция, нерв хызмети, органикалык зарурликлер, руухый зарурликлер, мотив, стеник, астеник, коркыныш, газеплениу, аффект, кейпийт, кумарлылык, мораллык сезимлер, интеллектуаллык сезимлер, эстетикалык сезимлер, мийнет сезими, танланыушылык сезими.

А д е б и я т л а р У

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тараққитининг яанги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
- 4.И.Каримов ҒОзбекистан ХХІ асир босагасындаУ кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликклериҒ Н-1998 ж.
- 5.И.Каримов ҒБиздан озод ва обод ватан колсинҒ Т-1994
- 6.И.Каримов ҒБуюк мақсад йулидан огишмайликҒ Т-1993
- 7.И.Каримов ҒБоркомол авлод орзусиҒ Т-1999
- 8.Э.Гозиев ҒИнсон психикасининг ривожланишиҒ Т-1996
- 9.Э.Гозиев ҒПсихологияҒ Т. 1994 йил.
- 10.В.М.Каримова, Ф.А.Арамова ҒПсихологияҒ Т-2000
- 11.Э.Гозиев, Н.Азимов ҒОлий мактаб психологиясиҒ Т. 1994
- 12.Э.Гозиев, Г.Тулаганова ҒПедагогик-психология асослариҒ Т. 1997
- 13.Янги педагогик технологияУ тахлил, таъриф, мулохозалар. Проф. Н.Саидахмедовнинг тахрири асосида, Т-2000
- 14.Кадирова М.А. ҒМутахасисликка киришҒ Т-1999
- 15.Э.Гозиев ҒХотира психологиясиҒ Т-1994
16. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
17. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Адам догерек-атирапты жеделлилик пенен билип гана коймайды, балким оган белгили жагдайда мунасибетте де болады. Адам догерек атираптагы дуньянын затларын хам кубылысларын кабыл еткен уакытта, ол оларга кандайда бир катнас жасайды, ал бул салкын памли катнас емес, ал озине тан толганыс болады. Бир уакыялар онда кууаныш, ал екинши биреулери кахарлениу пайда етеди, бир буйымлар оган унайды, ал екинши биреулери онда наразылык пайда етеди, бир адамларды ол жаксы кореди, екинши биреулерге бийпаруа карайды, ал ушинши биреулерин жек коредиУ кандай да бир нарсе онын ашыуын келтиредиде, кандайда бир нарседен ол коркадыУ ол озинин гейпара ис харекетлерин мактаныш етеди, ал баскаларынан уялады. Адам канаатланыу хам наразылык, кууаныш хам кайгы, кахарлениу хам коркыныш, суйиушилик хам жийеркениш сезимлерин басынан кеширеди.

ҒАдамнын баска кисилерге, оз-озине, догерек атираптагы турмыска болган мунасибетинде саулеленетугын кобирек ямаса азырак тураклы психологиялык жагдайлар сезим ямаса эмоция деп аталадыҒ.

Сезим адамнын психик хызметинин барлык тараптарын сезиун, кабыл етиун, тусинигин, ойлаун, кыялын кушейтеди, оларга белгили тус береди. Солай етип сезим ямаса эмоциялар нерв хызмети менен кайсы бир баска баска психик процеске кобирек байланыскан.

Адам кеширмелери хаккында гап болар екен Сезим хам эмоция деген еки термин колланылады. Кен манисте колланылса булар синонимлер. Тар манисте алынса, эмоция делингенде, органикалык зарурликлердин канатландырылыуы ямаса канаатландырылмауы менен байланыслы болган затлар хам уакыялардын айырым касийетлери хам озгешеликтери тасийринде пайда болуушы кеширмелер тусиниледи. Маселен, карын аш болууы ямаса шоллеу уактанда пайда болатугын кеуилсизлик, карыннын тойыуы ямаса шолдин басылууы себепли пайда болатугын рахатлениу жагдайы эмоция есапланады.

Сезимлер эмоциядан баскаша болып, тарлау манисте олар адамнын жамийетлик турмыс жагдайларында, баска адамлар менен осип барыушы жокары, руухый зарурликтерди канаатландыруу менен байланыслы.

Хайуанлар ушын тек эмоция, адам ушын болса эмоция хам сезим тан, бирок сезим адамнын турмысы хам хызметинде жетекши орын ийелейди.

Сезимнин догерек-атираптагы орталыкты саулелендириуи менен органикалык байланыс хаккында гап жургизилер екен, догерек-атираптагы затлар хам уакыялардын хаммеси де адамда сезим пайда ете бермейтугынлыгын айтыу керек, сезимнин жузеге келиуи пайда болган зарурликти канаатландырууга жардем ямаса кесент беретугын кайсы бир нарсега ямаса уакыяга байланыслы болады.

Хайуанлар дуньясында да эмоциянын жузеге келиуи зарурликти канаатландыруу менен байланыслы болады, маселен еркек хайуан карсыласын корип газепленеди, уясы кауип астында калган кус тынышсызланады. Бирок табийий инстинктлер (озин саклау, тууууды дауам еттириу, аукатланыу) шенберинин тарлыгы себепли зарурликтин шекленгенлиги натийжесинде олардын эмоциясы да соган ылайык халда шекленген хам жарлы болады.

Адам рауажланыуынын даслепки дауирлеринде ак, онын зарурликтери кобейип, хар кыйлы бола баслаган. Мийнеттин пайда болууы менен мийнет куралларына зарурлик пайда болады, хар турли аукатларга, кийим-кеншектерге, жайга зарурлик осип барады. Бул оз гезегинде коп турли канаатланыу хам канаатланбаушылык сезимлерин оятады. Адам сезиминин осуине ис-харекети жагынан озине усаганлар менен мунасибете болууында пайда болган зарурлик улкен тасийир етеди.

Зарурликти канаатландыруу зарурлиги адамларды гуреске, харекет етиуге мажбур еткен. Оз гезегинде хызмет, зарурликлер оны харекетке келтириуши мотив болып калганда гана пайда болган. Сонын ушын бизин хызметимиз барлык уакыт эмоционал тус алган болады. Сезим болмаса жеделли хызметте болмайды.

Сезим менен хызмет ортасындагы оз-ара байланыс корип шыгылып атырганда, олар ортасындагы еки тараптеме байланыслылыкты итибарга алуу керек. Бир таманнан сезим адамды ийтермелесе, екинши таманнан хызметтин ози сезим пайда етеди, бул жагдай айрым уакытлары сезимнин озгериуине, коп жагдайларда болса зарурликтердин озгериуине алып келеди.

Сезимнин пайда болууы дереги орталык болып есапланады. Адам орталыктагы затлар хам уакыяларга хар кыйлы мунасибете болады. Адамнын зарурликтерин-ен апиуайы органикалык хамде онын жамийетлик турмысы келтирип шыгаратугын зарурликтерин тиккелей ямаса, тиккелей емес канаатландыруу менен байланыслы болган нарселер онда унамлы сезимлер (канаатланыу, кууаныу, суйиу хам сол сыяклылар) пайда етеди. Бундай зарурликтерди канаатландырмау ямаса оган иркиниш жасау менен байланыслы болган нарселер адамда унамсыз сезимлер (наразылык, кайгы, гам, жийиркениу хам сол сыяклылар) ды келтирип шыгарады.

Адамнын жамийетлик турмысы курамалырак, жокары сезимлердин пайда болууына себеп болады. Бундай сезимлер негизинде даслеп адамнын жамийетлик рауажланыуы процессинде жузеге келген хам адамлар ортасындагы мунасибеттер менен байланыслы болган зарурликтер оз-ара мунасибете болган зарурлик, мийнет хызметине болган зарурлик, адеп-икрамлылык, эстетикалык талаптарды орынлауга болган зарурлик хам баскалар жатады.

Хар кандай класслык жамийетте анык тарийхий дауирге байланыслы сезимнин улыума багдарынан тыскары хар бир адам оз сезимлери менен бир-биринен путкиллей ажыралып турады. Адам сезими шахстын белгили шараятларда жетилискен кайсы бир сыпаты менен байланыслы болып, индивидуал-типологияк озгешеликке ийе. Бул сезимнин хам мазмунында, хам кушинде, хам теренлигинде олардын хар тараптеме бай кориниси пайда болады. Адамда сезим турлеринен биреуи устем болса, ане сол сезим шахстын ен ахмийетли тараптеринен биреуин жамлестиреди. Тажирийбелли мугаллим мектепти тамамлап атырган окуушыларга минезлеме берер екен, олардын сезимлериндеги Уатанымыздын барлык жасларына тан болган улыумалылыкты уатанга болган мухаббат сезимин, жамийетлик уазыйпа сезимин, жууапкершилик сезимин, жамаатшилик сезимин албетте корсетеди. Сонын менен бирге мугаллим, олардын хар бириндеги озлерине тан тараптерин корсетип, характерли касийетлери сыпатында, олардын маселен, музыканы суйетугынлыгын ямаса китапка кызыгыушылыкларын, сезимлерин корсетиуиндеги женилтеклик ямаса салмактылыкларын хам баска касийеттеринде корсетеди.

Солай етип хар кандай сезим кандайда бир тиккелей ямаса тиккелей емес сырткы тасийир менен белгиленеди. Адам организмнин озинде пайда болатугын кандайда бир физиологиялык процесслер (кеселлик, ашлык хам баска) натийжесинде пайда болатугын сезимлер буннан гарезсиз.

2.Бас мий кабыгынын, кабык асты, вегататив нерв системасынын курамалы ислеуи сезимнин физиологиялык тийкарын кураиды.

Адам зарурликлерин, сонын менен бирге онын озин саклау зарурлигин канаатландыруу менен байланыслы болган затлар хам уакыялардын санада пайда болууы бас мий кабыгында кушли козыу орайын жузеге келтиредиди. Козыу бас мийдин кабыс асты болимлерине де отедиди. Ишки органлардын исин орынлаушы нерв орайлары бас мийдин кабык асты болимине жайласкан болып, олар аркалы отиуши нерв импульслери дем алыуды, кан айланысты, кан дузилисин хам баскаларды озгертедиди. Сонын ушын даҮҒКорыкканымнан журегим жарылып кеттиҒ,ҒКууанганымнан журегим канасына сыймай турҒ сыяклы гаплер сойлеуде тез-тез колланылып турылады.

Айырым сезимлер адетте вегататив нерв системасынын хызметин жеделлестиредиди, бундай нерв системасынын энергиясы кушейип кетедидиҮ адам озин тандар сезедиди, халык айтканындай-ак тауды талкан ететугын дарежедеги кушке толыуы мумкин. Баска айырым сезимлер копшилик жагдайларда адамнын гайратын, куш кууатын томенлетедиди. Соган ылайык халда ишки органлардын исиде озгередиди. Турмыста айырым уакытлары Ғонын колы иске бармай калдыҒ делинедиди.

Егер сезимнин, эмоциянын пайда болууына сырткы орталык тасийирлери себеп болса (бир танысымыз телефон етсе, мугаллим айырыкша баха койса), козыу даслеп бас мий кабыгында пайда болып, сонын мий кабык астына жайылады. Егер сезим пайда етиуши себеп организмнин озинде болса (ишки органлардын кеселлениуи, аш калуу, шоллеу ямаса аukatланып шолди кандырып канаатланыу), козыу даслеп бас мий кабык астында пайда болып, асте-акырын мий кабыгына жайылады.

Бирак хар еки жагдайда да адамда бас мий улкен ярым шарларынын кабыгы тийкарынан екнши сигнал системасы нерв байланыслары тийкаргы баскаруушылык ролин ойнаиды. Маселен, себеп сырттан келдиде деп ойлайыкҮ иште кеуилсиз уакыя жуз берген, сонын ушын адамнын шыдамсызлыгы тутадиди. Бирак ол озин услай баслайды, ерк пенен озин тынышсыздандырадыҮ бирден келген сезим тасийиринде озгерген дем алыуы, журегинин согууы даслепки халына кайтады. Ис харекетлери тынышланып жонлесе баслайды.

Адамда сезимнин пайда болууына онын органик халаты себеп болган жагдайда да бас мий улкен ярым шарлары кабыгы сезимнин барыуына улкен тасийир корсетедиди. Маселен, улкен жастагы адам карыны аш болганын сезер екен, бул зарурликти канаатландыруу белгиле уакыт хам жагдай менен байланыслы екенлигин тусинедиди хам озин тыйып, иркип тура аладыҮ наресте карыны аш болганда, екнши сигнал системасынын рауажланып жетиспегенлиги акыбетинде, хеш кандай тынышландырып болмайтугын дарежед жылай баслайды хам бул сезим коринисин онын зарурлигин канаатландыруу натийжесинде гана токтатыу мумкин болады.

Улкен жастагы адамда хам нарестеде сезимнин отиу айырмашылыкларын жокарыда салыстырып келтириуден сол нарсе коринедиди, даслеп эмоциялар шартсиз рефлектор халында болады (карыны аш бала эмоциясы) сонын ала болса улкен жастагы адамда турмыс хам тарбия процессинде эмоциялар шартли рефлекс характеринде болып калады. Баска сезимлер сыяклы музыкадан эмоционал тасирлениу шартсиз хам шартли рефлекс таризинде болууы мумкин екенлиги аныкланган. Шартсиз рефлекс таризиндеги тасийирлениу акустика нызамлары хам еситиу аппаратынын физиологиясы менен байланыслы (айырым дауыслардын биригиуи хар кандай адам тарепинен хеш бир таярлыксыз жагымсыз дауыс сыпатында кабыл етиледиди, олар жагымсыз сезиледиди хам диссонансларҮ баска дауыс бирикпелери хар кандай адам ушын жагымлы еситиледиди, жагымлы). Шартли рефлекс таризиндеги тасийирлениу путкиллей тарбияга байланыслы болады. Хар бир адамнын маселен суйген косыгы болады, бул косык белгиле жагымлы еске тусириулер менен байланыслы.

Адамнын отмиш тажирийбесинде пайда етилген нерв байланыслары онда эмоция хам сезимлердин жузеге келиуине себеп болады. Бурынгы турмыс таризин озгертиу (маселен, окыушынын бир мектептен баска мектепке отиуи, баска калага кошип кетиу, жумысты озгертиу) хам кыйлы унамлы хам унамсыз сезимлерди жузеге келтириуи мумкин.

Солай етип эмоцияны жузеге шыгаруу ушын бас мий кабыгында кабык астында козыу пайда болууы зарур. Бас мий кабыгы хам кабык астында жузеге келиуши козыу хар еки тарепке-кабык астынан кабыкка, кабыктан кабык астына отиуи мумкин, бирак бас мий кабыгы тийкаргы тормозландыруушы тасийир корсетедиди.

Бас мий кабык асты болимлеринин эмоционал процессте катнасыуы адам оз хызмети хам ис-харекетлеринде пайдаланатугын нерв энергиясынын улкен резервин пайда етиуи мумкин. Адамнын унамлы эмоционал халаты онын шаршауын кемейтедиди. Хаттеки жуда шаршаган адам да кушли унамлы эмоционал кеширмелер дауаында жигерлилик хам натийжелелик пенен харекетлениу укыбына ийе болады.

Унамлы эмоционал кеширмелер уақыт улыума путкил организм турмыслык хызметинин бирканша жетилисиуи менен байланыслы хам сонын ушын сезим адам ис укыбынын артыуына да онын улыума кейпиятына да баркулла натийжели тасийир етеди. Бирак адамнын унамсыз эмоционал кеширмелери барлык организм хызметинин бирканша жаманласуына, адам мийнет етиу укыбынын хам психик жеделлигинин томенлеуине алып баратунын организмдеги озгерислер менен байланыслы болады.

Солай етип бас мий кабыгынын астынгы болимлериндеги нерв энергиясынын резервинен унамлы сезимлер жеделли ислеген уақытта гана пайдаланыу мумкин. Унамлы сезимлер адамнын ис укыплылыгын асырады. Унамсыз сезимлер болса адамнын ис укыплылыгын томенлетеди.

Балаларда пайда болган унамлы эмоциялардан оларды оқытыу процессинде максимал дарежеде пайдаланыу керек.

Балалардын сабакта унамлы сезим менен тынышсызланган хам котеринки жагдайда озлестирип алган барлык нарселери узак уақытка шекем ядларында жаксы сакланып калады. Бундай жагдайда оқыу хызмети натийжелерек етеди.

Трумысымыздын бурынгы тартиби бузылганда колайсыз кеширмелердин жуз бериу фактлери хаммеге малим. Бундай жагдайларда биз карсылык корсетемиз, газепленемиз, оз наразылыгымызды корсетемиз хам ауелги тартипте тиклеуге умтыламыз.

Турмыслык динамик стротиплер жуда кескин бузылган жагдайларда жуда кушли унамсыз сезим пайда болып гана калмастан, хатте олим жуз бериуи де мумкин. Маселен, катты жаксы корген адамнын олими бурынгы турмыслык стротиплерди бузып, терен кайгыга гана емес, мумкин айырым уақытлары мархумнын жакын адамларынын олиуине де себепши болуы мумкин.

Сезим хам эмоциянын физиологиялык озгешеликтери оларды сезимнин саулелениуи деп аталушы сырткы кориниске себеп болады.

3. Сезим адамнын ис-харекетлеринде, кылыкларында, интонациясында, мимика хам ым-ишаратында кандайда бир нарсе ямаса харекеттен тасийирлениуден коринеди. Сезимнин ен кушли кориниси кулки хам жылау.

Адамнын озин тутта билиуи сондай-ак онда сезим тасийири менен жузеге келиуши сырткы гаугалар адетте бас мий кабык астынын козыуы хам жеделли хызмети менен байланыслы болады. Адамнын ис-харекеттери хам сезимлеринин сырткы гаугалары даслеп баста ериксиз турде жуз береді. Санасыз жаниуарлардын (хайуанлар хам психикасы истен шыккан адамлар) ис-харекеттеринин бир-бирине усас болууынын себеби де соннан.

Сезимнин характерли озгешеликтери олардын организм турмыслык хызметинин озгериуи менен байланыслылыгынан гана емес, мумкин бир канша сырткы гаугаларда саулелениуинен де ибарат. Кушли сезимлер кан айланысынын озгериуи менен байланыслы болады. Маселен адам корыккан уактында ямаса кандайда бир кутилмеген уакыядан тосаттан ашыуланып тынышсызланган уакытта ангарады, бетинен каны кашады. Адам кысынганда ямаса уяттан кызарады. Газепленген халатта айырым адамлардын бети хам мойны кызарса, айырым биреулердики болса агарады. Ишки органлардын турмыс хызметиндеги озгерислер хамме уақыт та сезилерли бола бермейди, бирак кушли эмоционал козыу уактында бундай озгерислер адетте адамнын сырткы коринисинде анык коринеди.

Сезим сырткы тараптен хам корсетиуши харекетлер деп аталган мимика (беттин корсетиуши харекеттери) хам пантомимикада (путкил геуденин корсетиуши харекеттери) корсетиледи.

Балалар оз сезимлерин кобинесе хар кыйлы корсетиуши харекетлер жардеминде, ягный ым-ишара, бет мимикасы, коз-карасы хам тагы баскалар жардеминде корсетеди.

Мысал ушын кушли эмоционал козыудын бир-бирине карама карсы болган еки жагдайды коркыу хам газепте корип шыгайык.

Коркыныш копшилик жагдайларда путкил дененин бирканша кыскаратунынлыгын корсетеди. Харекет токтайды-аяклар жерге карай тиреледи ямаса адам бар куши менен кашады. Адам агарып кетеди путкил денеси калтырайды, шашы тикирейип кетеди. Козлери аларып (улкейип) уясынан шыгып кетейин деп турады, коз карашыклары кенейеди. Дауысы иркилип-иркилип, кырылдап шыгады, аузы кеуип кетеди, дем алыу токтайды. Путкил денесинен сууык (муздай) тер шыгады, ети жыбырлайды хам тага баска.

Адам катты газепленгенде адамнын жинине тийетугын коринисте болады. Онын харекеттери кушли болады. Путкил денеси кызарады, жуда коп тупирик шыгарады (аузынан тупирик шашырап турады), терен хам ауыр дем алынады, дауысы катты хам коркынышлы болады, адам еки бугилип салысы сууга кетеди, ускини куйылады, аузынын атирапында кайгылы ажим пайда болады, ол зор жылайды ямаса кайгыдан силейип калады.

Кушсизлеу хам терен эмоционал кеширмелер бундай кескин сырткы формада пайда болмайды. Адам озинин корсетиуши харекеттерин орынлай алыуды уйренген жагдайларда болса, оларды басады. У олар сырткы тараптен пайда болмауларыда мумкин.

Маселен хакийкый кулки-сырткы тараптен жуда анык коринетугын сезим, белгили шараятларда биз оны токтауымыз да мумкин. Бетте кууаныштын тап сондай саулелениуи де бизин адамга

мунасибетимиздин корсеткиши, бирок егер биз не себептен де оз сезимлеримизди жасыргымыз келгенде, бул сезимди сырткы бийпаруалык пенен жасырууымыз мумкин.

Солай етип сезим сойлеуимизде, ягный интонациямыз хам дауыс толкынымызда коринеди. Улкен адамнын асиресе баланын калай сойлеп атырганына карап, дауысынан онын эмоционал халатын ансат гана хам катесиз аныклап алыуымыз мумкин. Адамнын тынышсызланыу дарежеси билип алыуымыз ушын онын дауысын баклау жеткиликли.

Маселен ҒнеҮҒ деген созди айткан уакыттагы хар кыйлы пат кууанышты, тан калушылыкты, коркынышты, албыраушылыкты, кахарди, бийпаруалыкты, менсинбеушиликти хам т.б. билдире алады.

Сойлеудин эмоционал саулелениуи жуда кен хам хар кыйлы диапазонга ийе. Сонын ушын адамлар оз сезимлерин саулелендириу(корсетиу) ушын сойлеуден (созден) жуда кен колемде пайдаланылады.

Отмиш тажирийбемизде белгили манис пенен байланыскан соз бизде кандайда бир сезимди пайда етеди. Кобинесе соз бизде буйымнын тиккелей тасийрине караганда кобирек кескин эмоционал реакцияны келтирип шыгарады. Бирок екинши сигнал системасынын-соз тасийринин роли эмоционал турмысымызда сонын ози менен шекленбейди. Екинши сигнал системасы адамга жуда кымбатлы касийеттиҮ оз сезимлерин кадагалау хам оларды баскаруу мумкиншилигин береди.

Бирок коп гана сондай назик кеширмелер, сезимлер хам олардын назик таманлары бар, оларды хамме уакытта да соз жардеминде асиресе прозалык соз жардеминде ансат гана бериуге болмайды. Биз оз кейпийтымызды созлер жардеминде хамме уакытта да ансат гана саулелендире алмаймыз. Биз кобинесе ҒОхЭ Оз аухалымды, оз сезимлеримди тарийиплеу ушын соз таба алмайманҒ-деймиз.

Адамзат теренирек хам курамалырак, жокарырак сезимлерди саулелендириу ушын оз рауажланыу процессиндеҮ санаатты, музыка, мусиншилик, поэзия хам сол сыяклыларды жаратады. Терен сезимлерди кеширип атырган адам кобинесе косык айтады, ойнайды, суурет салады ямаса косык жазады. Копгана сууретшилерге олардын басынан кеширген жаксы сезимлери уллы санаат шыгармаларын доретиу ушын туртки болган.

Санаат шыгармалары сууретшилердин жокары сезимлерин пайда еттирип тамашагойлер, китап окушылар, тынлаушыларды хамме уакыт ойландырады, оларды унамлы эмоционал сезимлерди пайда етеди. Самаркандтагы Мырза Улыгбектин Обсерваториясын корген адамлар арасында колы гул усталардын санаатынан белгили дарежеде тасийирленбеген адамды табыу мумкин емес.

Уллы жазыушылардын ажайып шыгармалары китап кумарлардын кайсысында терен сезим пайда етпегенҮ Адамлар опера хам концертти еситип атырганларында хам кыйлы сезимлерди басынан кеширеди.

Халык коыскларында адамлардын сезимлери хам арзыу арманлары саулеленгенҮ оларда бахытлы келешек ушын гуреске шакырык та, оларда отмиштеги кыйыншылык та, оларда лирик кеширмелерде тарийипленген. Ане сонын ушын да халык турмысында косыктын ахмийети соншелли уллы-ол гуреске шакырады, ол гам-кайгыны азайтады, ол мухаббат сезимин, уатан душпанларына жийиркениш сезимлерин саулелендириуге жардем береди.

4.Адам басынан кеширетугын сезимлеру кобинесе бир-бирине карама-карсылыгы адамда догерек-атираптагы орталык тасийринде жегилисетугын мунасибетлердин натийжеси. Адамнын орталыкка мунасибетинин ози болса унамлы хам унамсыз болууы мумкин, ягный айырым уакыялар, далилдер бизге унайды, биз оларды макуллаймыз, тагы биреулерин каралаймыз хам бийкарлаймыз. Адам сезимлеринин унамлы ямаса унамсыз характери, ягный олардын ямаса канаатланыу, кууаныу сезимлери ямаса кеуилсиз кеширмелер, наразылык сезимлери ане соннан келип шыгады.

Адамнын кандай да бир нарсеге унамлы мунасибети канаатланыу, кууаныш, бахтиярлык, шадлык, мехир-мухаббат сыяклы сезимлеринде пайда болады. Адамнын унамсыз мунасибети, наразылык, азап, гам-кайгы, хасирет, умитсизлик, жийиркениу сезимлери саулеленеди.

Айырым уакытлары бир-бирине карама-карсы сезимлерди тап бир уакыттын озинде бастан кеширюу мумкин. Бул нарсе олардын харекетшенлигинен, озгериушенлигинен, курамалылыгы хам бирлигин корсетеди. Барлыгымыз сондай жагдайларды билемиз, узак уакыттан берли кормеген жакын адамымыз бенен ушыраскан уакытта кууанып кетип сол уакытлары кулемиз хам жылаймыз. Адам откен бахытлы кунлерин еслегенде усы кунлердин отип кеткенлигинен окинеди. Шешилиуи ауыр хам кеуилсиз ислер менен байланыслы болган кыйынылыкларга дус келгенимизде биз хурметли хам жокары максетлер ушын гуресип атырганымызды анлап кууанамыз хам озимизди куунак сеземиз.

Стеник хам астеник сезимлер

Сезимлерди еки топаргаҮ а)адамнын турмыс хызметин асыратугын куш хам гайратын арттыратугын стеникалык (кушли-грекше стенок деген созден алынган) сезимлер, б)адамнын турмыс хызметин томенлететугын, куши хам гайратын пасенлететугын астеник (халсиз-астенос-халсизлик, кушсизлик деген) сезимлер деп болинеди.

Соны умытпау зарур хам кыйлы адамларда кушлилик жагдайы хам халсизлик жагдайы айырым уакытлары бир сезимнин озин бастан кеширюуден шыгып келиуи мумкин. Маселен, бир адамда гам-кайгы

сезими халсизлик жагдайын келтирип шыгарса, баска адамда болса бахытсызлык бул сезим тасийрине берилиу емес, керисинше оны жениуши куш гайратты асырып жиберуи мумкин.

Тап сондай бир адамда кауип-катерге дус келген уактында онда халсизлик жагдайын келтирип шыгаратугын, онын дене хам акыл кушлерин азилететугын коркыныш реакциясы пайда болууы мумкин. Тап усы кауип-катердин ози баска адамга баскаша тасийир етиуи мумкин, ягный оны карсы гуресиу жагдайына салады, дене хам акыл кушлерин иске салууга жардем бередит, озин тайын жууап хам ис билермен етип, харекетлеринин тез хам анык болууына мумкиншиликти бередит.

Бир адамнын ози сезилип атырган сезимнин интенсивлигине хам характерине карап кушлилик хам халсизлик халатын басынан кешериуи мумкин. Маселен, йошлы хам тынышсызландыруушы кууаныш жигерлендириуши сезим, себеби ол адамда куш топлайды хам хызметке кумарлылык пайда етеди. Адамды мийнет хам азаптан азат ететугын хамде онда тынышлыкка умтылуу иштейин келтирип шыгаратугын тыныш хам аркайын кууаныш-босастыратугын сезим.

Сезимдеги жеке айырмашылыктар шахс кеширмелеринин озгешеликлеринен келип шыгады, бул жерде адам нерв системасынын типит, оны кабыл етиу, есте саклау, кыял хам баска озгешеликтер де ахмийетли роль ойнайды.

Сезимнин пайда болуундагы жеке айырмашылыктар адамнын еркли сыпатларына да байланыслы болады-еркли адам хамме уакыт тоскынлык хам кыйыншылыктарды жениуге умтылады, ерки аззи адам болса кыйыншылыктардан кашууга харекет етеди, бул нарсе адамнын оз исине хам баска адамларга мунасибети характеринде пайда болады, онын сезимин характерлеп бередит.

Кызгынлык тасийирлердин кушлилигине хам дауамлылыгына, тураклылыгына карай олардын айырым турлерин болип шыгарады. Атап айтканда кейип, аффект (не болганын билмейтугын катты ашыу, кызбашылык) хам кумарлык деп айрып шыгарады.

Кейип-бир канша халсиз турде билдирилген сезим ямаса адамнын путкил шахсын, путкил хызметин, минез-кулкын белгили уакыт дауамында бийлеп туратугын эмоционал халат. Кейип узак дауам ететугын ямаса узак дауам етпейтугын болады, ягный кейип кунлеп, хаптелеп, айлап дауам етиуи, айрым уакытлары болса, адам турмысынын путкил бир дауирин оз ишине алууы мумкин.

Баска хар кандай сезимлер сыяклы кейип те унамлы ямаса унамсыз, кушли ямаса халсиз, кууанышлы ямаса ууайымлы, куунак ямаса уян, ашыулы ямаса алпайым болууы мумкин.

КУшли кейип адам турмысында улкен роль ойнайды. У онын хызметин кошаметлейди, онын барлык ислери хам минез-кулкына унамлы эмоционал тур бередит, догерек-атираптагыларга унамлы тасийир корсетеди. Мугаллимнин куунак кейипи хамме уакыт окуушыларда куунаклык кейипти пайда етеди. Окуушылардагы жаксы кейип олардын сабакларга болган кызыгышушылыгын арттырады, кабыл етиушилигин, тасиршенлигин, материалды ядында саклап калуушылыгын жаксылайды.

Жаксы хабар ямаса жумыста ерисилген табыс. У окуушынын класста берген жаксы жууабы, жаксылап орынланган жумыс хам сол сыяклылар узак дауам ететугын котеринки, кууанышлы кейип пайда етеди. Жаксы кейип хамме уакыт жуда жаксы ислеу кейипин пайда етеди. Окууда ямаса жумыста ерисилген табыс, хызметте буннан кейинги табыс ушын жагдай жаратады.

Айырым уакытлары озлестирмеушиликке карсы гуресте оган бир неше жаксы бахалар алуу мумкиншилигин жаратуу жуда ахмийетли, бунын менен жузеге келтирилген (ерисилген) исеним окуушынын озлестериуин жаксылау мумкиншилигин бередит.

Жаман (тунерген ямаса сурланган) кейиптеги адам хамме нарсеге оган унамсыз болып коринеди, хамме нарсе онын нервин козгайды хам ашыуын келтиредит, оган хамме нарсе кесент етеди, тынышсызландырады. Ол баска адамлардын кеуилли кулгенлеринен де, абайламай оны туртип жиберген капталындагы адамнан да, не ушында такланбай турган газетадан да хам сол сыяклылардан да бир уакытлары наразы болады.

Кейипин жаман болса, окуу кыйын да, кызыктырмайтугын да болады, материал кыйынлык пенен озлестириледи, тез умтытылып кетедит, окуушы хызметтен ансат алан болады, колы иске бармайды, онда озинин кеуилдегидей дартке аспайтугынлыгы хам укыпсызлыгы тууралы тусиник пайда болады.

Хар кандай кейип жуда хар кыйлы себеплерден келип шыгууы мумкин. Айырым жагдайларда адам ушын айырыкша ахмийетке ийе болган уакыя кейиптин пайда болууына себеп болууы мумкин. Маселен азаанда алынган колайсыз (жагымсыз) хабар адамда тынышсызлануу хам капашылык кейип пайда етип, оны путкил кун дауамында капа етиуи мумкин.

Адамнын ден саулыгы да жаман ямаса жаксы кейипке себеп болууы мумкин. Кеселлик жагдайы, шаршау, аз уйыклау томен аззи кейипти пайда етеди. Хам керисинше жаксы ден саулык, уактында дем алуу, жаксы уйыклау хам бунын натийжесинде жузеге келетугын куунаклык адам кейипин котереди.

Адам жаман кейипти ерк кушлери менен жениуи мумкин. Маселен сиз капасыз, адамлар айтканындай-ак Гжурегинизге кыл сыймайды. Г. Кеуилсиз жаналык сондай кейипке себеп болган деп ойлайык. Бундай аухалды калай женип шыгуу мумкин. У Даслеп озинизге унаган, кызыклы, котеринки кейип пайда ететугын хызмет пенен, кыскасы озиниз калеген хызмет пенен шугылланын. Нерв

системасынын томен (жалкау), тормозланган халатын жеделли, харекетшен хызмет пенен алмастырыу адамга унамлы тасийир корсетеди-асте акырын куунак, тураклы кейип пайда етеди.

Егер адам жеделлилик пенен кол мийнетине (физикалык мийнетке) кириссе, ондагы жаман кейип жуда жаксы жок етиледі. Адамда мийнет етиу натийжесинде куунак, кеуилли психик жагдай пайда болады.

Мугаллимнин озиндеги жаман кейипти жене алыуы жуда зарурли, себеби мугаллимлик касибинин ози де психик аухалын жаксы баскара алыуды хам оларга берилип кетпеуди талап етеди.

Аффект-(латын тилинен аударганда-кеуил толганасы,кызбашылык дегенди билдиреди)-жуда наятый кызгынлы, кыска муддетли сезим. Аффект сезимлерге (турмыста оларды ГжарылыушыГ сезимлер деп атайды) газеп, тунериу, коркыныш хам сол сыяклы сезимлер мысал бола алады.

Аффект-кауипли интензив сезим болып, онда айырым уакытлары адамнын оз минез кулкы хам ис-харекетлерин сапалы хам еркли кадагалау етиудин хаттеки уактынша жогалыу халлары жуз береди.

Адетте адам аффект жагдайда ози апиуайы жагдайында хешкашан ислемейтугын ислер хам ис-харекетлер ислеуи мумкин. Кобинесе аффект жагдайлары ерки хам озин тутта билиуинде кемшиликлери болган, тормозланыу процесслери ази болган улкен жастагы адамларда хам балаларда (тормозланыу процесслери балаларда да бос саулеленеди, сонын натийжесинде олар барлык уакыт озлерин услай алмайды) пайда болады.

Мугаллим мектепте сондай коринисти баклауы мумкинУ балалар узак уакыт куш салып бир баланын жинине тийеди. Бунын натийжесинде ол бала жини келип озин токтата алмай урыса баслайды. Айырым уакытлары балаларда тунериу сыяклы аффект жагдайларды да баклау мумкин.

II класс окуышысы Гулистан Д нын ата аналары катты кол талапшан болып, олар кызларынан тек гана 5 бахасы менен окууды талап етти. Кыз математика сабагында 2 алды, ата-анасынын кандай болатугынлыгын коз алдына келтирип, тынышсызлана баслады, катты-катты жылады хам ол путкиллей тунерип калды. Бир неше минут дауамында Гулистан менен сойлесиудин илажы болмады, ол таселле берип айтылган созлерге кулак салмады, козлеринен жас селдей агар еди, ол тунергенликтен хаттеки окирип жылар еди. 10 минуттан кейин гана кыз адеттеги халатына келе баслады.

Хар кандай жагдайда да аффект халаты менен гуресиудин кандайда бир белгили илажларын усынын етиу кыйын. Бирак баланы албетте еркелетиу лазым.

Адетте аффект халаты тез отип кетеди. Корип отырганымыздай ак аффект халатында адамды оз минез кулкын жигерли турде кадагалап барыу укыбын уакытша жойгытып алыу бакланыуы мумкин, сойтип ол ойсызлык пенен харекет етиуи мумкин. Бирак хар кандай жагдайларда да хатте буны ислеу кыйын болганда да озин-ози менгериуи тийис. Кыйын деген-бул мумкин емес деген соз емес. Ен баслысы аффект тасийирлеринин басланыуына жол коймауда, кандайда бир баска харекетке алан болыуга умтылыуда болады. Бул жердеУ барган сайын кушейип баратырган аффект халатында бир нарсени ислеуден хам айтыудан бурын ишиннен асте гана жигирмага шекем санап шык деген гоне кенесте жардем береди. Ал аффект халатындагы окуышы жониндеги мугаллимнин минез кулык багдарын айтатугын болсак, бундаУ окуышы каншама кызбалы етсе, мугаллим соншама парасатлы болыуы тийис деген жаксы каде бар. Алпайымлык, жумсак катнас жасау менен биригип кеткен парасатлылык баланын кызбалыгын тез басып таслайды.

Кумарлылык-узак дауам ететугын, тураклы хам интензив сезим. Кумарлылык хамме уакыт кандайда бир нарсе менен байланыслы болады, ягный ол белгили харекетке, белгили объектке мудама умтылыуда кушли тезликте кориниуи (саулелениуи) менен характерленеди.

Кумарлылык адамды жеделлиликке ийтермелеуши сезимлер топарына киреди.

Кумарлылык оз мазмуны хам багдарланыуы жагынан унамлы хам унамсыз болыуы мумкин.

Билимге хеш нарсеге алан болмай умтылыуды унамлы кумарлылыкка мысал етип корсетуи мумкин. Уллы алымымыз Мырза Улыгбектин омири бундай догерек атираптагы дуньяны билиуге шексиз, кумарлы умтылыуга, илимге кумарлылыкка ажайып мысал.

Унамлы характердеги, маселен окууга, илимге кызыгыу характериндеги кумарлылык шахстын осуине, онын талантынын раужланыуына, турмыста улкен натийжелерге ерисиуге мумкиншилик береди. Бундай кумарлылык адам санасын жеделлестиреди, еркин бекемлейди.

Кобинесе адамды бузатугын, еркин азилететугын хам психикасын томенлететугын унамсыз кумарлылыкларда ушырайды. Маселен, алкоголизм ане сондай кумарлылыклардан. Аракхор тартипсизлик ислеуге хам жамийетке карсы баска ислер ислеуге бейим.

Нашебентлик (наркоти) пенен шугылланыу да аракхор сыяклы зыянлы кумарлылык, онын натийжесинде организм бузылады, адамды мийнетке жарамсыз етип кояды хам кобинесе онын жамийетке карсы ис-харекетлер ислеуине себепши болады.

Кумарлы ойынлар (маселең,акша тигип карта ойнау) гейде улкенлерди гана емес, ал жас оспиримлерди де катты кызыктырады. Балалар уакты келип кай жерден болса да табылыуы керек болган коп мугдардагы акшаны уткызып кояды, бул болса оз гезегинде олардын жаман жолга кирип кетиулерине себеп болады.

Унамсыз кумарлылықлар хамме уақыт жамийетлик зыянлы характерге ийе болады хам олар менен жамийетлик душпан сыпатында гуресиу керек.

5.Ен жокаргы сезимлер адамда онын ен жокаргы талапларынын канаатландырылыуы ямаса канаатландырылмауы тийкарында пайда болады (бул жагынан ол аukatка, сууга, жыллылыкка, хауага т.б. деген органикалык талаплардын канаатландырылыуы ямаса канаатландырылмауы менен байланыслы болган ен пас сезимлерден парк етеди). Ен жокары сезимлерге мораллык, интеллектуаллык хам эстетикалык сезимлер жатады. Ен жокары сезимлер айкын билдирилген жамийетлик характерге ийе болады хам адамнын жамийетлик маклук ретинде турмыстын хар кыйлы тарапларине жане кубылысларына жасайтугын катнасынан дерек береди. Ен жокары сезимлердин мазмуны, олардын багдарланыушылыгы адамнын дуньяга коз-карасы, адеп-икрамлылык минез-кулыктын каделери хам эстетикалык баха беруу менен белгиленеди.

Мораллык сезимлер-бул уатанды суйиушилик сезими, жамаат алдындагы уазыйпа(миннет) сезими, жууапкершилик сезими, жамаатшилик сезими х.т.б. болады.

Уазыйпа (миннет) сезиминин тийкарын адамнын оз халкынын жамийетлик маплерин хам ол жонинде озинин миннетли екенин ангарыуы курайды. Бирак, бул халык алдындагы озинин миннетлерин салкын памли турде билиу емес, ал миннетлерин терен бастан кеширеу болады. Егерде адам оз халкынын, жамааттин табысларына оз кара басынын табысларына кууанганы сыяклы кууанса, жамааттин сатли ислери деп караса, онда миннет онын ушын тек билим гана емес, ал терен сезим болып калады.

Миннет сезиминин жузеге келиуинин мысалы-Гарезсиз Озбекистан халкынын тынышлыгын коргаушы март жауынгерлеримиздин елимиз тынышлыгын бузыушы, Гарезсизлигимиз жетискенликлерин коре алмаушы терроршылар менен болган урыс дауиринде корсеткен кахарманлыклары болады. Миннет сезими Гарезсиз Озбекистан халкынын абадан ток жасауы ушын мийнет етип атырган Озбекистан халкынын пидакерлик жумысларында да жузеге келип атыр.

Миннет сезими кунделикли турмыста да жузеге келиуи мумкин. Маселен миннет сезими китап окуу мумкиншилигинен бас тартууга хам сабак таярлауга отырууга мажбур етеди. Тап мине усы миннет оны жолдаслары менен ойнауын койып, уй жумысларында наукас анасына жардем берууге мажбур етеди.

Озбекистан адамынын мийнети онын жамийетлик ахмийетин ангарыу, сенин мийнетин жокары жамийетлик идеяларга хызмет етип атырганын ангарыу менен байланыслы болган айырыкша мийнет процессинин озинен ол табыслы тамамланган уақытта лаззетлениу сезимин, сатсизликке ушыраган уақытта ууайымлау сезимин, ал хызмет жок уақытта зеригиуди бастан кеширеди.

Интеллектуаллык сезимлер адамнын акыл билип алыу хызмети менен байланыслы болады хам оган мудамы жолдас болады. Интеллектуаллык сезимлер адамнын оз пикирлерине, интеллектуаллык хызмет процессине хам онын натийжелерине болган катнасын билдиреди. Бул танланыушылык сезими, гуманланыу сезими, исениу сезими, канаатланыу сезими болады.

Танланыушылык сезими адам кандай да бир жана адеттен тыс, биймалим нарсе менен гезлесип калган жагдайда пайда болады. Танлана билиу укыбы-огада ахмийетли сыпат, билип алыу хызметине карай алга умтылдырыушы болады. Гуманланыу сезими алдан болжаушылык хам шамалаулар гейпара далиллерге жане пикирлерге сайкес келмей калган уақытта пайда болады. Ол билип алыу хызметинин табыслы болып шыгыуынын зарурли шарты болады, ойткени алынган маглыуматларды пухта тексерип шыгыуга ийтермелейди.

Исениу сезими далиллерди, шамалауларды хам алдан болжауларды хар тарапке тексерип шыгыудын натийжесинде олардын хакыйкат жане исенимли екенин ангарыудан тууылады. Натийжели жумис канаатланыушылык сезимин туудырады. Маселен, пухталык пенен орынланган окуу тапсырмасы, шеберлик пенен шешилген маселе окуушыда канаатланыушылык хам кууаныш сезимин пайда етеди.

Эстетикалык сезимлер, баринен де бурын гоззаллык сезими, гоззаллыкка огада танланыушылык сезими адамнын турмысында огада улкен роль ойнайды. Эстетикалык сезимлердин дереги-маденият шыгармаларыУ саз,сууретшилик онери, мусиншилик, коркем проза хам поэзия, сондай-ак архитектура шыгармалары хам техникалык курылыслар тарауындагы жетискенликлер болады. Биз табиятты баклаган уақытта терен эстетикалык сезимлерди бастан кеширемиз.

6.Биз шахс хаккында пикирлери хам ис-харекетлери тийкарында гана емес, балки адамнын барлык уақыт кандайда бир максетти гозлейтугын сезимлери тийкарында да пикир жургиземиз.

Сезимлердин кандай максетти гозлеуи шахстын озгешеликлери, онын дунья-карасы,пикирлери хам ыкласы менен белгиленеди. Егер адам дунья карасынын тийкарын белгили хам тураклы принциплер жам-лестирсе, онын сезимлери де тап сондай сыпатларга ийе болады. Принципли адам ушын эмоционал кеширмелер тарауында озине болган унамлы мунасибетли ис-харекетин руухый жактан карамау тууры емес. Принципли адам жаксы кориу хам жаман кориуде тосынга емес, мумкин терен ишки ыкласка тийкарланады.

Тураклы ыкласка ишки карама-карсылыкларга ийе болмаган адам эмоционал тураксызлык пенен характерленеди. Бугн оган бир нарсе жакса ертен оган баска нарсе жагады. Бундай адамда сезим онын иш-

ки дуньясынын, онын принциптери хам ыкласынын тураксызлыгын пайда етип, тосыннан болган мотивлер тийкарында пайда болады.

Адамнын кеширмелери хам терен, хам жузеки болууы мумкин. Терен сезим шахстын путкил барлыгы менен, ягный ишки дуньясынын тийкаргы тараптериҮ пикирлери, тилеклери хам умтылыулары менен байланыслы. Баскаша етип айтканда, адам онын сиз жасай алмайтугын, кун коре алмайтугын сондай нарсени терен сезеди, бул нарсе усы адамнын жасаудагы максетин, онын кызыгыуларынын тийкаргы ахмийетин жамлестиреди.

Хауес жетерли дарежеде кушли сезим болууы мумкин, бирак ол хеш кашан терен сезим бола алмайды. Бирак адам сезимнин хакыйкый емеслигин хам жузекилигин далиллеу талап етилгенде онда иске деген мухаббат емес, мумкин апиуайы хауес бар дейди.

Сезимнин тураксызлыгы хар кыйлы формаларда пайда болууы мумкин. Айырым адамларда бундай тураксызлык кейиптин ожетлик хам озгериушен коринисинде пайда болады. Ожет адам-кейипи бир минут дауам ететугын адам. Кандайда бир сезимге берилип кеткен бундай адам сол уакытлары-ак сууыйды, жане ансат гана иске, кобинесе хаттеки оз калеуине карама карсы болган иске кирисип кетеди.

Шахса катты тасийир ететугын сезимлер хам кыйлы кызыгыулар менен, турмыстын тийкаргы жолы менен байланыслы, олар такирарланганда аззилеместен калмайды, мумкин кушейди, теренлеседи.

Кушли эмоционал аззилеу, турмыска сууык канлык пенен тек гана ойын-кулки деп карайтугын адамларда гана пайда болады. Бундай ажалар жууапкерли мийнетке де, тураклы кызыгыушылыкларга да, тураклы сезимге де ийе емес.

7. Киши мектеп жасы окуушыларынын акыйлы хызметлери, табияттын хар бир уакыясы хаккындагы пикир хам саубетлесиулеру жуда копшилик жагдайларда анык эмоционал кеширмелер менен байланыслы болады. Маселен 1 хам 2-класс окуушыларына сабакта пайдаланылган корсетпе кураллардын сырткы безелиуи кушли эмоционал тасийир етеди.

Откерилген психологиялык тажирийбелер балалардын озлери ушын ахмийетсиз болган далилдерди пухтарак хам узагырак уакытка шекем есинде саклап калатугынлыгын корсетеди. Барлык уакытта да окуушыны кандайда бир нарседен хабардар етип атырганыңызда онда сезим оятууга харекет етин.

Мугаллим кандайда бир нарсени баян етиуден алдын окуушыда белгили дарежеде эмоционал жагдай пайда етиуи хам бул эмоциянын таза билим менен байланысууына ерисиу керек. Егер таза билимлер окуушынын сезими аркалы берилетугын болса жаксырак озлестирелиу мумкин.

Киши жастагы окуушылар эле оз сезимлерин жасыра алмайды, адетте бетлери хам турысларында олардын эмоционал кеширмелери жуда анык коринеди. Бул жастагы балалардын оз сезимлерин сол халында тиккелей билдирип койуларына себеп олардын бас мийлери кабыгында тормозланыу процесслеринин жетерли дарежеде рауажланбаганлыгынан. Мий улкен ярым шарынын кабыгы жуда апиуайы сезимлер хам олардын сырткы коринислери-кулки, коз жас хам сол сыяклылар менен байланыслы болган бас мий кабык асты болимлеринин хызметин эле жетерли дарежеде баскара алмайды. Балаларда аффект халатынын пайда болууы, ягный олардагы кууаныш, кайгы-гамнын кыска муддетли кушли жарылыуларга (партлау) бейимликте буган себеп болады. Дурыс киши жастагы мектеп окуушыларындагы бундай эмоционал халатлар тураклы болмайды хам кобинесе тураксыз халатларга айланып калады. Балалар каншелли ансат тынышсызланып, соншелли ансат тынышланады.

Киши жастагы окуушы балалар ериктин осииу тасийринде-оз сезимлерин басыуды уйренеди (биринши наубетте катты дауыс пенен жыламайтугын болады). Хатте 1-класс окуушылары ендилекте мектепке шекемги тарбия жасындагы балалардан озгеше болып, тиккелей оз сезимлерин корсетпейди.

Киши жастагы мектеп окуушылары ушын баска адамлар эмоционал кеширмелеринин ансат гана жугууы характерли. Айырым окуушылардын кулкиси класстагы баска окуушылардын кулкисин келтирип шыгаруу (хаттеки олар кулкисин себеп билмеседе) халларын мугаллимлер жуда жаксы биледи. Оз курдасларынын жылап атырганын корген кызлар, оны адилсизлик пенен капа еткен деп есапланлары ушын емес, мумкин коз жасты коргенлиги ушын жылай баслайды.

Жамаатте жузеге келген минез-кулыктын адеп-икрамлылык нормалары киши жастагы мектеп окуушыларында жолдаслык хам дослык сезимлеринин жетилисиуине сезилерли дарежеде тасийир корсетеди. Мектеп жамаатинде жетилискен хадаллык, оз-ара жардем хам бир-бирин хурметлеу сезимлери сол жастыг окуушылардын шахсий дослык хам жолдаслык мунасибетлерине де отеди. Киши жастагы турли класс окуушылары дослыгынын характериндеги белгилер жуда кызык. 1 хам 2 класс окуушыларында оз-ара дослык мунасибетлери эле оншелли беккем емес, хам дослык мотивлери бос тусиниледи. Кобинесе бул жастагы окуушылар тосыннан хам субъектив мотивлер менен роз досларын алмастырады. Киши жастагы мектеп окуушылары дослыгынын негизин тийкарынан ойын хызмети менен, бос уакытты сейил хам сонын сынарларын откериу менен байланыслы болган улыума кызыгыулар жамлестиреди.

Киши жастагы мектеп окуушысы оз достына тийкарынан шахсан ози ушын не ислеп атырганына карап унамлы хам унамсыз баха береди. Бул жастагы бала оз достына койган талаптарды хамме уакыт озинин алдына да коя бермейди, ол эле дослыктын хукуклары хам оз-ара миннетлеринин тенлиги

тийкарында болатугынлығын анлап жетпейди. Сонын ушын бул жастагы бала оз-арадослык мунасибетлеринин сакланыуы ямаса жогалыуына адетте оз достын себепши етип корсетеди.

Киши жастагы мектеп окуушысы оз айыбын мойнлаган жагдайларда илажы барынша оны кемейтип корсетуге хам жууапкершиликтин белгили болегин оз достынын мойнына аударыуга умтылады (мен дос болмайман дедим, ол урыскак деди).

3-4 класс окуушыларында жамаатке руухый оз-ара мунасибетлер тажирийбеси бир канша бай болады. Ане сол тийкарда оларда жанеде теренирек хам беккемирек оз-ара жолдаслык хам дослык мунасибетлери пайда болады, олар мектеп окуушысы характериндеги адеп-икрам касийетлеринин жетилисиуинде барган сайын кобирек роль ойнай баслайды.

Дослык сезимлери оз жолдасына пайда тийгизуге умтылууда, оз ислери хам ис харекетлерин бир-бирине сайкестестириуде, бир-биринин алдында оз-ара миннетти сезиуде, пайда болады. Киши жастагы мектеп окуушыларында бирликке, оз кууанышы хам кайгыларын бир-бири менен ортакласыуга умтылыуында коринетуугын хакыйкый дослык сезимлери жетилесе баслайды.

Киши мектеп жасындагы баланын руухый ис-харекет кагыйдаларын билип алыуы кобинесе онда адеп-икрам сезимлери жетилисиуинен бурын жуз береді. Мектеп окуушысы кандайда бир шараятта не ушын озин тийисли таризде тутыуы кереклигин хамме уакытта да тусиндирип бере алмайды, бирак бурынгы турмыс тажирийбеси тийкарында жетилискен руухый сезимлер кайсы ис-харекеттин жаксы хам кайсысынын жаман екенлигин дурыс уйретеди. Сонын ушын балалард руухый сезимлер тарбиялап атырганда олар руухый ис-харекеттин тажирийбесине суйениу, бундай тажирийбени арттыруу хам байытыу ушын жагдай жаратыу зарур.

Интеллектуал сезимлер асте акырын оседи. У даслеп олар окуудын мазмуны хам натийжесинен катты назер, окуу процессинин ози менен байланысly болады. Бирак коп отпей мектеп окуушысы акыл мийнетинен ерисилген натийжелердин маниси менен кызыга баслайды, ол енди мектепте окытылатугын бир панди баска паннен жокары коятуугын болады, онда коп акыл кушин жумсауды талап ететугын курамалы маселелерди орынлаганла канаатланыу (ыразы болуу) сезими пайда болады.

Киши жастагы мектеп окуушыларында интеллектуал сезимлердин осииуи олар руухый зарурликлеринин осииуи хам канаатландырылууы менен байланысly. Балалар окыган китапларынан, маселени шешкенлигинен ыразы болады. Егерде акыл хызмети процессинде мектеп окуушысында эмоционал мунасибет жузеге келмесе, кобинесе бул жагдай билиуге кызыгыудын сонииуине, интеллектуал сезимлердин босасып кетиуине алып барады. Окуушы китап окууга, санааткан улыума окууга бийпарык калады.

Киши мектеп жасындагы окуушылардын окуу хызметинде хам класстан тыс ислерде оларда эстетикалык сезимлер пайда етиу дереги коп. Сабакларда хар кыйлы суурет хам иллюстрацияларды кабыл етиу, музейлерге экскурсиялар, табият уакыяларын баклау, кинотеатрларга барыу, коркем адебият окуу, радио тынлау, телевизор кориу хам баска сол сыякly коп гана нарселер балаларда эстетикалык сезим осиируге мумкиншилик береді.

Киши жастагы мектеп окуушыларынын эстетикалык сезимлери табият пенен танысуу процессинде натийжели жетилеседи. Бул нарсе балалар бир уакыттын озинде санаат шыгармаларын уйренген хам табиятты баклаган пайытларында натийжели амелге асады. Балаларга санаат шыгармаларын корсеткеннен, музыка тынлатканнан кейин, косык гуррин хам баскалар еситтиргеннен сон олар менен табиятка экскурсия ислеу керек. Санаат табияттагы гоззаллыкты коре алыуга жардем береді, табият болса окуушыларды санаат шыгармаларын жаксырак коре алыуга, тынлай билиуге хам тусине билиуге уйретеди.

Терен эстетикалык сезимлерди тарбиялауга мектепте окытуудын даслепки кунлеринен баслап-ак кушли итибар берилиуи керек. Балаларды коркем шыгармаларды кабыл етиу хам тусиниуге уйретииу лазым, болмаса оларда гоззаллык хаккында надурис тусиниклер-дабдебели, кымбат бахалы кийим-кеншеклерге, маниссиз косыклар хам сол сыякlyларга мухаббат пайда болууы мумкин.

Жас аулад эстетикалык тарбиясы балаларды санааттын хар кыйлы турлерин мудамы избе из турде таныстырып барыуга суйениуи даркар. Ане сондай шараятта гана адамларда терен хам беккем эстетикалык сезимлер жетилеседи.

Эстетикалык сезимлерди узилеспесиз турде уйретип (шыныктырып) барыу баланы хар тареппеме камал таптыруу ушын, киши мектеп жасындагы окуушынын барлык сезимлерин тарбиялау ушын жуда айырыкша ахмийетке ийе.

Балада сезимлер тарбиялаудагы тийкаргы нарсе-оны оз сезимлерин кабыл етиуге уйретииу, оз газебин, кушли кууанышын баса алыуга уйретииу. Буган тек гана шыныгыу ислеу аркалы гана ерисииуге болады. Балада шыныгыу ислеу жолы менен миннет сезими оседи хам жетилесип барады.

Бундай шыныгыулар Ғмен даслеп сабак таярлауым, оннан кейин ойнауга барыуым керекҒ дегенге усаган кишкене гана шыныктыруулардан басланады-бунын ози миннетти сезе билиу буртиги.

Озин ози тексерииу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

СОРАУЛАР

- 1.Сезим хам эмоция деген не,олардын ахмийети недеЎ
- 2.Хайуанларда сезим хам эмоция боламаЎ
- 3.Адамдагы сезим хам эмоция нени пайда етедиЎ
- 4.Сезимнин физиологиялык механизмлери нелерден ибаратЎ
- 5.Адам сезиминин мазмунун нелер белгилейдиЎ
- 6.Адам сезимлеринин отиуин кандай физиологик механизмлер аныклап бередіЎ
- 7.Хар бир адамнын сезимлери басынан кешериу озгешелигин айтып беринЎ
- 8.Адамнын жокары сезимлерин айтып хам оларга сыпатлама беринЎ
- 9.Киши жастагы мектеп окуышыларында унамлы сезимлер жетилесиуинин озине тан озгешеликлери нелерден ибаратЎ
- 10.Киши жастагы мектеп окуышыларында унамлы сезимлерди тарбиялау хам унамсыз сезимлерди тарбиялау жоллары
- 11.Киши жастагы мектеп окуышыларында жокары сезимлердин жетилесиуинде адебият хам санааттан калай пайдаланыу мумкин.

Тапсырмалар

- 1.Мектеп окуышыларында кандайда бир сезимди баклау хам онынкалай осетугынлыгын сууретлеп берин.
- 2.Балаларда сатли орынланган жумыска ямаса олар менен откерилген ойинга канаатланыу хам кууаныу сезимин пайда етиуге себепши сезимлердин жуз беруу характерин сууретлеп берин.

Тестлер

- 1.Ен жокаргы сезимлерге кандай сезимлер жатадыЎ
 - а)уялыу,кууаныу,капашылык
 - в)стеник,астеник, аффект
 - с)моральлык,интеллектуаллык, эстетикалык
 - д)танланыу,коркыу,билиу
 - е)адеплилик,этикалык,эстетикалык
- 2.Кандай сезимлерди астеник сезимлер деп атаймызЎ
 - а)адамнын турмыс хызметин кушейтетугын,куш-гайратын арттыратугын сезимлерге астеник сезимлер деп атаймыз.
 - в)адамнын турмыс хызметин томенлететугын,куш-гайратын азилететугын сезимлерге астеник сезимлер деп атаймыз.
 - с)адамнын турмыс хызметин га жокары,га томенлетип туратугын сезимлерге астеник сезимлер деп атаймыз.
 - д)адамнын турмыс хызметин,журис-турысын,карым-катнасын баскарып туратугын сезимлерге астеник сезимлер деп атаймыз.
 - е)адамнын шеннен тыскары ашыуланып газеплениуине астеник сезимлер деп атаймыз.

ОЙЛАУ ХАМ СОЙЛЕУ

Жобасы

- 1.Ойлау хаккында тусиник хам онын физиологиялык тийкарлары.
- 2.Ойлаудын турлери
- 3.Ойлау операциялары
- 4.Ойлаудын тийкаргы формалары
- 5.Тил хам сойлеу хаккында тусиник
- 6.Сойлеудин анатомо-физиологиялык механизмлери
- 7.Ойлау менен сойлеудин байланысы
- 8.Сойлеу турлери
- 9.Окуышылар ойлауын хам сойлеуин рауажландырыу

Таяныш тусиниклер

Ойлау, билиу, анализ, синтез, коздырыушылар, анык-амелий ойлау, анык образлы ойлау,ойлаудын оз бетиншелиги, ойлаудын теренлиги, ойлаудын тезлиги, ойлаудын асыгыслыгы, ойлаудын сыншыллыгы, ойлау операциялары, салыстырыу, абстракциялау, улыумаластырыу, пикир (хуким),жуумак шыгарыу, индукция, дедукция, тил, соз, миллий характер, сойлеу-кориу, сойлеу харекет, монолог, диалог, ишки сойлеу, ауыз еки сойлеу.

А д е б и я т л а р Ү

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил қадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тараққитининг янги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
- 4.И.Каримов ҒМаънавий юксалиш йулидаҒ Т-1998
- 5.И.Каримов ҒБоркомол авлод орзусиҒ Т-1999
- 6.И.Каримов ҒБуюк мақсад йулидан огишмайликҒ Т-1993
- 7.И.Каримов ҒОзбекистон XXI асир босагасындаҒ кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликлериҒ Н-1998 ж.
- 8.Э.Гозиев ҒПсихологияҒ Т. 1994 йил.
- 9.Э.Гозиев ҒТафаккур психологиясиҒ Т-1996
- 10.Э.Гозиев ҒПсихология муаммолариҒ Т-1999
- 11.Э.Гозиев ҒИнтеллект психологияҒ Т-1996
- 12.К.Даминов, У.Отавалиева, Х.Ибрахимов ҒПсихологиядан семинар ва лаборатория машгулотлариҒ Т. 1998 ийил.
- 13.Абдирахманов, Давлетшин ҒОдамлар билан қандай мулоқотга киришиш ва ендашиш керакҒ Т.1998.
14. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
15. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

1.Ойлау-тек гана адамга тан болган билиудин жокары формасы,курамалы билип алыу процесси болып табылады.

Сезиу,кабыл етиу хам тусиник процесслеринде затлар хам уакыялардын сырткы айырмашылыклары,ягный бизин органларымызга тиккелей тасийир корсеткен белги хам озгешеликлери пайда болады. Бирак билиу бунын менен шекленбейди,себеби орталыктын ози тууесилмейтугын шексиз.Затлар хам уакыялар тиккелей билип болмайтугын ишки озгешеликлерге,оз-ара байланыска,рауажланыу нызамына да ийе.Маселен Жер менен Кунге шекем,жулдыз хам Айга шекемги болган орталыкты толык аныклау мумкин емесҒ бас мий кабыгында болатугын физиологиялык процессти баклау мумкин емесҒЭлектр тогынын сымлардан отиуин,атом дузилисин,узак тарийхий процесслердин рауажланыуын хам соган усаганларды тиккелей кориу мумкин емес.Соган карамай адам олшейди,аныклайды,билип алады.Калай етип буган ерисиледиҒ

Атирап ахмийетине кураллы турде тажирийбеде бурын топлаган билимлер тийкарында пикирлер жургизиу жолы менен,ягный ойлау жолы менен ерисиледи.Солай етип,атирапты кураллы турде пайда еттириу ойлау процессинин озгешеликлеринен бири.

Ойлаудын жане бир озгешелиги-бул атираптын улыумаласкан халда пайда еттирилиуи. Биз дара нарселерди кабыл етемиз,бир турдеги коп нарселер хаккында болса пикир жургиземиз,егерде дара бир нарсе хаккында пикир жургизетугын болсакта онын улыума хам ахмийетли озгешеликлерин корсетемиз. Маселен,биз анык бир окушушыны гана кабыл ете аламыз,улыума окушушы хаккында,онын окыйтугын адам екенлиги хаккында болса пикир жургизиуимиз мумкин.

Затлар хам уакыялар ортасындагы себеп-натийже байланысларын,сондай-ак затлар хам уакыялардын рауажланыу нызамлыкларын аныклау менен адам табият хам адамзат жамийети рауажланыуынын жолын баскарыу мумкиншилигин колга киргизеди. Адам сол тарепи менен хайуанлардан ажыралып турады. Уллы ойшыллардын айтканындай пикирлеу аркалы адам атираптын хукимдарына айланган болса,хайуанлар манги табият кулы болып кала береди.

Ойлау сезиу хам кабыл етиуден озгеше болып, улыумаластырылган характерге ийе хам ол тусиниклеримизде пайда болады.

Ойлау бизге тиккелей баклап атырмаган хам кормей турган нарселеримиз хаккында билиу хам хуким шыгарыу мумкиншилигин береди.

Ойлау жане бизге уакыялардын барысын хам келешекте бизин харекетлеримиздин натийжелерин алдыннан коре билиу мумкиншилигин береди.

Ойлау процесси адамларда жузеге келетугын ол ямаса бул сорауга жууап бериу, ол ямаса бул сорауды шешиу,ол ямаса бул кыйыншылыктан шыгыу зарурлигинен (калеу,умтылыу) басланады. Максетсиз улыума пикир жургитиу мумкин емесҒбизин ойлауымыз барлык уакыт хакыйкаттын ол ямаса бул объектине багдарланган болады.

Биз окушушыларга ойлауды маслахат бергенимизде не хаккында ойлау, ягный кайсы сорауга жууап бериу,кайсы маселени шешиу кереклигин барлык уакыт корсетемиз.

Адам канша коп нарсе билсе, онын билими соншелли кен, онда соншелли коп жана сорау хам машкалалар пайда болады, соншелли онын пикирлери жеделли хам беккем болады. Адам билимлери кенейеди-таза маселелер тууылады, пикир жеделлеседи.

Пикир жургизиуди талап ететугын хар кандай маселени шешиу процесси ойлап шешиу керек болган маселени тек гана анлаганнан сон басланады.

Берилген сорауга жууап бериу ушын тек билимнин ози гана жеткиликли емес, бул билимлерди жане де ийелеп алыу, зарур уакытта оларды иске коса билиу керек.

Хазирги заман илими адам пикир жургизиу хызметинин физиологиялык механизмлерин еле жетерли дарежеде уйренгени жок. Ойлау физиологиясынын улыума озгешеликлери хаккында соларды айтыу мумкин.

Ойлау процессинин тийкарында мий улкен ярым шары кабыгынын курамалы анализ-синтез етиу хызмети жатады.

Мий кабыгында ишки хам сырткы коздырыушыларды анализ хам синтез етиу натийжесинде ойлау процессинин физиологиялык механизми болыушы уакытлы нерв байланыслары ямаса ассоциациялар жузеге келтиреді.

Ойлау процесси тийкарында еки турли уакытлы нерв байланыслары, ягный биринши хам екинши сигналлар системасы шенбериндеги уакыятлы байланыслар жатады.

Биринши сигнал коздырыушыларынын тасийри астында жузеге келетугын нервлик байланыслар бизин сезиулеримиз, кабыллауларымыз хам бизди коршап турган дунья хаккындагы тусиниклеримиз бенен тиккелей байланыскан. Бирак ойлау тек биринши сигнал нервлик байланысларга емес, екинши сигнал байланысларына да суйенеди.

Бас мий кабыгында созлер жардеминде жузеге келетугын екинши сигнал нерв байланыслары буйымлар ортасындагы ахмийетли мунасибетлерин пайда етеди. Созлер-сигналлар сигналы курамалы нервлик байланыслар системасына мууапык болганлыклары себепли буйымлар ортасындагы мунасибет хам байланысларды пайда етиу мумкин болады.

Ойлау тек екинши сигнал системасы биринши сигнал системасы хызмети менен узиликсиз байланыста болганда гана коршаган дуньяны дурыс саулелендире алады.

Егер созлер-екинши сигналлар-биринши сигнал коздырыушылары менен байланыспаган болса, олар билиу процесси ушын хызмет кыла алмайды. Екинши сигнал системасы биринши сигнал системасына суйенбесе атирапты коршап алган хакыйкатты дурыс саулелендириуши ойлаудын тийкары болып хызмет ете алмайды.

Бирак биринши хам екинши сигнал системаларынын оз-ара мунасибетинде жетекши роль екинши сигнал системасына тийисли. Екинши сигнал системасы биринши сигнал системасынын нерв процесслерин жолга салады.

2. Хар бир болек алынган адамнын ойлау процессинде биринши хам екинши сигнал системаларынын роли хам кыйлы болыуы мумкин. Бул жагдай адамнын хызмети характерине, пикир жургизиуши адамнын курамалы уакытлы байланыслар системасы туринде аныкланган тажирийбесине хамде баска бир катар себеплерге байланыслы. Сол мунасибет пенен ойлаудын анык-амелий, анык-образлы хам абстракт сыяклы тийкаргы турлери ажыратып алынады.

Анык амелий ойлау-затлар менен жумыс орынлау процессинде оларды тиккелей кабыл етиуге суйениуи ойлау болып табылады. Бул созлер тийкарынан аныклау уазыйпасын орынлайды. Бундай ойлау мектепке шекемги жастагы балаларга тан. Бирак улкен жастагы адамлар хызметинде де сондай машкалалы маселелер ушырап турады, оларды шешиу ушын пикирлеу операциясын амелий ислер менен маселен жыйналмалы моделлерден пайдаланган халда жобаластырыу хам сол сыяклы амелий ислер менен бирге косып орынлау керек болады.

Анык-образлы ойлау тусиникке суйенеди. Ойлаудын бул тури киши мектеп жасындагы балаларга тан. Бирак бундай ойлау улкен жастагы адамларда да ушырап турады, тийкарынан оз алдыларындагы уазыйпа анык болганда, олар тап сол турде пикир жургизеди. Маселен мугаллим сабакка таярланар, ол хаккында ойлар екен окуу материалын баян етиу уактында кандай ислер орынлайжагын (тажирийбе ислеп корсетуу, корсетпе куралды корсетуу, доскага сызылмалар сызыу хам баскаларды) хар кашан коз алдына кенлтире (ойлай) алыуы керек. Соз бул жерде жобаластырыу уазыйпасын аткарады.

Абстракт ойлау-нарселердин ахмийетин корсетууши хам созлерди тарийиплеуши тусиниклерге суйенип пикир жургизиу деген соз. Ойлаудын бул тури тийкарынан хар кыйлы теориялык маселелерди шешиу менен байланыслы. Хар кандай азба-коппе курамалырак маселени шешиуде адам тек созлер жардеминде пикир жургизип калмай, сонын менен бир уакытта анык образларга суйенген халда хамде амелий харекетлерди орынлау менен ис кореди. Оз гезегинде хаттеки ен апиуайы, ен анык уазыйпаны шешиуде адамнан соз жардеминде улыумаластырыуларды талап етеди.

Мамлекетимиз ушын акыллы, билимли, искер хам ис билермен адамлар керек. Тек гана доретиушилик мийнет жокары мийнет онимдарлыгына ерисиуге мумкиншилик береди, себеби сондай мийнет гана адамга кууаныш, рахат багышлайды.

Доретиушилик мийнет етиу ушын адам оз бетинше хам сын пикир жургизуи укыбына ийе болууы, затлар хам уакыялардын ахмийетин тусине билиуи, излениушен болууы керек.

Ойлаудын оз бетиншелиги адамнын кобинесе баска адамлардын жардемине мутаж болмастан жана узыйпаларды ортага койуу хам зарурли шешимлерди жане жууапларды таба билиу укыбы менен сыпатланады. Бул оз бетинше пикир жургизетугын адам баска адамлардын билимлерине, пикирлерине хам тажирийбесине суйенбейди дегенди билдирмейди. Оз бетиншелик акылга ийе болган адамлар баска адамлардын тажирийбесин хам билимлерин саналы турде озлестирип алады жане доретиушилик турде колланады. Оз бетиншелик ойлауга ийе болмаган адам тек баскалардын билимлеринен хам тажирийбесинен нускау алады, ал харкыйлы маселелерди хам узыйпаларды шешкен уакытта тек тайын формулаларга, сыйкасы шыгып кеткен шешимлерге суйенеди, оларды шешууде оз кара басынын жолларын хам усылларын табыуга умтылмайды.

Мугаллимге жийи-жийи мектеп окуушыларынын оз бетиншелик хам оз бетиншелик емес ойлауы менен гезлесуине туура келеди. Маселен бир окуушылар гурринин мазмунын оз сози менен кыскаша баянлау, жана типтеги математикалык маселени шешуудин жолын табуу сыяклы тапсырмаларды мугаллимнин ямаса тайын улгинин жардемисиз бундай тапсырманы орынлай алмайды. Окуушыларда оз бетинше ойлауды тарбиялап шыгаруу бизин мектебимиздин ен ахмийетли узыйпаларынан бири болып табылады.

Ойлаудын кенлиги адамнын хызметинин хар кыйлы тарауларын камтыйтугын билип алуу хызметинде, ой орасинин кенлигинде, билиуге хар тарепле кумарлыгында коринеди. Ойлаудын сапалылыгы ретиндеги кен билип алуу хызмети хартарепле хам терен билимлерге тийкарланады.

Ойлаудын теренлиги ен курамалы маселелердин туп манызын тусине алыуда, баска адамларда сорау пайда болмайтугын жерде машкаланы коре алмаушылыкта коринеди. Терен акылга (ойлауга) кубылыклардын хам уакыялардын пайда болууы себеплерин тусинип алуу зарурлиги, олардын буннан былай рауажланыуын алдан коре алыушылык тан болады.

Ойлаудын епшиллиги пикирдин узыйпаларды шешуудин отмиш тажирийбесинде беккемленип калган усыллары менен адислеринин кыймылдатпайтугын тасийринен еркин болууында, жагдай озгерген уакытта оз ис харекетлерин тез озгерте алык укыбында коринеди. Ойлауынын епшиллиги менен ажыралып туратугын окуушылар, зарур болып калган жагдайда маселени шешуудин бир усылынан екнши усылына тез отип маселени шешууге турлише урынып кореди, усынын натийжесинде маселени шешуудин жана жолларын анагурлым тез табады. Ойлауы епшил емес окуушылар да ушырасады. Олардын пикири шапшан ислемейди, кыймылсыз болады, олар далиллеудин жана усылына кыйынлык пенен отеди, шешуудин бурынгы гоне усылына кайтып орала береди.

Ойлаудын тезлиги-бул адамнын курамалы жагдайды тез тусинип алуу, оны тез ойлап шыгыу хам дурыс шешимди кабыллау укыбы болады. Тапкыр хам тусингиш адамлар-бул ойлауы тез адамлар болады. Ойлау тезлиги билимнен, ойлау конлигулеринин рауажланыу дарежесинен, сондай-ак ойлау хызметинин дара патинен гарезли болады, бунын тийкарын адетте мий кабыгындагы нерв процесслеринин огада тез (шаккан) жуз бериуи кураиды.

Ойлаудын асыгыслыгын ойлаудын тезлигинен айырып танып билиу лазым. Бундай мугдардагы акылга ийе болган адам узак хам табанлылык пенен жумыс ислеу адетинин болмауы менен сыпатланады. Ойлаудын асыгыслыгы-бул акылдын устиртинлиги болады. Бундайда адам маселени кандай да бир тарепин танлап алады хам онын путкил курамалылыгында карап шыга алмайды. Мектепте тек асыгыслыгынын хам кандай да бир огыры шалагайлыгынын салдарынан коп катге жол коятугын окуушылар жийи-жийи ушырасады. Балалар сорауды акырына шекем ойлап улгерместен-ак,оган мумкиншилиги болганынша тезирек жууап бериуге умтылады. Бундай окуушыларды сабырлык пенен иркип туруу асыкпастан тагы бир рет ойлап кориуге шақыруу тийис болады.

Мектепте узак ойлайтугын, асте акырын ойлайтугын окуушылар да гезлесип турады

Ойлаудын сыншылыгы бул адамных озинин хам баскалардын пикирлерин обектив турде бахалап ортага койылып атырган барлык режелерди хам жуумақларды пухта хам хартарепле тексере алуу укыбы болады сыншыл ойлауга ийе болган адам хешкашан оз пикирлерин путкиллей дурыс тууры хам толык деп бахаламайды, ал егерде онын пикирлери хакыйкатлыкка сайкес келмей калса ол тайсалаклап турмастан оларды ылактырып таслайды хам шешуудин жана жолларын излейди.

3. Адамлардын ойлау хызмети ойлау операцияларынын Ү

1. Салыстыруудын
2. Анализ хам синтез жасаудын
3. Абстракциялаудын
4. Ульумаластыруудын
5. Конкретлестирюудин жардеми менен орынланады.

1. Салыстыруу. Салыстыруу-бул затларды хам кубылысларды олардын арасындагы уаслыкты жане айырмашылыкты табуу максетинде салыстыруу болады. Салыстыруу операциясы тусинюудин

тийкары. Биз хар кандай затты оны кандайда бир нарсеге тенгеріу ямаса бир нарседен айрыу аркалы гана билип аламыз.

Салыстырыу мектеп оқышысынын талим алыу хызметінде оғада ахмийетли роль аткарады. Маселен келбетлик пенен фейилди, кобейтиу менен болиу операцияларын,кислород пенен водородты, уш муйешлик пенен торт муйешликти, тогай, дала менен шолыстанлыкты,кулшылык пенен феодаллык дузимди, тубалаушылык жыллары менен Гарезсизлик жылларын салыстыра отырып бала усы затларды хам кубылыслардын озгешеликлерин теренирек билип алады.

Затларды хам кубылысларды табыслы турде салыстырыу ол максетли, ягный белгили коз-карастан кандайда бир сорауга жууап бериу ушын жургизилген уакытта мумкин болады. Ол ямаса затлардын усаслыгын аныклауга, ямаса айырмашылыкларын аныклауга, ямаса бир уакыттын озинде анауынада, мынауынада багдарланыуы мумкин. Маселен уй хайуанларын олардын адам ушын пайдалылыгы коз-карасынан уйренсе, салыстырыу олардын арасындагы усас белгилерди аныклауга багдарланыуы мумкин. Егерде уй хайуанларынын келип шыгыуын уйренсе, уйрениудин барысында олардын арасындагы белгили бир айырмашылыкларды аныклауы мумкин.

Изертлеулер мектеп оқышылары олар салыстырыу уактында салыстырылып атырган затлардан айрылып туратунын косымша зат берилсе, затлардын арасындагы усаслыкты анагурлым табыслы табатугынын корсетти. Оқышылар уй хайуанларынын-сыйырдын хам койдын сууретлерин салыстырып коргенде оншама коп усас белгилерди таппайды. Егерде уш суурет-сыйыр,кой,ийт корсетилсе,онда оқышылар сыйырда хам койда анагурлым коп усас белгилерди табады.

2.Анализ хам синтез. Анализ жасау-бул затты ямаса кубылысты оны дузиуши болеклерге ойдан болшеклеу, ондагы айрым болеклерди,белгилерди хам касийетлерди ажыратып шыгарыу болады. Синтез жасау-бул айырым элементлерди,болеклерди хам белгилерди ойдан бир путин нарсе етип бириктириу болады. Анализ бенен синтез билип алыу процессинде ажыралмас байланыскан, бир-бири менен бириккен болады.Биз баркулла синтетикалык жактан бир путин нарсени анализ жасаймыз, ал аналитикалык жактан болшекленген нарсени синтез жасаймыз.

Анализ бенен синтез-ен ахмийетли ойлау операциялары болады, олар бириккенде хакийкатлыкты толык хам хар тараптеме билиуге мумкиншилик береді. Анализ айрым элементлерди билиуге мумкиншилик береді, ал синтез анализ жасаудын натийжелерине суйенип,усы элементлерди бириктире отырып, объектти толыгы менен билип алыуды тамийинлейді. Оқыуды уйрене отырып, бала мугаллимнин басшылыгы астында анализ жасауды (гаптеги созлерди,созлердеги бууындарды хам сеслерди айырып шыгарады) хам синтез жасауды (сеслерден хам хариплерден бууындар, бууындардан созлер, созлерден гаптер дузеди) амелге асырады. Кандай да бир осимликтин озгешеликлерин тусинип алыу ушын оқышы ойдан онын айырым болеклерин, тамырын,пакалын,жапырақларын,гуллерин ажыратады хам козден откереді (анализ жасайды), ал оннан сон осимликті бір путин турінде коз алдына келтиреді (синтез жасайды).

Хар кандай анализ зат ямаса кубылыс пенен алдын ала улыума танысыудан басланады хам оннан сон анагурлым терен және майда-шуйдесине шекем анализ жасауга отеди. Анализ хам синтез жасау процеслери даслеп кобинесе амелий харекетте пайда болады. Моторды ойда болшеклеу ямаса курастырыу ушын оны амелде болшеклеуди хам курастырыуды уйренип алыу зарур.

3.Абстракция.Билип алыу процессинде тек кандай да бир затты ямаса кубылысты анализ жасау гана емес, ал уакытша калган барлык нарселерге алан болмастан (абстракцияланып) оларга кеуил болмес-тен,анатурлым теренирек уйрениу ушын кандай да бир затты, бир касийетти,бир болекти ажыратып шыгарыу зарурлиги де пайда болады. Каде болганындай-ак, айтеуир кандайда бир белгилер хам касийетлер емес, ал ахмийетли,ен ахмийетли белгилер ажыратып шыгарылады.

Абстракция-бул бир уакыттын озинде ахмийетсиз белгилерге хам касийетлерге алан болмастан затлардын ямаса кубылыслардын ен ахмийетли касийетлерин және белгилерин ойда ажыратып шыгарыу болады.

Заттын абстракцияланыу процессинде ажыратып шыгарылган белгиси баска белгилерден гарезли турде ойга келеді хам ойлаудын оз бетинше объекти болып калады. Маселен харкыйлы тынык объекттерди, хауаны,айнаны,сууды хам т.б.баклай отырып биз олардагы улыума белгинин тыныклыкты ажыратып шыгарамыз хам тыныклык тууралы улыума пикир жургизе аламыз.Уаспан денелеринин,машиналардын,адамлардын,хайуанатлардын харекетин баклай отырып,биз улыума белгили харекетти ажыратып шыгарамыз хам харекет тууралы оз бетинше объект ретинде улыума пикир журте аламыз. Тап солайынша абстракциялаудын жардеми менен узынлык,бийиклик,колем,уш муйешлик,сан,фейил хам т.б.тууралы тусиниклер доретиледи.

4.Улымаластырыу. Абстракция улыумаластырыудын-затларды хам кубылысларды абстракцияланыу процессинде ажыралып шыгарылатугын улыума және ен ахмийетли белгилерине карай ойдан топарларга бириктириудин тийкарын курайды.

Мектеп оқышыларынын талим алыу жумысында улыумаластырыу адетте жуумакларда, каделерде, классифкация жасауда коринеди. Оқышыларга гейде улыумаластырыу жасау кыйын болады,ойткени

айтеуир улыума емес, ал ен ахмийетли белгилерди оз бетинше ажыратып шыгарыу бархама олардын колынан келе бермейди.

Айырым белгили психологлар улыумаластырыуды формаль-эмперикалык хам мазмунлы (теориялык) улыумаластырыу деп еки турге ажыратады. Формаль-эмперикалык улыумаластырыу бир катар объектлерди салыстырыу хам сырты биргеликли жане улыума белгилерди ажыратып шыгарыу жолы менен амелге асырылады. Мазмунлы (теориялык) улыумаластырыу объектлерди терен анализ жасауга хам жасырын улыумалык жане ен ахмийетли белгилерди, катнасыкларды хам гарезиликти ажыратып шыгарыуга тийкарланган болады.

5. Конкретлестириу-бул ойда улыума нарседен усы улыума нарсеге сайкес келетугын жалгыз нарсеге отиу болады.

Окыу хызметинде конкретлестириу-улыума теориялык, режени, кадени, нызамды (маселен грамматикалык, математикалык кадени, физикалык жамийетлик тарийхый нызамды хам т.б.) далиллейтугын мысал, иллюстрация, анык далил келтириу деген соз болады. Конкретлестириу окыу хызметинде улкен ахмийетке ийе болады. Уол бизин теориялык билимлеримизди турмыс пенен, амелият пенен байланыстырады хам хакыйкатлыкты дурыс тусиниуге жардем бередиди. Конкретлестириудин болмауы билимлердин тыянаксыз болыуына алып келеди, бундай билимлер турмыстан ажыралган жаланаш хам пайдасыз абстракциялар болып кала бередиди.

4. Ойлаудын тикарынан томендегидей 3 формасы бар

1. Тусиник
2. Пикир (хуким)
3. Жуумак шыгарыу

Тусиник-бул ойлау формасы болып, онда затлардын хам кубылыслардын улыума жане онын устине ен ахмийетли касийетлери саулеленеди.

Хар бир зат, хар бир кубылыс коплеген харкыйлы касийетлерге белгилерге ийе болады. Усы касийетлерди, белгилерди ен ахмийетли хам ахмийетсиз деп еки топарга болиуге болады. Маселен, хар бир айырым уш муйешликтин уш муйеши, белгили бир колеми-тареплеринин узынлыгы хам майданы, муйешлеринин белгили мугдары формасы болады. Бирак биринши белги фигураны уш муйешлик етеди, оны баска фигуралардан Утууры муйешликтен, шенберден, трапециядан айырып таньуга мумкиншилик бередиди. Калган белгилери бир уш муйешликти екиншисинен ажыратып турады, усы белгилер озгерген уакытта уш муйешлик сол баягы уш муйешлик болып кала бередиди. Тап усылайынша хар бир теректе оны путаклы осимликлерден, от-шоплерден ажыратып туратугын белгилерине (ягный ен ахмийетли белгилерине) маселен, тик бойына, сондай-ак бир теректин баска бир теректен ажыралып туратугын белгилерине, жапырактарынын озгешелигине, шакаларынын санына, жасына хам т.б. озгешеликлерге ийе болады.

Тусиник-билип алыудын анагурлым рауажланган формасы болады, ол коз алдына келтириуге караганда хакыйкатлыкты адеуир кен хам толык саулелендиреди. Мырза Улыгбек бир секундта 300 мын шақырым (километр) тезлик пенен (жактылык тезлиги) болатугын харекетти кох алдына анык келтириуге болмайды, ал усы харекетти ойлауга болады, деген режени айткан еди.

Пикир (хуким). Пикирлерде догерек-агираптагы дуньянын затлары менен кубылысларынын хам олардын касийетлери менен белгилери арасындагы байланыслар жане катнасыклар саулеленеди. Пикир-бул ойлау формасы болып, онда затлар, кубылыслар ямаса олардын касийетлери жониндеги кандай да бир реже тастыйыкланады ямаса бийкарланады.

Окыушы сабакты биледи ямаса Психика мийдин хызмети болады деген сыяклы пикирлер тастыйыкклау пикиринин мысаллары бола алады. Затта анау ямаса мынау белгилердин болмауы атап корсетилетугын пикирлер бийкарлау пикирлерине жатады. Маселен, ҒБул соз фейил емес Ғ ямаса ҒБул дарьядан кемелер журе алмайды Ғ.

Пикирлер улыума жеке хам жалгыз болады. Улыума пикирлерде тусиник бириктирилетугын барлык затлар ямаса кубылыслар жонинде кандай да бир нарсе тастыйыкланады ямаса бийкарланады, маселен Ү ҒБарлык металлар электр тогын откизеди Ғ. Жеке пикирде тусиник бириктиретугын затлардын хам кубылыслардын тек бир болеги тууралы соз етиледи, маселен Ү ҒБазы бир мектеп окыушылары шахмат ойнай алады Ғ. Жалгыз пикир бул кандай да бир дара тусиник тууралы соз етилетугын пикир болады. Маселен ҒТашкент-Озбекистаннын пайтахты Ғ, ҒА. Науайы уллы озбек шайыры Ғ.

Пикир тусиниклердин мазмунын ашып бередиди. Кандай да бир затты ямаса кубылысты билиу-ол тууралы дурыс хам мазмунлы пикир айта алыу ягный ол тууралы пикир журте алыу деген соз болады. Пикирлердин дурыслыгы адамнын жамийетлик амелиятында тексериледи.

Жуумак шыгарыу. Ойдан жуумак шыгарыу-сондай ойлау формасы, онын процессинде адам хар кыйлы пикирлерди салыстырып хам таллау жасай отырып, олардан жана пикир келтирип шыгарады. Геометриялык теоремаларды далиллеу-ойдан жуумак шыгарыудын типик мысалы болады.

Адам ойдан жуумак шыгарыудын тийкарынан еки турин индуктивлик хам дедуктивлик жуумак шыгарыуда пайдаланады.

Индукция-бул жеке пикирлерден улыума пикирлерге карап пикир журтиу усылы айырым далилдерди хам кубылыстарды уйрениу тийкарында улыума нызамларды жане каделерди аныклау болады.

Дедукция-бул улыума пикирлерден жеке пикирге карай пикир журитиу, улыума нызамларды хам каделерди билиудин тийкарында айырым далилдерди жане каделерди билип алыу болады.

Индукция кандай да бир жагынан биргеликли болган затлардын хам кубылыстардын мумкиншилиги болганынша кобирек мугдары тууралы билимди топладан басланады, бул нарсе затлардагы хам кубылыстардагы усас жане парык ететугын нарсени табыуга хам ахмийетсиз жане екинши дарежели нарсени итибарга алмауга мумкиншилик береди. Усы затлардын хам кубылыстардын усас белгилерин улыумаластыра отырып, улыума жуумак ямаса натийже шыгарады, улыума кадени ямаса нызамды аныклайды. Маселен ҒУй хайуанларыҒ деген тусиникти озлестирген уакытта окыушылар сыйыр пайдалы, ат пайдалы, кой,ешки де пайдалы екенин де аныклайды. Оннан сон окыушылар усынын тийкарында ҒБарлык уй хыйуанлары пайдалыҒ деген жуумак шыгарады.

Ойлан дедуктивлик жуумак шыгарыу адамга улыума нызамларды хам каделерди билиудин тийкарында айырым затлардын касийетлерин жане сапаларын билип алыу мумкиншилигин береди. Маселен барлык денелер коздырылган уакытта кенейип кететугынын,ал сонлыктан да курылысшылар темир жолды салган уакытта рельслердин арасында белгили бир санлак калдыратугынын алдын коре алады.

5.Тил хам соз анык бир уакыянын адамлардын оз-ара мамле хам карым-катнас етиуинин еки тарепи. Тил байланыс куралы,пикир алмасыу, бирин-бири тусиниу куралы. Соз тилден пайдаланыу процесси, ягный байланыс жасау,пикир алмасыу,бир-бирин тусиниу процесси. Бул процесс фонетик,лексик хам грамматик элементлер жардеминде,ягный тил аркалы пайда болады. Тил миллий характерге ийе болган жамийетлик тарийхий уакыя.

Соз улыума инсаний уакыя, бирак хар бир айкын халда соз болек алынган жеке шахстын сози сыпатында козге тасланады. Хар бир шахс созинин озине танлиги,биринши наубетте шахстын тилди каншелли ийелеп алганлыгына байланыслы. Создин жеке озгешеликтери онын дузилисинде,тусиндирилиуинде хам сол сыяклыларда пайда болады. Маселен айырым адамлар дауысларды анык хам жокары дауыс пенен, тагы биреулер астен анык емес ш-шылап айтады. Айырым адамлар созинде бир кыйлы созлер тагы биреулерде екинши бир кыйлы созлер (касибине улыума осииу дарежеси, хам баска да себеплерине карай) кобирек ислетиледи. Хар кыйлы адамларда гаптин дузилиси де бир-биринен ажыралып турады.

Солай етип соз тек гана тил озгешеликтерине емес, мумкин хар бир адамнын озине тан болган озгешеликтерине де байланыслы ягный соз де баска хар кандай психик процесс сыяклы объектив барлыктын объектив образы.

Соз сойлесииу процесси сыпатында психология таманынан уйрениледи, тил болса сойлесииу куралы сыпатында тил таныу илими аркалы уйрениледи. Маселен балалардын ана тили ямаса шет тилин озлестирiuлери кандай огешеликтерге ийелиги, балалардын созлери манисин кандай дарежеде екенлиги, тилди астен уйрениу себептери, балалар сойлеуин тез осииру шартлери хам сол сыяклы баска маселелер тил таныу канийгесин онша кызиктырмайды. Бул маселелердин барлыгы сойлеу психологиясына тийисли.

Тил хам сойлеу бир-бирине байланыслы. Тил канша бай болса, сойлеу де сонша бай болады. Хазирги заман адамынын сози,алгашкы жамийет адамларынын сойлеуинен путкиллей ажыралып турады. Бунын себеби хазирги миллий тиллердин жокары дарежеде жетилискенлигинен. Оз гезегинде сойлеу де тилге белгили дарежеде тасийир корсетеди.

Тил хам сойлеу жамийетлик характерге ийе. Тил менен сойлеу адамлардын бирлесип мийнет етиулерии процессинде жузеге келген. Тил хам сойлеу себепли адамлар хайуанат дуньясынан ажыралып шыгып, адамзат жамийети сыпатына жамлесе алган, озинин абстракт ойлауын осиируге жамийетлик ислеп шыгарыуды жузеге келтириуге, оз рауажланыуында жокары дарежеге ерискен.

Ойлау менен тиккелей байланыслы болган соз озинде адамлардын билиу хызмети натийжелиликтеринен хам тусиниклерди сууретлеу куралы болып хызмет етеди. Соз жардеминде адам илимий сиясий,философиялык,руухый,эстетикалык хам баска тусиниклерди озлестиреди, пикир журитиу,анализ етиу,улыумаластырыуды уйренеди. Соз адамлар турмысынын жамлескен,тартипли болыуын тамийин еткен. Маслахат,жол-жорык алыу менен адам ойлап ис ислеутугын болады. Сойлеу жардеминде адамлар оз минез-кулыкларын,баскалардын ис-харекетлерин баскарады, бир-бирлеринин санасы,сезимлери хам ериктерине тасийир корсетеди,путкил дуньяда тынышлыкты саклау ушын гурес алып барады.

Кандайда бир нарсе хаккында хабар етиу,исти орынлауга ийтермелеу,пикирлерди,тилек-кызыгышылыкларды хам сезимлерди тарийиплеу созин тийкаргы узыйпалары.Дуньяда созден кушлирек куралдын ози жоқ,адамнын соз тауды да орнынан жылыстырады ямаса халкымыздын ҒСоз суйектен,таяк еттен отедиҒ деген накыллары бийкарга айтылмаган.Адамлар соз бенен урыс кылады,соз бенен суйеди,соз бенен жийиркенеди,соз бенен олтиредии,соз бенен жардемлеседии хам инсанийлык тарийхта бийик ислерди доретеди.

Сойлеу тек гана ойлау менен емес, мумкин баска процесслер менен де оз-ара бир-бирине байланысly. Сойлеу менен бирге психологиялык процесслер, ягный сезиу, кабыл етиу, есте саклау, сезим, ерк ортасында, сондай-ак шахс озгешеликтери ортасында да беккем байланыс бар. Екинши сигнал системасы болган сойлеу себепли гана адам психикасы хайуанлар психикасынан толык ажыралып турады.

6. Сойлеу процесси периферик органлардын иси менен де, бас мий кабыгы хызмети менен де байланысly турде пайда болады.

Сойлеу аппаратынын периферик болимге сойлеу органлары, еситиу хам кориу органлары киреди. Дем алык органлары (окпе, дем алатугын кегирдек), дауыс вибраторы (кегирдектин дауыс мускуллары) хам дауыс мускулларынын тебрениуи натийжесинде пайда болатугын дауысты кушейтиуши резонатр (ауыз, мурын бослыклары) сойлеу органлары есапланады. Еситиу органы ауызеки сойлеуди, кориу органы жазба сойлеуди, сондай-ак ауыз еки сойлеуди толыктырыушы белгилерди кабыл етиуди тамийинлейди. Жасында (кози кормейтугын адамлардын окууында) сойлеу аппаратына колдын мускул харекет сезиулерди де косылады.

Бас мий кабыгынын сойлеу-еситиу, сойлеу кориу хам сойлеу харекет орайлары деп аталыушы болимлери сойлеу аппаратынын орайлык болими есапланады. Сойлеудин еситиу орайы бас мий кабыгынын шеп шеке тарепиндеги сойлеудин аркарак болегинде жайласкан. Бул орайдын иси истен шыкса, сенсор афазияга алып келеди, ягный адам баскалардын гапин еситеди де, бирак манисине тусинбейди. Сойлеудин кориу орайы бас мийдин арка болимине жайласкан. Бул орайдын иси бузылса, адам окыйда алмайды, себеби харипти танымайды (алексия кеселлиги), жаза алмайды да (аграфия кеселлиги). Сойлеудин харекет орайы шеп ярым шардын манлай болегинде жайласка. Бул орайдын иси бузылса, харекет афазиясы пайда болады, ягный адам сойлей алмайтугын болып калады.

Онтогонез процессинде бас мий кабыгынын сойлеу орайлары менен баска болимлери арасында курамалы нерв байланыс системасы пайда болады. Бас мий кабыгынын сойлеу-еситиу хам сойлеу-харекет орайлары ортасында нерв байланысларынын жузеге келиуи адамнын сойлеу хызметинде айрыкша ахмийетке ийе. Баланын нарестелик дауиринде кулагы жаксы еситпеуи кейин ала сакау болып калыуга алып келеди, себеби бл орайлар ортасында нерв байланыслары пайда болады.

Бас мий кабыгында коздырыушылардын тиккелей тасийри себепли пайда етилген козгалыу орайлары менен соз тасийринде жузеге келген козыу орайлары ортасында беккем нерв байланыслары жузеге келип калса, сонда гана созлер кейин ала тиккелей коздырыушылар орнын отеуи мумкин. Соннан кейин бас мий кабыгында жалгыз созлер себепли жузеге келген козыу орайы ортасында да нерв байланыслары пайда бола бередиди.

7. Егеде дени сау адамнын ойлауы сойлеу менен ажыралмас байланысly болады. Пикир тилсиз, сойлеусиз пайда болмайды да, жуз бермейди де, жасай алмайды да. Биз озимиз еситтирип ямаса ишимизден айтатугын созлер аркалы ойлаймыз, ягный ойлау сойлеу туринде жуз бередиди. Бир неше тиллерди бирдей жаксы билетугын адамлар озлери усы пайытта кайсы тилде ойлап атырганын аттан анык тусинеди. Ой сойлеуде тек калиплектирилип гана калмастан калиплекеседи де, рауажланады да.

Мудамы адамнын ойлау хызмети менен бирге болатугын еринлердин, тилдин танлайдын азын аулак жасырын сойлеу (артикуляциялык) харекетлерин арнаулы аспаптар аркалы, маселен хар кыйлы маселелерди шешкен уакытта, есапка алыуга болады. Тек кинетикалык (ым-ишарат) тилди билмейтугын туума геренлер менен гунлер гана образлар тийкарында ойлайды.

Гейде пикир сойлеу кабыгынан сыртта жасайтугундай, базы бир пикирди соз бенен билдириу кыйындай болып кориниуи итимал. Бирак бул пикир эле озине де тусиникли емес екенин, бул эле пикир емес, ал улыума гунгир тусиник екенин билдиреди. Айкын пикир баркулла саррас соз аныкламасы менен байланысly болады.

Буган карама-карсы келетугын пикир хам сойлеу тийкарынан бирдей нарсе болады, ойлау-бул сес шыгармастан сойлеу (айырым психолог илимпазлардын есаплайтугыны сыяклы F сойлеу минус сес F болады, ал сойлеу F жанартылган ойлау F деген пикир де надурьс. Бирдей пикирди хар кыйлы тиллерди жузлеген хар кыйлы сес бирикпелери менен билдириуге болатугын болганлыктан да бул пикир кате. Сондай-ак омоним созлер биргеликли еситилетугын, бирак маниси хар кыйлы болатугын созлер) бар екени, ягный бир создин ози хар кыйлы пикирлерди, хар кыйлы тусиниклерди билдире алатугыны малим.

8. Сойлеу тийкарынан уш турге болинеди: ауыз-еки, жазба хам ишки сойлеу.

1) Ауыз еки сойлеу процессинде сойлеу харекет хам еситиу анализаторлары жетекши орын ийелейди. Ауыз еки сойлеу адетте еки ямаса бир неше адам ортасында болады. Бул жагдай ауыз еки сойлеудин озине тан озгешеликтерин келтирип шыгарган, бунда сойлеуши шахс оз пикир хам ойларын тарийиплеу ушын тек гана созде емес, мумкин мимика, ым-ишара, пантомимика хам дауыс озгертиуден пайдаланады. Сол себепли ауыз еки сойлеуде соз бирканша кеш хам грамматикалык дузилиуиде апиуайы болады. Буннан тыскары тынлаушылардын мунасибелтерин тиккелей баклау сойлеушинин оз созин тезден кайта курууга хам соган сайкес турде пикирин ямаса сойлеу темпи хам тезлигин дархал озгертиуге мумкиншилик бередиди. Ауыз еки сойлеудин анык болыуында сойлеушинин хар бир гезектеги созин

ертеден таярлап койбуу зарур болады. Бунын маниси сонда, сойлеуши адам гапте биринши созди айтыуы менен гезектеги айтпакшы болган баска созлери онын тилинин ушында тайын турууы керек. Ауыз еки сойлеу тынлаушылардын дыккат пенен еситиуди талап етеди. Тынлаушылар дыккатынын баска нарселерге болинууи олардын белгили хабарларды кабыл ете алмай калууларына алып келеди. Егер сойлеуши тийисли созлерди такирар айтпаса, тынлаушынын еситкенлери толык болмай, айырым пикирлер ортасында узилис пайда болады (кабыл етилмей калган созлер хамме уакытта да кайта такирарлана бермейди). Бул жагдай ауыз еки сойлеудин кемшиликлеринен бири. Бирак ауыз еки сойлеудин тап усы кемшилиги онын абзаллыгы да есапланады, себеби ауыз-еки сойлеудин бул тарепи адамларда лекция уактында дыккат итибар менен тынлауга уйретеди. Бул тарепинен ауыз еки сойлеу тек тынлаушыларга гана емес, мумкин сойлеушилер алдында улкен талаптар кояды. Сойлеуши де оз лекциясы уактында жуда сергек болууы, ягный путкил дыккат итибарын айтылып атырган нарсеге каратып турууы керек. Буннан тыскары сойлеуши адам оз дыккатын пикирлеринин барысына хамде еситиушилердин мунасибетлерине дурыс болистире билиуи керек.

Ауыз еки сойлеу диалог хам монолог турлеринде болады. Диалог сойлеу-сойлеудин сондай тури, онда катнасушылардын барлыгы тен ямаса тендей жеделлилик корсетеди. Бундай сойлеу адетте бир канша ыкшамласкан турде болады, себеби бурын айтылган я сойлеушилерге бурыннан белгили болган пикирлер ямаса жагдайдын озинен коринип турган бир канша нарселер гурринде тусурип калдырылады. Диалог сойлеу гурринлесиушинин сорауына ямаса догерек атирапта пайда болып атырган ислерге жууап ретинде жузеге келеди.

Алдыннан таярланган маселени кандайда бир уакыянын сойлеп беруу, баянлама, лекция жасау жарыс созлерде сойлеу туриндеги хам баска соган усас сойлеулер монолог сойлеу.

Монолог сойлеуде созлер, има-ишараларды тынлауга айырыкша итибар бериледи, пикир айтыу процессинде тийкаргы пикирлер, кагыйдалар хаккында гап болганда дауыс толкыны кушейтиледи, оларды бир неше рет такирарлауга тууры келеди. Сойлеуши адам ане сондай ис кориу аркалы гана озинин гозлеген максетине ересе алады. Тынлаушылардын сойлеушинин созлерине мунасибетлерин уактында байкау хам сол тийкарда сойлеушинин оз сойлеу усылын озгертиуи де монолог сойлеуде айырыкша ахмийетли роль ойнайды.

2) Жазуу белгилеринен пайдаланып дузилген сойлеу жазба сойлеу болады. Хазирги замандагы копшилик тиллерде хариплер сондай белги узыйпасын аткармакта. Жазба сойлеуде сойлеу-харекет, еситиу, кориу (окыуда) хам харекет (жазыуда кол харекети) анализаторлары жетекши болып хызмет етеди. Жазба сойлеуде сойлеу дауыслары менен оларды корсетиуши хариплер ортасында курамалы оз-ара мунасибет бар. Жазба сойлеу айрым жагдайда хариплер дауыска (окыуда) баска бир жагдайда дауыслар харипке (жазыуда) айландырылады.

Жазба сойлеудин ауыз еки сойлеуден айырмашылыгы сонда, жазба сойлеуде тынлаушы шахс тиккелей катнаспайды. Усонын ушын бул сойлеу процессинде мимикадан да им-ишарадан да хам ауыз еки сойлеудин баска жардемши куралларынан да пайдаланыу мумкин емес. Соган байланыслы жазба сойлеуде адам турли пикирлерди, оз мунасибетлерин, сезимлерин баян еткенинде, жалган тыныш белгилерден гана пайдаланып калмай, мумкин ауыз еки сойлеудегиге караганда бир канша коп соз ислетиледи.

Жазба сойлеуде гаптердин грамматикалык курылысы бирканша курамлы хам хар кыйлы болады. Жазба сойлеуде бир кыйлы созлерди, гаптерди кайта-кайта кайталай беруу мумкин емес. Егер автор бир гапти бир неше рет кайталаса, кулкили болады. Жазууда кандайда бир пикир атап корсетилмекши болынса онын асты сызып койылады ямаса баскашарак хариплер менен жазылады. Егер адам гезектеги ислетиуи тийис болган созлерден айырымларын ауелден ойлап алмаса, ол хеш кашан жаксы тексти жаза алмайды. Егер гезеги менен келетугын харип назерде тутылмаса созди окыу да мумкин болмайды. Жазба сойлеу жазылган текстке озгертиулер киргизиу мумкиншилигин береди.

Жазба сойлеу автордан ози пикир жургизетугын маселени жаксы билиуи, созлерди, гаптерди танлап ислетиуди, улыума кагыйдаларды мысаллар менен ислетиуди, оз пикирлерин дурыс, избе-из баян етиуди, сол текстти окыйтугын адамлардын тусиниги де тап сол маселе бойынша билим дарежелерин есапка алыуды талап етеди. Усындай талаптарга толык жууап берсе жазба сойлеу куткен натийжелер беруу мумкин.

Жазба сойлеу ауыз еки сойлеуге караганда бирканша абзаллыкларга ийе. Жазба сойлеу адамлардын топлаган билимлери, пикирлери хам кеширмелерин саклап калуу. Убир-бирине жеткизиу, откен заманларда хам алыс жерлерде жуз берген уакыялардан хабардар болуу, корсетилген маглыуматларга керегинше хам калеген уакытта отиниш етиу мумкиншилигин береди. Сонын ушын да Гхар кандай жаман сыяда жазылган жазуу, хар кандай жаксы есте саклаудан абзал. F деп бийкарга айтылмаган.

3) Пикирлердин ауыз еки ямаса жазба турде айтылганына шекем иште жетилисиуи ишки сойлеу делинеди. Иште гаптин кыска болип-болип айтылууы ишки создин тийкаргы озгешеликлери. Бул сойлеу процессинде гаптин айрым болеклери гана бирканша анык айтылады. Себеби пикирлеуши адам ушын ойлау объекти малим хам оны толык гап пенен айтыу шарт емес.

Ишки сойлеудин характерли тарепи онда сойлеу дауыслары артикуляциясынын жасырын болууы.Артикуляциянын сонын менен бирге ишки сойлеудин бар екенлиги тажирийбе жолы менен далилленген. Айырым бир жагдайларда айырым созлерди дауыс шыгарып айтып жиберуу жагдайлары да сонын далили.

Ишки сойлеу ауыз еки сойлеу тийкарында жетилискен стереотиплер тийкарында пайда болады. Балалардын коп жагдайларда дауыс шыгарып пикир жургизиулериинде себеби соннан.

9.Ойлау укыбы баланын рауажланыу, онын билип алыу хызметинин рауажланыу процессинде асте акырын калиплесип барады. Билип алыу мийдин сезимлеринде хам кабыл етиулериинде реаль хакыйкатлыкты саулелендириуинен басланады, ал сезиулер хам кабыл етиулер ойлаудын сезилиушилик негизин кураиды.

Баланын ойлауы тууралы ол затлар менен кубылыслардын арасындагы гейпара ен апиуайы байланысларды саулелендирип хам усыларга сайкес турде дурыс харекет ете баслаган уакыттан баслап соз етиуге болады. Затлардын устинде кыйын харекетлерди ислеу, оларды жумсау менен тиккелей байланыслы болган баланын усы апиуайы ойлауы затлык ойлау баскышы деп аталады.

Бала сойлей баслап, тилди уйренип алган уакытта ол асте-акырын хакыйкатлыкты саулелендириудин анагурлым жокары баскышына сойлеу ойлауы баскышына отеди.

Мектепке шекемги жастагы баланын ойлауы-коргизбели образлы болады,онын ойлайтугын затлары ози кабыл ететугын хам коз алдына келтиретугын затлар менен кубылыслар болып калады. Онын анализ жасау конлигиулери апиуайы болады,улымаластырыудын хам тусиниклердин мазмунуна тек сырткы хам кобинесе ахмийетсиз белгилер киреди.

Киши жастагы мектеп окуушылары тусиниклерди озлестирген уакытта кобинесе улыумаластырыу процессинде ахмийетли хам ахмийетсиз белгилерди шатастырып жибереди. Бул еки турли категе я тусиниклер колеминин аса тарайып кетиуине, я олардын колеминин аса кенейип кетиуине алып келеди. Киши жастагы мектеп окуушылары замаррыкларды Ғоларда жапыраклар болмаганыҒ ушын осимликлерге жаткармайды, жанликлер Ғолар кишкенеҒ болганы ушын оларды хайуанатларга жаткармауы сыяклы далиллер тусиниклер колеминин тарайууынын мысаллары болады. Мектеп окуушыларынын олар ушканы ушын жанликлерди хам кусларды бир топарга, китлерди хам дельфинлерди тенizde жасаганы жане жузгени ушын балыкларга жаткарыуы хам т.б. сыяклы улыумаластырыулары тусиниклер колеминин кенейиуинин мысаллары болады.

Мектепте талим алыу процессинде мектеп окуушыларынын пикирлерин анык айтыу хам айынын жуумагын шыгаруу укыбы да жетилиседи. Билимлерди хам сойлеудин анагурлым курамалы грамматикалык формаларын ийелеп барган сайын мектеп окуушысынын пикирлери апиуайы формалардан курамалы формаларга карай асте акырын рауажлана береди. Биринши класс окуушысы бирден-бир сырткы белгиге ямаса озинин шекленген тажирийбесине суйене отырып, копшилик жагдайда анау ямаса мынау факт тууралы бир тареплеме пикир журтеди. Онын пикирлери, каде болганындай ак узил-кесил тастыйыкклау формасында ямаса тап сондай узил-кесил бийкарлау формасында билдириледи. Бала еле кубылыстын анау ямаса мынау белгисинин,себебинин бар екенлиги, олардын итималь мумкин болууы тууралы болжауларды айтып, билдире алмайды хам асиресе оларды бахалай алмайды.

Анау ямаса мынау режени исенимли ямаса исенимсизлеу хам дурыс ойлау, тийкарлау жане далиллеу укыбы да асте акырын хам мугаллим окуушыларды оз бетинше жуумақлар жане пикирлер айтыуды талап ететугын шараятларга гезлестиретугын окуу хызметин арнаулы турде шолкемлестириу натийжесинде пайда болады.

Ойлауды рауажландырыу,акыл операцияларын пикир журтиу укыбын жетилистириу талим беруу методларынан тиккелей гарезли болады. Окуушыларда жеделли хам оз бетинше ойлау укыбын калиплестириу-мугаллимнин ен ахмийетли узыйпасы болады.

Балаларда сойлеуди рауажландырыу да ойлауды рауажландырыу менен ажыралмас байланыста жургизиледи. Баланын сойлеуи улкенлер менен сойлесиудин олардын созлерин тынлаудын шешиуши тасийри астында калиплесип барады. Бала бир жасына шыкканга шекем сойлеуди ийелеудин анатомиялык-физиологиялык хам психологиялык алдын ала шартлери доретиледи. Сойлеуди рауажландырыудын усы баскышы таярлык сойлеуге шекемги баскыш болады. Екинши жасында бала тийкарынан сойлеуди ийелей баслайды, бирок онын сойлеуи грамматикага сайкес емес характерге ийе боладыҮ бала гаплерди курай басласа да, онын сойлеуинде сеплеу,турлеу,жалгау,данекер болмайды. Бала уш жасына караган уакытта грамматикалык жактан дурыс ауыз еки сойлеу калиплесе баслайды, ал бала алты жасына шыккан уакытта мектепте системалы турде талим ала баслау ушын ауыз еки сойлеу тилди жеткиликли дарежеде жаксы ийелеп алган болады.

Мектепте талим алыу баланын сойлеуине жанадан жана талаптар кояды, бул талаптар окуу панлерин уйрениу,мугаллимнин барган сайын кыйынласып баратырган тилин тусиниу, берилген сабакка кен хам мазмунлы етип жууап беруу зарурлиги менен байланыслы болады.

Окуу конлигиуин ийелеу менен бир уакытта жазыу конлигиуин ийелеу де жуз береди.

Айтылыу каделерин бала жазууды уйренбестен бурын озлестирип алады. Сонлыктан ол соз кандай айтылатугын болса оны солай жазууга умтылады.

Жазуудын орфографиялык жагынан сауатлы болып шыгууы озин-ози кадагалап барыудан, ягный окыушынын жазылган нарсенин дурыслыгын тексере алыуынан гарезли болады. Адетте озин ози тутта алмайтугын, сабырсыз, шалагай окыушылар жазган уакытта озин-ози жаман кадагалайды хам сауатсыз жазады.

Мугаллим мудама окыушылардын ауыз еки хам жазба сойлеуин жетилистирип барыуга умтылыуы тийис. Егерде окыушы ауыз еки жаман сойлейтугын болса, онын созинин олкылыкларын адеплилик пенен дузете отырып, оны жийи-жийи сойлеуге хошаметлеу лазым, мейли ол жолдасына сабакты тусиндирип корсин. Егерде жазба сойлеуи жаман болса, окыушыны пикирлерин ен айкын хам анык формада билдириу устинде жеделли жане сапалы жумыс жургизууге уйретиу тийис. Бунын ушын ол созлерди табанлылык пенен излеп тапсын, гапти ен жаксы хам саррас етип дузиуди тамийинлейтугын созлер тартибин танлап алсын. Окыушыны шыгарманы биринши рет кайта ислеуге, озин-ози мудама буннан да жаксырак, сауатлырак, исенимлирек етип жазууга болмаспа екенЎ-деген сорауларды бере отырып, ойына даслепки келген гап пенен канаатланып калмауга хошаметлеу тийис.

Озин ози тексеруу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

СОРАУЛАР

1. Ойлау деп неге айтамызЎ
2. Ойлаудын адам турмысындагы ахмийетиЎ
3. Ойлаудын физиологиялык механизмлериЎ
4. Ойлаудын кандай турлери барЎ
5. Ойлау операциялары хаккында айтып беринЎ
6. Ойлаудын тийкаргы формаларын тусиндиринЎ
7. Ойлау, сезиу хам кабыл етиу процесслеринен кандай озгешеликлерге ийеЎ
8. Тил хам сойлеуге, онын уазыйпаларына сыпатлама беринЎ
9. Сойлеу хам ойлау калайынша оз-ара байланысканЎ
10. Сойлеудин кандай турлери барЎ
11. Ауыз еки сойлеу менен жазба сойлеудин озгешелиги хам оз-ара байланысы.
12. Жазба сойлеудин абзаллык тараплери.
13. Сойлеудин тийкаргы механизмлери хаккында айтып берин.
14. Балаларда сойлеуди калай рауажландырамызЎ
15. Балалардын жазба сойлеуин рауажландыруу жоллары.

Тестлер

1. Ойлау хызмети кандай пикирлеу операциялары аркалы амелге асырыладыЎ
 - а) анык-амелий, анык-образлы, абстракт ойлау
 - в) анализ-синтез етиу, салыстыруу, улымаластыруу, абстракциялау хам айкынластыруу
 - с) Тусиник, хужим хам жуумак шыгаруу
 - д) Ерикли, ериксиз хам конкликкен
 - е) избе-излик, уаслык хам карама-карсылык
2. Сойлеудин тийкаргы уш тури кайсы катарда дурыс корсетилгенЎ
 - а) монолог, диалог хам ауызша
 - в) кориу, еситиу хам харекет
 - с) еркли, ерксиз хам ерктен сонгы
 - д) сырткы, ишки хам харекет
 - е) ауызша, жазба хам ишки

КЫЯЛЕТИУ

Жобасы

1. Кыял хаккында улыума тусиник
2. Кыял процессинин физиологиялык тийкарлары
3. Кыялдын турлери
4. Арман кыялдын айырыкша бир сыпатында
5. Балаларда кыялды рауажландыруу

Таяныш тусиниклер

Кыял, образ, адам зарурликлери, ойлап табышушылык, тус, еске тусиретугын кыял, доретиушилик кыял, арман, пайдалы хам зыянлы арманлар, шийрин кыял, адамнын психик озгешелиги, хакыйкатлык, ертек, апсана, дастан, келешек, суу перилери, албаслы, руух.

А д е б и я т л а р Ү

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тараққиегининг янги босқичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
4. И.Каримов ҲОзбекистан ХХІ асир босагасындаҮ қауипсизликке қауиплер, тураклылык шартлери хам рауажлануу кепилликлериҲ Н-1998 ж.
5. И.Каримов ҲБоркомол авлод орзусиҲ Т-1999
6. И.Каримов ҲБуюк келагагимизнинг ҳуқуқий қафолатиҲ Т 1993
7. И.Каримов ҲБуюк мақсад йулидан огишмайликҲ Т-1993
8. И.Каримов ҲОз келешегимизди оз қолымыз бенен қурып атырмызҲ Н-1999
9. И.Каримов ҲБиздан озод ва обод ватан қолсинҲ Т-1994
10. Э.Гозиев ҲПсихологияҲ Т. 1994 йил.
11. Э.Гозиев ҲПсихология муаммолариҲ Т-1999
12. Э.Гозиев ҲИнтеллект психологияҲ Т-1996
13. К.Даминов, У.Отавалиева, Х.Ибрахимов ҲПсихологиядан семинар ва лаборатория машгулотлариҲ Т. 1998 йил.
14. Абдирахманов, Давлетшин ҲОдамлар билан қандай мулоқотга киришиш ва ендашиш
15. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.
16. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

Бурын қабыл етилмеген нарселерди қоз алдымызга келтириуимиз,бурын ушырамаган затлар хам уакыялардын образларын доретиуимиз, келешекте доретилетугын затлар тусинигининг жузеге келиуи психик хызметтин айырықша тури қыялдан ибарат.

ҲКыял-бурын қабыл етилген материаллар хам озлестирилген билимлер тийқарында жана образлар хам тусиниклер доретиуҲ.

Бала қызык бир қитап оқыа атыр, ол хеш қимди хамде хеш нарсени қормейди хам еситпейди, ол оз қахарманларынын турмысы менен жасайды, олардын қууанышы хам машқаласына шерик болады, душпанлары менен гуреседи,оларды женеди хам т.б. Қызыклы, озине тартатугын қитап балада қыялдын жарқын образларын доретеди-ол қыял суреди.

Инженер ози қормеген машинанын қурамалы сызылмасын қозден кеширмекте. Ол сызылманы қозден кеширип атырып ислеу турган машинаны барган сайын қобирек,теренирек қоре баслайды, онын сыртқы қоринисин жақсырак ойлайды, оған хатте айырым уакытлары машина моторынын шауқымы еситиледи-бул да қыял болып табылады.

Кыял процессин биз адам хызметининг қалеген тарауынан таба аламыз.

Кыял-адамнын жуда қымбатлы психик озгешелиги болып табылады.

Кыял тек адамларга гана тан болып,ол адамда мийнет етиу процессинде жузеге келеди хам осип барады. Адам қандайда бир буйымды ислеуден алдын не ислеу қереклигин, қалай ислеу қазымлыгын,буйым қандай қоринисте болуу қереклигин қоз алдына келтиреді. Буннан кейинги исленетугын ислер хам олар натийжесинде қолга қиргизилетугын нарселерди қоз алдына келтириу адам хызметин хайуанлардын ис-харекетинен ажырататугын мийнеттин қарактерли озгешеликлеринен бири болып табылады.

ҲОрмекшининг иси-дейди Уллы ойшыл-тоқышушынын исин еслетеди,пал харреси де мумиядан уя салып,айырым адамларды-архитекторларды уялдырып қояды. Бирақ ен жаман архитектор да ен жақсы пал харрелерден барлығынан бурын сонын менен ажыралып ырады ол мумиядан уя салыудан алдын,бул уяны мийинде согады. Мийнет процессининг ақырында бул процесс басланбастан алдын-ак жұмысшынын қоз алдында, яғный агла турде пайда болған натийже қоринип турадыҲ.

Жана нарсенин бул таризде хакыйқый орнек туринде доретилиуи де қыял болып табылады.

Кыял хакыйқаттан бир қанша шетке шығу ямаса арағыраққа ушыудан ибарат. Адам еле пайда болмаған,атирапта болмаған нарселерди ойлап шығарады,бирақ қыялдын шығу дереги барлық уакыт объектив хакыйқатлык,сыртқы дунья.

Кыял атирапты пайда еттириу турлеринен бири. Адам қыялы (фантазиясы) менен доретилген нарсе қаншелли жаналық болмасын, ол шартли турде атираптагы бир нарседен келип шығады, оған суйенеди.

Жазыушы хам сууретши оз шығармаларын дореткенде турмыстан алынған озиндеги бар бақлауларга тийқарланады. Балалардын озлери ойлап тапқан ойынларда олардын қорген ямаса догерек атираптагылардан еситкен нарселери пайда болады. Хаттеки толық қыялый (фантастик) образлар

жаратылып атырганда да,оган киргизилетугун нарселер хар кашан объектив хакыйкатлыктан алынады,егер жана образ объектив хакыйкатлыкты образга сира тууры келмеседе,объектив хакыйкатлыктын озин пайда етеди. Маселен халык ертеклеринде тарипленген образлар ане сондай образлар. FМастан кемпир суйек аяклары менен ушып журеди, хамме нарсени таягы менен жок етип журедиF деген гаптеги образ улыума кыялый (фантастик),хакыйкый емес образ, бирак ол жуда хакыйкый нарселерден пайда болган (суйек аяклар-хакыйкат емес,журеди-хакыйкат,ушып-хакыйкат емес,сипсе-хакыйкат,сипсе менен изерин оширип журеди-хакыйкат емес).

Кыял процессинде гоне,адамга отмиш тажирийбесинен жаксы белгили болган нарселерден жана образлар доретиледи,бирак бунда адам кобинесе бул образлардын турмыста сира болмайтугун нарселерин бир-бири менен бирлестирип косып жибереди. Догерек-атираптагы орталыктан алынган нарселерди бул таризде гайры табийий бирлестириу адамда барлыу уакыт кыялый (фантастик) тусиник пайда етеди. Айырыкша нарселер каншелли гайры табийий бирлестирилсе, образлар соншелли кыялый (фантастик) болып шыгады.

Фантастикалык образларда адамнын зарурликлери,сезимлери,кейпиятлары,тилеклери,жактырыу-жактырмаушылык сезимлери оз коринисин табады.

Ертек,апсана хам дастанларда сууретленген образ хам уакыяларда томендегилер тарийипленедиY келешекти алдынан коре билиуге умтылыу (ушар гилем-самолет,онимдар баглар,далалар,есап-санаксыз маллар),турмысты озгертиу тилеги (адамлар ортасында жанаша мунасибетлерди орнатуу,жаманлыктын касапаты хам хакыйкатты тантанасы,залымларды апатшылыкка алып барыушы социал аударыспак), тусинип болмайтугун нарселерди тусиндирип бериуге умтылыу (тунде журетугун куслардын дауысы-суу перилеринин,албаслылардын дауысы,отлардын жалыны-гайры табийий турде олгенлердин рухы).

Кыялый (фантастик) образлар атираптагы нарселерден жаратылганлыгы ушын гана атирап пенен байланыспаган. Ен ахмийети сонда, кыялый образда атираптын кандай бир ахмийетлирек хам бирканша коп болеги,кандайда бир тусиник,пикир кандайда бир курал жардеминде пайда еттириледи.Кыял процессинде шахстын атирапка мунасибети анык,образлы хам жаркын тарийипленеди.

Доретиушилик кыял ойлап табуушынын хызметинде озинин жаркын коринисин табады, бунда онын тусиниги хам пикири анык образда саулеленеди хам атирапты озгертиуге каратылган болады. Маселен,инженер узак уакыт оз-озинен откирлесиуши жана кескиш жаратыу хаккындай ойлайды,бул маселеге тийисли коп гана адебиятларды окыйды. Уксатыу манисинде онын кыялына жолбарыстын барлык уакыт откир болган ажайып тиси келеди. Ол усы жырткыш тистин дузилесин уйрене баслайды хам жолбарыстын тиси органик материалдын еки катламынанYбиринши катты хам екинши бир канша жумсак катламнан ибарат екенлигин аныклайды.

Жолбарыс суйекти гайзаганда тисинин ишки катламы,сырткы катламына караганда бирканша тезирек желинеди хам сонын ушын тиси мудама откир болып турады.

Коп отпей жолбарыс тисинин ислеу принципине тийкарланган оз-озинен откирлениуши кескишлер таярлай баслайды. Металл кесиу санаатындагы ен ахмийетли хам пайдалы нарсе ане сол таризде ойлап табылады.

Адамда билимлер хам баклаулар каншелли коп болса,онын доретиушилик кыялында мумкиншиликлер соншелли коп ашылады.

Кыял шынык дуньянын билиу процесси менен жуда тыгыз байланыскан. Тануу процессин арнаулы тексерулер хамме уакыт тангудын кыял етиу процесслери менен байланыслы екенлигин корсетеди. Биз кандайда бир нарсени анык хам раушан кормеген уактымызда мудама кыялымызга бойсынамыз хам шыдамымыз жардеминде жаксы коре алмай атырган нарсемизди билип алыуга харекет етемиз. Бунда кыял билиу процессин тезлестириу куралы болып хызмет етеди. Соган усас сабырлыктан айрым уакытлары анык емес текстти окыу хам сол сыяклыларды ислеу процессинде де пайдаланамыз.

Кыял адамнын коршаган орталыкты жаксырак билип алыуына жардем бередит. Егер кыял натийжесинин каншелли хакыйкат екенлигин тексерип кориуимизге зарурлик тууылса биз хакыйкат коршаган орталыкка гарезли боламыз.

Адамлар оз кыялларында кыялый (фантастик) машиналарды жараткан. Олардын кыялларында бул машиналар хакыйкый машиналар болып харекет егер еди,бирак амелият,объектив хакыйкат,тажирийбе хам аныклау бул пикирдин хакыйкат емес екенлигин корсетти.

Ойлап табуушынын теориялык маглыуматлар анык есаплап шыгыу тикарында оз кыялында жана машина жаратыуы баска гап. Бирак оны да амелде тексерип корилгенде кандайда бир техникалык жетиспеушиликлер бар екенлиги белгили болып калды. Пикирдин тууры болуы,амелде болса оны амелге асырудын илажы болмауы мумкин. Сонда излениулер,жанадан-жана есаплаулар басланып кетеди,айырым белгилердин жана вариантлары доретиледи,оган керекли аныклык киритиледи хам ане соннан кейин гана кыял етилген нарсе хакыйкатка айналады.

Хар бир жана образ,жана пикир хакыйкат пенен салыстыралады,олар хакыйкатка тууры келмеген жагдайларда олардан натууры образ,пикир сыпатында уаз кешиледи ямаса олар дузетиледи,дузетилгеннен

кейин және объектив орталык пенен салыстырылады,олардын тууры саулелениуинин табылуына ерискенге шекем сондай ислене береди.

Илимпаз оз гипотезасын турмыста,тажирийбе хам экспериментте баклаган шынлык далиллер жардеминде тексереди.Конструктор ойлап табыушы оз айтканынын дурыс хам пайдалы екенлигин аныклап алып,кыял образларынын хакыйкатка тууры келиуин тексерюуге кириседи.Сууретши,композитор,жазыушы оз шыгармаларынын турмыслык болууына,оларда турмыс хакыйкатлыгын адамларга тасийир корсетиудин зарурлик шарти сыпатында пайда еттириуге умтылады.

Мугаллим оз окуушысын тарбиялау хам онда белгили шахсий касийетлерди жобаластырап екен,хамме уакыт оз тарбиялык тасийиринин натийжелерине жуда терен талыклау жасау менен карап барады хам оларга карап, окуушыга буннан кейин корсетилетугын тасийир усылларын озгертип барады.

Амелият кыял образлары дурыслыгынын тийкары.Кыял процессинин ози амелий хызмет пенен байланыслы.Уадам озиндеги бар даслепки айырым уакытлары жуда шийки,анык емес пикирлерди амелге асырып барып образ доретеди,оган аныклык киргизеди,оны байытады,озгертеди.

Амелият пикирлерди айкынластыруу мумкиншилигин береди,оларды және де жаксырак аныгырак етеди,амелге асырылуына жардем береди. Доретиушилик пикир хакыйкый амелге асыруу процессинде гана байыйды,тексериледи хам аныкланады. Пикир эле тек гана гелледе екенлиги уактында адам оны акырына шекем саулелендире алмайды. Хар бир жана машина конструкторы машинаны доретиу доретиу процессинде онын суурети хам сызылмаларын сызады,айырым уакытлары моделин жасайды.Жасалган моделлер кыялдын буннан кейинги иси ушын тийкар хам туртки болады.Сууретши,музыкант,жазыушы,мугаллимнин доретиушилик исинде де кыял образлары амелге асыуынын соган усас процесси жуз береди.

Мугаллимнин сабагы тек баста(галледе) екенлик уактында баркулла анык емес,анык жоба хам хакыйкый модел халына келмеген болады. Сонын ушын мугаллимнин,асиресе енди гана сабак бере баслаган мугаллимнин хар бир сабакка пухта таярлык корюу процессинде оны мустаккил турде ойлап шыгыуы,хаттеки хар бир сабакты кыялында отиуи айрыкша ахмийетли болады. Ози ойлап шыкпаган хам ози сезбеген жоба,ягный басканын жобасы тийкарында жаксы сабак окытып болмайды.

Кыял шахстын барлык касийетлери менен.Уадам кабыл етиуи хам ойлауынын жеке озгшеликлери менен,онын озине тан эмоция хам сезимлери менен кызыгыулары хам укыпшылыклары менен тиккелей байланыскан. Кыял шахстын ерки сыпатлары менен де тиккелей байланыскан.

Бул жагдай доретиушилик мийнет процессинде, ягный адам озинин сиясый пикирине мууапык турде бурын пайда еткен образларды еслеп, саналы турде анык максетти гозлеп жана образлар доретип атырган уакытта анык козге тасланады. Бундай жагдайларда кобинесе кушли ерк талап етиледи,ане сондай кушке ийе болган тагдийирде гана койылган максетке ерисиледи-хакыйкаттан жана нарсе жаратылады.

Солай етип кыял процесси улыума шахсты толыгы менен барынша бийлеп алады. Курамалы доретиушилик процесслер шахстын барлык тареплерин жуда кушли турде бийлеп алады.

2.Кыялдын физиологиялык механизмлери эле уйренилмеген.Кыял етиу-бул адам бурын хешкашан кабыл етпеген затлардын хам кубылыслардын образларын доретиу болады. Бирак кыял етиу, айтатугын сыяклы,жок нарседен хеш нарсе ислей алмайды. Ол баркулла бурынгы еске тусириулердин жанартылган,кайта исленген материалынан куралады. Хатте ен уллы жазыушы шайырлар тарепинен доретилген образлар да усундай табиятка ийе болады. А.Науайы,А.кадирий, хам т.б. оз шыгармаларындагы кахарманлардын образларын озине жаксы таныс бир неше адамлардын касийетлерин бириткириу тийкарында дореткен.

Жана аспаб-ускенелердин,механизмлердин хам машиналардын образларын дорететугын ойлап табыушыларда баклаулардын,атап айтканда жанлы табиятты баклаулардын материалларына суйенеди. Маселен Антарктида жасаушы пингвинлерди уйрене отырып,конструкторлар ГпингвинГ деген машинанын конструкциясын дузип шыкты, ол жумсак кардан аркайын журе алады.Илимпазлар суу огизлеринин гейпара турлери Жер магнит майданынын куш багдарларына карай харекет ететугынын баклай отырып, жана,анагурлым жетилискен навигациялык курылысларды доретиу тууралы ойлай баслады. Альбатрос деген тениз кусынын тумсыгында бир турли дузсызландырылгыш болады,ол тениз сууын ишиуге жарамлы ауыз сууына айландырады. Илимпазлар усы Гкус дузсызландыргышынГ уйрене отырып,тениз сууын душшылаушы жана аспаб-ускенелерди доретиу устинде жумыс жургизип атыр.

Ози хеш кашан кормеген шолистанлыктын образын ойында доретип атырган мектеп окуушысы да откендеги тажирийбеге суйенеди, кумнын не екенлиги оган жаксы малим,ол теп-тегис жерде не баклаганы бар,ол туйени,жыланды хам гесирткени зоопаркте,кинода ямаса сууретте корген, куураган путалыкта оган таныс. Егерде окуушыга бунын барлыгын баклауга туура келмеген болса, маселен экваториаллык Африкада жасаушы адамга кар менен каплаган Тундраны елеслетюу каншама кыйын болса оган да шолистанлыкты коз алдына елеслетюу соншелли кыйынга туседи.

Адетте ертектеги образлар да баркулла путкиллей хакыйкат реалъ элементлердин фантастикалык бирикпеси (тауык аяклы кишкене агаш жай-ауылдагы агаш жайдын хам тауык аякларынын бирикпеси

жане т.б.) болады. Адамнын кыялы аркалы доретилген нарсе каншама жана болганы менен, ол бархама хакыйкатлыкта бар нарсеге тийкарланады, оған сүйенеди. Сонлыктан да кыял етиу путкил психика сыяклы тек догередек-атираптагы дуньянын мийде саулелениуи, бирак адам кабыл етпеген нарсенин саулелениуи, келешекте хакыйкатлыкка айланатунын нарсенин саулелениуи болады.

Физиологиялык жагынан кыял етиу процесси мийдин кабыгында аллекашан ак калиплескен нервлик байланыслардан жана бирикпелердин хам комбинациялардын пайда болууынан ибарат.

3. Бизин таманымыздан арнаулы максет болмаганы халында пайда болатунын образлар кыялдын жуда апиуайы даслепки тури болып есапланады. Адамнын кандай да бир уакыя хаккындагы гурринин тынлап атырганымызда, ол тариплеп атырган жагдайды бийыктыяр коз алдымызга келтиремиз. Аспанда калкып журген ажайып бултларга карап турып биз айырым уакытлары оны адамнын жузине ямаса хайуаннын дузилисине усатамыз.

Хар еки жагдайда да адамнын кабыл еткен нарсеси пайда болган элементлер кыял дереги болады. Айырмашылык сонда, биринши жагдайда адам ушын белгили жана образлар онын еситкен созлери тасийринде пайда болады, екинши жагдайда болса кабыл етилген нарсенин кабыл етиу образы менен бирге косылыудан пайда болады. Бул хар еки жагдайга да тан нарсе образлардын арнап пайда етилмейтугынылыгы.

Кыялдын тарийиплеп отилген коринислери-ерксиз кыял болады.

Ерксиз кыял етиудин бир тури-тус кориу болады. Коплеген отмиш калдыклары хам ырымлар баркулла тус кориу менен байланыслы болып киятыр. Бул тус кориулердин характеринен келип шыгады, ал олар гейде ажептауир, бурын-сонлы болып кормеген ал базыбыр уакытларда биймани, фантастикалык, бийпаруа коринислерден хам уакыялардан ибарат болады. Тус кориудин бундай характеринин себеби мынада: Утус екинши сигнал системасы иркилип калган жагдайларда мий кабыгы нерв клеткаларынын бир-биринен ажыралган топарларынын айрыкша жеделлилик корсетиуи болады. Екинши сигналлык байланыслардын иркилип калууы уйыклап атырган адамды пайда болып атырган тус кориулерге сын кози менен катнас жасаудын болмауына алып келеди. Бурынгы тасийирлердин хам толганислардын узик-жулык излеринен ибарат тан каларлык, убыжык комбинациялар пайда болады.

Бир катар кызыклы тажирийбелер кобинесе тус кориу уйыклап атырган адам анламайтунын сырткы коздыруушылардын тийкарында ойлап шыгарылатугынын корсетти. Уйыклап атырган адамнын бетине атирди жакын туткан уакытта, ол хош ийисли гулленген бакты тусинде коретугын болган. Ал тап кулагынын тусына келип, кишкене конырауды сынгырлаткан уакытта, адамлар тусинде озлеринин мойнына кишкене коныраулар асылган уш ат жегилген арбада зымырап кетип баратырганын ямаса колынан устине шийше ыдыс койылган табак тусип кетип пыт-шыты шыгып, болек-болек болганын коретугын болган. Егерде алдынгы болмеде уйыклап атырган адамнын аяклары ашылып калып тона басласа, ол тусинде озинин муздан журип баратыпы аягы укиге тусип кеткенин коретугын болган. Бийколай жатыу дем алыуды тарылтады хам журекти кысады-бундайда адам жан туршигерлик коркынышлы тус кореди.

ҒОнын келетугын туслерҒ деп аталатунын туслердин де табияты усыган мегзес болады. Бундай туслер келешекте болатугын уакыяларды алдын ала билдиреди-миш хам сонлыктанда олар хар кыйлы ырымлардын дереги болады. Ишки органлары ауырганда адамлар жийи-жийи кайталана беретугын туслерди коргенлиги тууралы хадийселер бир неше рет бакланды. Бундай туслердин мазмунун наукалык кубылыслардын характери менен байланыслы болады. Ауырыу аныкданбастан бурын, мий кабыгына органлардагы сатсизлик тууралы тек халсиз сигналлар келип турады, ал олар кундиз билинбейди, ойткени баска тасийирлер оларды иркип турады. Ал тунде мий мине усы халсиз сигналларды кабыл етеди, натийжеде тийисли тус кориулер пайда болады. Маселен, адам жийи-жийи мынадай туслер кориеди: Уга онын тамагына суйек тыгылып калатунын, га оны кандайда биреу бууындырып атырган болады. Врач ол адамды дыккат пенен козден откерсе де хеш нарсени аныклай алмайды. Бирак шамалы уакыттан сон онын тамагында исик пайда болды.

Еркили кыял. Адам кандайда бир белгили анык нарсени кыял етиуге арнаулы турде нийетлениуи натийжесинде жана образлар ямаса идеялар пайда болган уакыттагы жагдайларда жузеге келеди. Инженер жана машинанын курамалы сызылмасын козден откерип атыр. Ол онын сырткы келбетин, анык жумыс принципин коз алдына келтириуге умтылады, бунын ушын белгили бир куш жумсалады. Окыушы ботаниканы уйрене отырып, анау ямаса мынау осимликтин турин коз алдына келтириуге, ал тарийхты уйрене отырып, тарийхий искердин ямаса аскербасынын образын еске тусириуге умтылады.

Еске тусиретугын кыял. Еске тусиретугын кыял-адамнын ози ушын жаналык болган соз манисине ямаса жана нарсенин (сызылма, схема, нота жазууы хам сол сыяклылардын) шартли сууретлениуине суйенетугын нарсени еске тусириу. Кыялдын бул туринен адам хызметинин хар кыйлы турлеринде, асиресе талимде кен пайдаланылады.

Окыушы соз туринде сууретленген окыу материалын (мугаллимнин ангимесин, сабаклык текстин) озлестирип атырганда ози танысып атырган жана тусинигине нелердин сайкес келетугынын еске тусириу керек.

Маселен окуушылар табиятты уйрениу сыяклы окуу панин уйренип атырганда тенизлер, коллер, таулар жана осимликлер хам хайуанларды еске тусириулерин лазым.

Коркем адебиятты окуп атырганда еске тусиретугун кыялдын роли жуда уллы-мектеп окуушысы китап окуп атырып, еске тусиретугун кыялы жардеминде шыгарма кахарманларын коз алдына келтиредит, тап оларды кореди, табият коринислерин кореди, озин китапта тарийипленген уакыялардын катнасуушысы деп сезеди.

Соз жардеминде баян етилген нарсени (китаптан алынган тасийирди, жолдасынан еситкен ангимени) дурыс еске тусириу ушун жетерли дарежеде билимге ийе болууы тийис. Еске тусиретугун кыялдын образлары тек гана билимлерге суйенеди.

Бирок еске тусиретугун кыял суйенетугун билимлер айтууир еске тусирилмейди, мумкин адамга биринши мартебе айтылып атырган нарсеге сайкеслестирилип озгертиледи.

Психолог А.Н. Турпанов 5 класс окуушыларынан окуу жылынын басында вулканлар хаккында недер билетугунлыкларын айтып бериулерин хам вулканнын сууретин салып бериулерин кереклигин айткан. Окуушылардан бериуи мынадай деген: «Вулканлар-мамлекетимиздин арка улкелеринде жасаушы коркынышлы жабайы хайуанлар». Соннан кейин ол белгисиз бир хайуаннын сууретин сызган. Окуушы сонын ушун бундай ислеиди, ол вулканлар хаккында хешкандай билимге ийе емес, хешкашан олардын коринисин кормеген. Окуушыда хешкандай билим хам еске тусириудин жоклыгы оган вулкан образын дурыс еслеу мумкиншилигин бермеген.

Баланын жана нарсени калай еске тусириуи копшилик тарепинен жана нарсенин кандай тусиндирилиуине байланыслы. Созде ендигиде белгили нарседен жана белгисиз нарсенин не менен айрылып турууун ажыратып корсетуу жуда ахмийетли. Болмаса жана нарсенин кориниси белгили нарсе тасийринде ансат гана бузылууы, жаксы таныс болган нарсеге усап калууы мумкин.

Мугаллим сабак материалын айтып берип атырганда ямаса тарийхий уакыялар тарийипленген адебий шыгармалардан узиндилер окуп берип атырганда балалар кобинесе бул уакыяларды еске тусире алмайды. Олар тарийхий материалларды хазирги еске тусириулер хам билимлерге сайкес турде еске тусиреди.

Окуушылар мугаллимнин урыс хаккындагы ангимесин тынлап атырганында айырым уакытлары УФОны пулеметтан атып таслау керек еди. Ф.Калкан ямаса найзанын ози менен урысуу мумкинбе, себеби бизлер, балалар урыс-урыс ойнаганда сондай кыламыз. Г-деген нарселерди айтып турады.

Хешкашан хакыйкый бийик тауларды кормеген балалар тусиндириу тийкарында олардын хакыйкый бийиклигин улкен кыйыншылык пенен еске тусиреди. Кобинесе 2-3 класс окуушылары хатте тау коринислери сууретленген сууретлерди коргенлеринен кейин де сууретлерде корсетилген бийик тауларды бир кабатлы ямаса еки кабатлы уйлер менен салыстырады.

Окуушыларда жана окуу материалы хаккында дурыс еске тусириу пайда етиу ушун ол материал хаккында сондай бир эмоционал турде ангиме етиу керек, бул нарсе балаларда усы жана нарсени характерлеп беретугун жанлы образлар пайда болууына мумкиншилки берсин.

Сабакта колланылатугун корсетпе материал мектеп окуушыларынын сабаклыкта ямаса мугаллимнин ангимесинде сууретленген жана нарсени аныклап хам тусинип алууларына жардем бередит. Мазмуну хазирги турмыстан узак болган адебий шыгармаларды уйренип атырганда окуушыларга усы уакыттагы турмыс хам тарийхий дауирди саулелендирген сууретшилердин шыгармаларын корсетуу жаксы натийже бередит.

Корсетпе материалга суйенген халда ис тутуу еске тусиретугун кыялдын ислеуине мудама жардем бередит, еске тускен образ жанеде аныгырак болады, ол шынлыкты дурысырак еске тусиреди.

Мугаллим окуушылардын алдына анык узыйпалар койган (маселен окуушыларга китаптагы берилген ямаса класс мугаллимнин ангимеси тийкарында гана малим болган белгили бир заттын сууретин сызыу ямаса усы затты куруу-жасау узыйпасы койылган) жагдайларда окуушылар жана материалды бир канша жаксырак еске тусиреди. Окуушылардын бундай амелий хызмети, буннан тыскары, оларда еске тусиретугун кыял менен ислеу тийкарында жетилискен еске тусириулерди тексериудин жаксы куралы да болады.

Солай етип еске тусиретугун кыял мектеп окуушыларынын окуу ислери хам турмысында улкен ахмийетке ийе. Мугаллим окуу, суурет, математика сабакларында бул кымбатлы психик озгешеликти осирип барууы (мектеп окуушысы окулган нарсени образлар хам сезимлерде еске тусирип атырган уакытта) хамде мудама балада онын догерек-атирапындагы орталыкты дурыс билип харекет етиуге жардем беретугун дурыс хам керекли образдын пайда болууына ерисиуи керек.

Доретиушилик кыял. Еске тусиретугун кыялдан доретиушилик кыялды ажырата билиу керек. Доретиушилик кыял процессинде олардын тайын усынысына суйенбеген халда жана образлар жаратылады. Кыялдын бул тури адамлардын доретиушилик хызметинин барлык турлеринде ахмийетли роль ойнайды.

Доретиушилик-жамийетлик ахмийетке ийе болган жана, биринши мартебе жаратылатугун, оригинал натийжелер (жеμισлер) беретугун хызмет (панде жана нызамлылыклардын ашылууы, жана

машиналардын ойлап табылыуы, осимликлердин жана сортлары ямаса хайуанлардын жана парадоларын алыу усылларынын кыдырып табылыуы, санаат адебият шыгармаларынын хам сол сыякылардын жаратылыуы).

Доретиушилик хызмет дереги кандайда бир жана натийжеге (табыска) болган жамийетлик зарурлик. Тап жамийетлик зарурликтин ози доретиушилик тусиник, доретиушилик пикирдин пайда болууын жетилистиреді (тамийинлейди), бул жана нарсенин жаратылыуына алып келеди.

Доретиушилик-коп мийнет етиуди, айырым уакытлары болса ауыр мийнет етиуди талап етпейтугын кыялдын еркин ойыны деп ойлау дурыс емес. Керисинше барлык жана, ахмийетли, ажайып нарселер уллы мийнет пенен жаратылган. Илим хам техника тарауындагы ойлап табыулар, адебият хам санаат тарауындагы уллы шыгармалар улкен хам машакатлы мийнет себепли жаратылган.

Доретиушилик-илхам натийжеси, бундай илхам ап жазыушыга, сууретшиге, доретиушиге хеш бир тарауда мийнетсиз оз шыгармаларын доретиу мумкиншилигин береді деп ойлаушы адамлар кате кылады. Хакыйкатында илхамнын ози адамдагы барлык психик кушлердин зор берип мийнет етиуи. Илхам бундай кушлерди койылган уазыйпаны шешиу ушын максимал дарежеде концентрациялау менен характерленеди.

Уллы ойшыллар, шайырлар хам жазыушылар оз еске тусириулеринде ҒБир нарсе жазып атырган уактында да, уйыклап атырган уактында да биреу менен сойлесип атырган уактында да сол хаккында ойлайманҒ, ҒИсенесизбе хатте уйкымда да оз машинаман кутыла алмайман. Айырым уакытлары машинанын сууретлери хам есаплары тусиме киредиҒ ҒДоретиушилик жумыс ислеген уактымда (илхам келгенде) путкил дуньяны умытып кетеменҒ деп жазган еди.

Адамнын илхамланган халларындагы путкил хызмети доретиушилик предметтин устине жамленеди. Илхамды мийнетке карама-карсы койууга болмайды. Ол зор мийнет натийжеси. Уллы ойшыллар хам алымлар ериншеклерге хешкашан илхам келмейди деп корсетеди.

Баклаудын бай тажирийбелери топланган уакытта гана, шыгарманын тийкаргы тусиниги аныкланган илимпаз, жазыушы ямаса композитордын путкил барлык ойлаган нарсенин орынлау тилеги орап алган тагдирде гана илхам келмей калууы мумкин.

Даслеп тусиник хам пикир адетте анык емес, писип жетилиспеген турде пайда болады.

Оннан кейин пикирди ойлап писириу дауири басланады, бул уакыт ишинде тусиник аныкланады, айырым уакытлары тусиниктин болеги ямаса хаттеки тийкарынанда озгереді. Бул ане сол жаналык канаатландырылыуы лазым болган талаптарды аныклап алыу натийжесинде, жана излениулер процессинде ямаса жаналык доретиу, доретиушилик пикирлерди амелге асырыуда суйениу керек болган, алле кашан-ак малим болган материалларды теренирек уйрениу уактында жуз береді.

Ойлап табыушы жана машинаны жаратуу пикирин тексерип кореди, машина ислейтугын жагдайды уйренеди, онын заводта таярланыу мумкиншилигин есаплап шыгады. Селекцияшы осимликлердин жана сортын жаратуу мумкиншилигин тексерип кореди, оны рауажландыруу мумкиншилигин ислеп шыгады. Уллы педагоглардын тили менен айтканда, тарбияланыушы шахсты жобаластырады, оны жетилистириу жолларын белгилеп шыгады, сол максетте баланын минез кулкын, кызыгыулары, укыпшылыклары хам конликепелери характеринин белгилерин, турмыс хам тарбия шараятын уйренеди.

Доретиушилик ис ушын зарур болган материаллар каншелли коп топланса жаналык жаратуу процесси де соншелли натийжели болады.

Тусиник, пикир анык болганынан кейин ойлап шыгылган нарсени иште, белгили буйымларда доретиушилик натийжелеринде (машина, шыгарма, суурет, хайкел, аспаб-ускене хам сол сыякыларда) кандай тариплеу керек деген сорау пайда болады. Пикирди амелге асырыу процесси басланады.

Айырым уакытлары жаксы хам хар тарапме ойлап шыгылган пикир хамде топланган бай далиллик материал адамга белгиленген нарсени ансат гана жаратуу мумкиншилигин береді. Бирак пикирди амелге асырыудын даслепки баскышында адам коп кыйыншылыкларга дус келеди. Кобинесе бундай кыйыншылыклар пикирдин жаналыгынан ямаса белгиленген нарсени жана, сира адетленилмеген материалда саулелендириу зарурлигинен келип шыгады. Пикир каншелли оригинал, исенимли болса, оны амелге асырыу соншелли кыйын болады. Сонын ушын хатте жокары дарежедеги шебер адамлар да пикирлерди саулелендириу процессинде кыйыншылыкларга дус келеди. Адам еле жетерли дарежеде шеберлик ийелемеген, зарурли амелий конликепелерге ийе болмаган уакытларда оригинал пикирди амелге асырыу жуда кыйын болады.

Доретиушилик хызмет бир-бири менен байланыслы болган жагдайларды шешиули оз ишине алады. Бул уазыйпаларды дурыс коя билиу хам катан избе-излик пенен орынлай билиу керек. Буган мысал етип сууретшинин сууретти салыу процессин аламыз.

Бул процессте томендеги бакышларды бир-биринен ажыратуу мумкинҮ 1) сууретшинин пикири хам улыума мазмунын аныклап алыу, 2) биринши эскизди сызыу, 3) эскизде белгиленген нарсени аныклау ушын этюдлар жазыу, 4) композиция машкаласын узил-кесил шешиу, 5) сууретте сууреттен пайдаланыу, 6) рен беріу. Бирак суурет сызыудын улыума схемасы тек ане сондай. Хакыйкатта уазыйпалар

кутилгенинен кобирек болады хам олар сууретшинин улыума пикири хам шеберлик дарежесине карап озгерип турады.

Адам доретиушилик хызмет процессинде хар бир узыйпаны шешип атырганында кобинесе бурын баска доретиушилик узыйпаларды шешип атырган уакытта озинде пайда болган хам озлестирип алган кураллардан пайдаланады. Бирак кобинесе сондай жагдайлар да ушырайды, жана нарсени алдынан малим болган кураллардан пайдаланган халда жаратыуга болмайды. Ане сонда жана карарларды кобинесе атирапты шуклап уйрениу жолы менен табыуга туура келеди. Сонын ушын жаман баклаушылык хам кем билим корына ийе болыу доретиушилик хызметте жол койылатугын кателердин тийкаргы дереги.

Адам оз хызметине жокары сыпатлы материал алыуы ушын оган жокары дарежеде жетилискен баклаушылык зарур. Анык максетти гозлеп, анык баклай алыу-адамзат жамийетинин кайсы бир тарауында жаналык жаратыушы адамлардын характерли белгилеринен бири. Баклаушылардын бай корлары (запаслары) доретиушилик кыял хызмети ушын бай материал жаратады.

Баклау адамга белгиленген пикирди амелге асырыу ушын керекли нарсени гана емес, мумкин жана машкалалар койыуга, жана тусиник хам пикирдин пайда болыуына туртки беретугын нарселерди де коре алыу мумкиншилигин береди.

Адамлар доретиушилик узыйпаны шешиу максетинде атирапты уйренип атырганында кобинесе доретиушиликтин баска тарауларында табылган карарларга усас карарлардан пайдаланады.

Копшилик тажирийбели мугаллимлер озлери окыйтугын панге путкиллей жакын болмаган панлерден сабак бериуши касиплеслеринин сабакларына зор кызыгыушылык пенен кирип турады. Каракалпак тили мугаллиминин жокары математикадан окылган лекцияларга тез-тез катнасып турганлыгы малим. Оннан ГНе ушын сиз жокары математикадан окылатугын лекцияларга катнасызГ-деп соралганда, ол ГБул лекцияларда катнасыу каракалпак тилин окытуу методикасын жаксырак билип алыу мумкиншилигин бередиГ-деп жууап берген.

Тагы бир педагог былай дейдиУ ГМен гарры багман менен танысканым себепли хакыйкый тарбияшы болып жетистим. Мен онын тереклерди тарбиялау ислерин баклап, балаларды тарбиялауды уйрендим.Г

4. Арман-келешекке, адам турмысы хам хызметинин турлерине, каратылган кыял. Арман адамнын тилек хам умтылыуларын келтирип шыгаратугын турмысылык зарурликлерге тийкарланады.

Жеделли доретиушилик арман адамлар турмысында гана емес мумкин жамийет турмысында да айырыкша ахмийетли болады. Бизин мамлекетимизде адамлардын бахты ушын хызмет етиуге каратылган ен исенимли арманлар амелге асырылады. Бундай амелий натийже беретугын арманлар далилlep бериуди, терен ойлап кориуди талап етеди. Озбекистан халкын алдыга карай мукаддес арманнын дангарасы елимизде гарезисизликти беккемлеуге карай ийтермелеуши женилмес куш пенен кыялдан хакыйкатка алып баратугын компаска айланады.

Арман адамды рухландырады, турмыста ушырасатугын кыйыншылыклар менен гуресиуге жардем береди, жуда узак келешекке карай асыу мумкиншилигин береди.

Ерте заманларда-ак адамлар ушыуды арман еткен. Бул арман халык дастанларында, ертеклерде, апсаналарда оз коринисин тапкан. Ата-бабаларымыз ушар гилем хаккындагы ертекти доретти. Бундай арманлар хакыйкатында адамнын ушыуды уйрениуине тасийир етти.

Бизин заманымызда адамлардын арманлары буннан да узакка кетти. Уллы илимпазлар адамнын планеталарга ушыу хаккындагы арманын амелге асырыу мумкин екенлигин хам онын амелге асырыуды теориялык жактан далилlep берди. Бул арманды Ю. Гагарин, Г. Титов х.т.б лар амелге асырды. Адамнын бугин ойлап атырган нарсеси ертен онын доретиушилик пикиринде пайда болыуы оннан кейин болса хакыйкатка айналыуы да мумкин.

Президентимиз И. Каримов Озбекистан жасларына карата айткан созинде ГЖасларымыздын кыялы уакыялардын табийийГ барысынан озып кетиуи де мумкин, ямаса путкиллей баска тарепке, уакыялардын табийий барысы хеш кашан бармайтугын тарепке карай кетиуи де мумкин. Бириншиден кыял хешкандай зыян келтирмейди, ол хаттеки мийнеткеш адамга мадет бола алады, онын гайратын кушейте алады. Бул кыйлы кыяллар адамнын кушин кайтармайды хам оны истен шыгарып тасламайды. Ал путкиллей керисинше, егер адамда бундай кыял етиу укыбы хеш болмай, айырым уакытлары кыялы жуууырып алдыга отип кете алмаса хам кол астында енди гана орынланып атырган истин путкил коринисин оз кыялында толык еске тусире алмаса, ол жагдайда адамнын санаат, илим хам тиришилик тарауында огада улкен хам кыйын ислерди баслауга хам акырына жеткизиуге харекет етиуине не мажбур еткенин мен сира тусине алмайман. Егер кыял суриу адам оз кыялына толык исенсе, турмыска дыккат пенен карап, турмыста коргенлерин озинин кыялий арманлары менен салыстырса хам улыума оз кыялын арманлары менен салыстырса хам улыума оз кыялын жузеге шыгарыу жолында хакыйкый ислесе, бул жагдайда кыял менен хакыйкат ортасындагы байланыс хеш кандай зыян келтирмейди. Кыял менен турмыс ортасында бирканша жакынлык болса, ол уакытта барлык нарсе оз орнында боладыГ (И. Каримов ГБуюк максад йулидан огишмайликГ Т 1994).

Адамды гуреске айландыратугун, мийнет етиуге ийтермелейтугун жеделли, жамийетлик багдардагы арманды хызметке ийтермелейтугун, мумкин орталыктан шетке алып шыгатугун, аркайынластыратугун, онын шынлык дуньядагы турмысын кыялдагы, фантазиядагы турмыс пенен, хакыйкатты хеш кашан оз коринисин таппаушы кыял дуньясындагы омир менен алмастыратугун бос, натийжесиз, тийкарсыз кыялпаразлык пенен алмастырып жиберууге болмайды.

5. Уш жаска кадем койган балаларда кыялдын даслепки коринислерин баклау мумкин. Бул уакытка келип балада кыялдын ислеуи ушун материал беретугун белгили дарежедеги тажирийбе топланган болады.

Кыялдын даслепки образлары бала тажирийбесинин кенлиги себепли эле жарлылыгы менен ажыралып турады хам олар кабыллау процесслери менен узиликсиз турде байланыскан болады. Бала кабыл эткен нарселерди кыял менен гана толтырады.

Догерек-атираптагы турмыстын, улкенлердин тасийри бала тажирийбесин-кыял осуинин тийкарын асте-акырын барган сайын кобирек байытып барады.

Биринши караганда мектепке шекемги тарбия жасындагы балаларда кыял улкенирек балалардикине караганда жаксырак оскенге усайды. Бул жастагы балаларда пайда болатугун кыял образлары жамлеси-уинин ансатлыгы хам озине танлиги айырым сынаушыларды, мектепке шекемги тарбия жасындагы балаларда кыял бай болады деген пикирге алып келеди. Бирак хакыйкатында болса образларды жамлестириудин бундай ансатлыгы кыялдын ази екенлигин гана корсетеди. Белгили психологлар ози жасап атырган даурде-ак бала ушун хамме нарсенин бар екенлигин, себеби ол ненин бар хам ненин бар емеслигин эле билмейтугынын айтып откен еди. Тап сонын ушында мектепке шекемги тарбия жасындагы киши балалар кыял менен хакыйкатты кобинесе былгастырып жибереди.

Мектеп жасындагы киши балаларда кыял ендиликте белгили дарежеде бай турмыслык тажирийбеге хам барган сайын осип баратырган билимлерге суйенеди.

Мектепте окутугун балада кыял сондай дарежеде осип барады, бундай пайда етилген образлар турмыстагы образларга барган сайын кобирек сайкес болады. Егер 3-4 жасар балага самолет моделин жасау ушун 2-3 таяк жеткиликли болса, 7-8 жасар мектеп окуушысына болса самолет моделин хакыйкый модел етип жасау зарур болып калады. Сууретте мектепке шекемги тарбия жасындагы бала кобинесе объекттин айырым бир характерли белгилерин гана берсе, 1-2 класс окуушысы озине малим болган нарсенин барлык деталларын бериуге харекет етеди.

1-2 класс окуушыларында олардын доретиушилик хызмети процессинде пайда болатугун кыял образлары тап мектепке шекемги тарбия жасындагы балалардики сыяклы эле жуда тураксыз болады хам айырым уакытлары тосыннан ассоциация байланысларынан пайда болатугун тасийир куралы натийжесинде ансат гана озгереди. Бул образлар кабыл етиудин жардемине мутаж болады.

1-класс окуушылары ҒБизин класымызҒ темасы тийкарында суурет салып атырганларында коз алдыларында коринип турган буйымларды гана пайда эткен, озлери тиккелей коре алмаган буйымлардын сууретин болса хеш кашан сызбаган.

Баслауыш класс окуушыларында кыял образлары пайда болууынын озине тан озгешеликлерин уйрениу максетинде экспериментал тажирийбе откерилди.

Балаларга мазмунына белгили объектлер Үжылан, кесиртке, кумырска хам сондайлар (хаммеси болып он уш объект) киргизилген кыялыи сууретлер сызыу усыныс етиледди.

Тажирийбе дауамында сол нарсе аныкланды биринши класс окуушылары озлери сызган сууретлерге жуда коп буйымларды киргизеди (балык касына замаррыктын сууретин сызады, балыктын аркасына калемди шаншып кояды) хам барлык уакытта да сууретти не ушун усундай етип сызганлык себеплерин тусиндирип бере алмайды. Тек 4-класстан баслап балалардын кыялыи сызган сууретлеринде коринистин айырым элементлерин жанба-жан жайластырыу гана емес, сууреттин манис мазмуны да козге тасланады.

Тема тийкарында сызылатугун сууретлерде окуушылар адетте сууретленип атырган нарсеге жана-жана деталлар хам толықтырыулар киргизип барады, бирак жуда кемнен-кем жагдайларда онын турине аныклык киргизеди. Бул жастагы балаларда олардын озлеринде пайда болган пикирди ямаса улкенлер жардеминде пайда болган пикирди амелге асырыуга каратылган ерк куши эле пайда болмайды ямаса пайда болса да жуда жетилиспеген жагдайында пайда болады. Тосынарлык ассоциация ойланган нарсени ансат гана бузып жиберуи мумкин.

Бул жастагы мектеп окуушыларында ойланган образ устинде ислей алыу, оны пухта ойлап писириу конликипеси эле пайда болмаган болады. Киши жастагы окуушылардын сызган сууретлери олардын эле сууретлеудин катан пикирлерине жетерли дарежеде амел еыла алмайтугунлыкларын корсетеди.

Сонын ушун 1-2 класс окуушыларында пайда болган кыял образлары барлык уакыт бул образларды узак уакыт дауамында Ғпухта ойлап питкериуҒ хам соннан кейин оны жаксылап ислеу натийжеси емес, мумкин хызмет процессинде тануу элементлеринин тосыннан косылыу натийжеси.

1-2 класс окуушыларында еске тусиретугун кыял да айырым озгешеликтери менен ажыралып турады.

1-класс оқыушылары оқылған тексттегі образларды сууретте ямаса хаттеки ауыз еки айтып бериулерде пайда еттире алмайды.Бул жастагы балаларда пайда болган образлар тураксыз, мудама озгерип туратунын образлар.

Тажирийбелер соны корсетеди,балалардагы кыял процессинин бул ахмийетли кемшилигин тали процессинде асте-акырынлык пенен жок етиу мумкин. Бунын ушын басшы (ата-аналар,мугаллим) хар бир оқыушыга айрым буйымларды еске тусириуде тиклеу шын кишилеу тапсырмалар бериуи керек. Бала бир тапсырманы орынлап болганнан кейин басшы оган курамалырак болган гезектеги тапсырманы береди.

Балаларда еске тусиретугын кыялды осириу ушын олардын кориу тажирийбелерин байытуу улкен ахмийетке ийе. Сондай бир мысал келтирейикҮ мугаллим балаларды тогайга кыдыртады,ол жерде балалар айырым тереклерди,тогайлыклар хам отларды дыккат пенен коздени кеширеди,мугаллим олар менен гуррин откереди. Келеси куни мугаллим оқыушыларга тогай хаккындагы ангимени окып береди хамде олардан тогай коринисин кыялында тиклеуди,ягный бурын кормеген нарселерин маселен,тайга,тропик тогай хам сол сыяклыларды еске тусириуин отиниш кылады. Еске тусириудин жана маглыуматларынан пайдаланбастан,еске тусириу процессин айтеуир шыныктыруу адетте балалардын еске тусириу кыялын жетилистириуге болмайды.

Екинши класс оқыушыларынын хам айрым ушинши класс оқыушыларынын еске тусириу кыялы бирканша сапалырак болса да,биринши класс оқыушыларынын еске тусиретугын кыялынан азырак парк кылады,себеби 2-класс оқыушысы хам азырак 3-класс оқыушысы кем шалгыйды,ендиги сапары онда ядында сакланып калган хам еске тусиретугын кыялдан пайдаланатугын тасийирлер кобирек болады.

3-класстан баслап кыял процесси барган сайын кобирек жетилисип барады. Маселен кыял образлары балалардын сууретлеу хызметинде буйымларды тийкарына карап сууретлеу процессинде оларды жеделли билип лауу тасийринде жаксыланып барады.

Баланын жасы оскен сайын онын кыял процессинде колланылатугын усыллары жетилисип барады, бул болса кыял образларын жаксылайды,жетилистиредиде-образ жаратыу аналитик-синтетик хызмет пенен биргеликте жуз береди.

Бала оз кыялынын тийкары болган материалды салыстырады,улымаластырады хам ол хаккында пикир жургизедиҮ онда доретилген образга деген сын мунасибет асте акырын осип барады,булардын барлыгы оннан терен пикирлеуди талап етеди, бирак бул нарсе образды аныгырак етеди хам узак уакытка шекем есинде сакланып калады.

Егер 1 класс оқыушысында оқыу натийжесинде пайда болган образ хеш кашан такирарланбаса (егер ол усы текстин озин 1-2 айдан кейин кайта окыса барлык уакыт образдын кориниси бир канша озгередиде),3-класс оқыушысында болса образ екинши сапарда да тап биринши сапардагыдай ак анык тикленеди (бас мий кабыгында динамик стереотип пайда болады).

Мектеп жасындагы балаларда кыял арнаулы билимлер тийкарында рауажланады хам доретиушилик хызметтин кайсы бир тарауындагы ислерди техникалык усыллар менен озлестирип алыуга суйенеди. Балаларда осип баратырган кыял суурет сызыу тарауында сууреттин дузилиси техникасын билиуге,музыкалык кыялы болса аткарыу техникасынан хабардар болыуга тийкарланады.

Хар бир хызметте кыял образларынан пайдаланылады,бул образлар доретиушилик хызметти амелге асыруу ушын зарур болган билимлер хам конликлелердин элементлерин оз ишине алган болыуы лазым.

Окыу хызмети процессинде балаларда кыялды осириу хам оган албетте басшылык етиу зарур.Бул басшылык барлык уакыт балаларга индивидуал катнастан келип шыгыуы керек.

Кыялдын осиу процессине басшылык етиу кыйын ис, ол мугаллимнен жаксы дыккат хам сезгенликти талап етеди. Кыялы жаксы рауажланган балаларда кыялды осириуге басшылык етиу кыйын.

Балалардын доретиушилик кыялынын натийжелеринен кууаныш, бир таманнан баланын тапаккир болып калыуына алып барыуы мумкин.Бунда бала оз доретиушилик ислерине сын коз караста карамай кояды. Екинши тараптен баланын доретиушилик хызметине,кыялдын токтаусыз ислеуине итибар бермеушилик оқыушынын адамгершиликлесе баслауына алып барады,айырым уакытлары болса, онда оз мумкиншиликлерине исеним жоғалыуы хам улыума онын жеделли доретиушилик хызметтен шетлеп кетиуине себеп болады.

Мектеп жасындагы балаларда кыялдын осиуи эстетикалык тарбия ушын жагдай жаратады,жаксы жолга койылган эстетикалык тарбия болса оз гезегинде балалар кыялын осиреди. Коркем адебият оқыу,кинолар кориу, театрларга барыу, жамаат болып музыка тынлау хам тагы сол усаганларды ислеу балалардын кыялын осириуге кушли тасийир корсетеди. Санаат пенен танысуу себепли балаларда кыял образлары жанеде толыгырак хам аныгырак болып барады.

Мектеп жасындагы балаларда унамлы арман осе баслайды.Мектеп оқыушылары 1-2 класс уакытларында ак озлеринин доретиушилик хызметлери хаккында арман етеди, бирак бул жастагы балалардын арманлары тураклы характерге ийе болмайды.

Мектеп оқыушыларынын копшилигинде арман оспиримлик жастан басланып, белгили максетти козлейтугын,натийжели хам тураклы характерде болады. Оспиримлеримиз оз турмысларында келешекте озлери албетте амелге асыратугын уллы ислерди арман етеди.

Озин ози тексерилу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер **С О Р А У Л А Р**

- 1.Кыял дегенимиз неЎ
- 2.Кыялдын физиологиялык механизмлери.
- 3.Кыялдын кандай турлери барЎ
- 4.Кыял кандай психик процесслер менен байланыслыЎ
- 5.Еске тусиретугын кыял дегенимиз неЎ
- 6.Доретиушилик кыялы кандай боладыЎ
- 7.Арман дегенимиз неЎ
- 8.Арманнын кандай турлери барЎ
- 9.Балалар кыялын калай рауажландырамызЎ
- 10.Балалар турмысында доретиушилик кыялдын ахмийети.

Т е с т л е р

- 1.Кыялдын турлери кайсы катарда дурыс берилгенЎ
 - а)рауажланган,жетилискен
 - в)кушли,аззи
 - с)толык,жарты
 - д)еске тусиретугын,доретиушилик
 - е)избе-излик,карама-карсы
- 2.Арманнын кандай турлери барЎ
 - а)узак,жакын
 - в)жаксы,жаман
 - с)пайдалы,зыянлы
 - д)кууанышлы,капашылыклы
 - е)анык,гуманлы

Е Р К

Ж о б а с ы

- 1.Ерк хаккында улыума тусиник
- 2.Ерктин физиологиялык тийкарлары
- 3.Ерктин жамийетлик тарийхий шараятка байланыслылыгы
- 4.Еркли харекетлерди таллау жасау
- 5.Шахстын ерклилик сыпатлары
- 6.Балаларда еркти тарбиялау хам рауажландыруу

Таяныш тусиниклерҮ Ерк, маклук, кыйыншылыклар, тоскынлыклар, ишки-сырткы карсылыклар, максетли харекетлер, кушли ерк, сезимлер, еркли-ерксиз харекетлер, максетке ерисиу, рефлекслер, бас мий кабыгы, ерке куш салыулар, мотивизациялау, оз бетиншелик, батыллык, табанлылык, ожетлик, сабырлылык, тартипчилик, ер журекчилик, тартипсизлик, алсы-жакын максетлер.

А д е б и я т л а р Ү

1. И.А.Каримов. Узбекистоннинг дадил кадамлари. Тошкент-2005 й.
2. И.А.Каримов. Узбекистон демократик тарақкетининг яанги боскичида. Тошкент-2005 й.
3. И.А.Каримов. Узбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам болмайди. Тошкент-2005 й.
- 4.И.Каримов ҒОз келешегимизди оз колымыз бенен курып атырмызҒ Н-1999
- 5.И.Каримов ҒБоркомол авлод орзусиҒ Т-1999
- 6.И.Каримов ҒОзбекистан XXI асир босагасындаҮ кауипсизликке кауиплер, тураклылык шартлери хам рауажланыу кепилликлериҒ Н-1998 ж.
- 7.И.Каримов ҒБуюк мақсад йулидан огишмайликҒ Т-1993
- 8.И.Каримов ҒБиздан озод ва обод ватан колсинҒ Т-1994
- 9.Э.Гозиев ҒПсихологияҒ Т. 1994 йил.
- 10.В.М.Каримова, Ф.А.Аромова ҒПсихологияҒ Т-2000
- 11.Э.Гозиев ҒИнсон психикасининг ривожланишиҒ Т-1996
- 12.Э.Гозиев ҒХотира психологиясиҒ Т-1994
- 13.Э.Гозиев, Г.Тулаганова ҒПедагогика-психология асослариҒ Т. 1997
- 14.Э.Гозиев, Н.Азимов ҒОлий мактаб психологиясиҒ Т. 1994
15. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. Умумий психология. Тошкент-2002 й.

16. Давлетшин М.Г. Туйчиева С.М. М.Мавленова. Еш даврлари ва педагогик психологик. Тошкент-2004 й.

1.Адам жеделли (актив) маклук ретинде тек догерек атираптагы дуньяны кабыл етип, тек оган кандай да бир катнас жасап гана калмастан, ал онын тасийрине жууапта береди, догерек атираптагы дуньяга тасийрин тийгизип, оны оз максетлеринде жанартып,озгертип турады. Бундай уакытта адам ози азлы-копли ангаратугын белгили бир максетлерди гозлейди.

Гейде максетке ерисиу кыйыншылык туудырмайды хам куш салыуды талап етпейди(маселен китап текшеде жаткан болса максет китап окуу болады жане т.б.). Бирак кобинесе максетке ерисиу кыйыншылыкларды хам тоскынлыкларды женип шыгыу менен байланыслы болады. Кыйыншылыклар менен тоскынлыклар еки турли-сырткы хам ишки болады.

Усы коз-карастан еки мысалды салыстырып корейик. Бир жагдайда окуушыга уй тапсырмасын орынлау ушын озинде жок болган китап керек болып калады. Ол китапханага барса, китап ол жерде де жок болып шыкты. Ол биринши,екинши,ушинши жолдасларына барып жолькты, бирак оларда да бул китап жок екен. Сондай окуушы мугаллимнин уйине барды хам калай болса да китапты тауып алды. Баска бир жагдайда окуушыда талап етилген китап бар еди, бирак онын дым сабак таярлагысы келмеді, ал балаларда оны барынша шакырып хам еликтире бергенликтен терезенин алдында турып,футбол тобынн корсетип,ымлап шакыра бергенликтен онын футбол ойнауга баргысы келди. Бирак окуушы карама-карсы тилеклерин женип шыгып, озин уйде калдырууга хам отырып алып, сабак таярлауга мажбур етти. Анау жагдайда да, баска бир жагдайда да тоскынлыклар болганы анык, бирак, олар путкиллей баска-баска характерге ийе болды.

Сырткы тоскынлыклар-бул адамнын гарезсиз емес сырткы тоскынлыклар, сырткы карсылык баска адамлардын карсылык корсетиуи, табийий карсылыклар болады. Ишки тоскынлыклар адамнын озинен гарезли болады, бул керек нарсени ислеуди калемеушилик,карама-карсы нийетлердин болыуы, адамнын уянлыгы, жаман кейип, ойсызлык пенен харекет етиу адети, жалкаулык,коркыныш сезими, жорта менменшилик етиуи хам т.б. болады.

Адамнын ерки ол максетке жетиу жолында тоскынлыкларды хам кыйыншылыкларды женип шыгыуга каншама укыплы екенлигинде, оз минез-кулкын каншама менгерип озинин хызметин белгили бир узыйпаларга каншама багындыра алыуынын озинде билинеди. ҒЕрк-адамнын кыйыншылыкларды хам тоскынлыкларды женип шыгыуына байланыслы болган максетли харекетлерин жане кылыкларын белгилейтугын онын психикалык хызмети боладыҒ.

Тоскынлыкларды хам кыйыншылыкларды женип шыгыу еркли хам куш салыу деп аталатугын, адамнын дене (физикалык), интеллектуаллык хам мораллык кушлерин жумсауга багдарланатугын нервлик-психикалык катты куш жумсауынын айырыкша халатын талап етеди.

Ерк тек максетке ересе алыу укыбында гана емес, ал бир нарседен озин тыя алыу укыбында да жузеге келеди.

ҒКушли ерк-бул тек бир максетти гозлеу хам оган ересе алыу укыбы гана емес, ал керек болып калганда кызыктырган, озине тарткан нарседен уз кеше билиу (безе билиу,бас тарта билиу) боладыҒ.

Адам еркинин объективлик корсеткиши-ол жене алатугын тоскынлыклардын колеми болады. Озбекистан Республикасынын тынышлыгын коргау уактында елимиздин абаданлыгы ушын хадал мийнет етип атырган кахарманларымыздын ерки уллы(кушли).

Ерк тек улкен ислерди гана емес,ал кишигирим ислерде де жузеге келе алады. Каршадай бала ушын кишигирим исте де жигерлилик корсетиу-еркли кылыкларды хам ис-харекетлерлеринин жаксы мектеби болады. Таярлап атырган сабакларын шала таслай сала, балалар корсетиуин кориу ушын телевизорга карай жууырык кумарлыгынан озин саналы турде иркип калган биринши класс окуушысы усынын менен озинин еркин шыныктырады.

Ерк адам хызметинин барлык турлеринде жузеге келеди. Маселен ерклилик жагынан куш салыусыз, максетти ангарыусыз,объективлик кесентлерди, харып-шаршауды жене алыусыз мийнет болмайды. Жигер окуушынын талим алыу хызметинде мудама жузеге келеди. Хар бир сабакта уйге берилген тапсырмаларды орынлаган уакытта мектеп окуушысына ен хар кыйлы кыйыншылыкларды женип шыгыуга, озин беккем тутуга туура келеди. Талим алыу жигерлилик жагынан пикирди бир жерге жамлеуди,тыянаклы турде максетти гозлеуди,озин тыя алыуды талап етеди.

Максетти белгилеп алыу анау ямаса мынау жигерлилик харекетти иске асырыу неден гарезли болады озиҰ Адам путкиллей еркин хам даркан кеулине келгенин ислей алатугындай, былай да, баскаша да ислей алатугындай болып кориниуи мумкинҰ барлыгы тек онын хеш кандай себепсиз хеш нарседен келип шыкпайтугын тилеклеринен гарезли болады. Айырым психологлар тап усы жигердин толык еркинлиги тууралы айтады.

Илимий психология жигердин бундай еркинлигин мойынламайды. Адамнын хар кандай харекетинин даслепки себеби оннан сыртта болады, жигерлилик кылыклары адам турмысынын сырткы хам ишки шараятларынан толык гарезли болады.

Еркил хызмет адамнын сезимлери менен бекем байланышкан. Адам хар кандай иске кумарлылык пенен умтылар екен, ол койылган максетке жетиу,нийет етиу,нийет етилген нарсени орынлау ушын хар кандай кыйыншылыкларды, машакат хам канашылыкларды жениуге ылайык болады. Атираптагы турмыска бийпаруа карайтуугын адам максетке ерисиуде оз еркине уш салууга ийе емес.

Еркил (ерки кушли) адамды сезимлер баскармайды, мумкин ол мудама оз сезимлерин баскарады.

Адамнын белгили максетке каратылган хам саналы хызмети болган ерк ойлау процесслерине кашык болуугу мумкин емес. Ойлау еркил харекетлер саналы турде максет белгилеуде де, сол максетке ерисиу ушын кураллар танлауда да пайда болады. Адам иске калай кирисиуден алдын, озинин не илемекши хам не ушын усы исти орынлау кереклигин ойлап кориуи хам аныклап алыуу, оз харекетлеринин натийжелерин есапка алыуу хам максетке ерисиу жолында ушырайтуугын карсылык (кыйыншылык)ларды козде тутууу керек.

Путкил еркил харекетти орынлау процессинде пикир жургизиу зарур. Адам еркил харекет етер екен кобинесе алдын ала козде тутылмаган коп гана кыйыншылыкларга, озгерип кеткен шараятка ушырайды, бул жагдай оннан улкен пикирлеу жумысын, ис харекетлердин белгилеп койылган жобасына киргизиу керек болган барлык озгерислерди абден ойлап шыгыуду талап етеди. Гумансыз, ойлау катнаспаса еркил хызмет саналылыктан айрылып калган болар еди, хам адамды алдына койылган максетке алып бармас еди.

Адамнын оз хызмети хам минез-кулкын саналы турде тартипке салууда, оз устинен, озинин ис-харекетлери устинен хукимдарлыкты саналы турде амелге асырууда, оз тилеклери хам сезимлерин саналы турде акыллы кабыл етиуге бойсындырууда, ойлау айырыкша ахмийетли роль ойнайды.

Харекеттин максетлери адамнын дуньяга коз-карасы, онын турмыслык максетлери, маплери, жеке келбетинин озгешеликлери менен белгиленеди. Ал сиз бунын барлыгы сырткы тасийирлердин, адамнын турмысынын хам хызметинин натийжеси экенин билесиз. Солай етип, тиккелей емес жигерлилик харекетлери бархама сырткы тасийирлер менен белгиленеди. Бирак адамнын психикалык турмысынын курамалылыгы, узак ямаса тиккелей емес болуугу итимал болган сырткы тасийирлердин курамалылыгы адамнын анау ямаса мынау еркилик харекетлеринин себеплерин аныклауга кобинесе имканият бермейди. Усынын ози Феркин еркГ адам кылыкларынын сырткы тасийирлерден гарезилиги тууралы пуш кыялды доретеди.

2. Еркин физиологиялык механизмлери эле жеткиликли дарежеде уйренилмеген хам аныкланбаган. Адамнын еркил харекетлеринин тек гана айырым бир механизмлерин гана тусиндирип беремиз.

Адамнын барлык саналы харекетлери рефлекс типинде пайда болады, демек саналы харекетлер болган еркил харекетлер физиологиялык тийкары жагынан хам бул харекетлердин пайда болуу типин жагынан рефлектор процесслер. Бунын маниси сонда барлык адамзат харекетлеринин биринши себеби адамнан тыскарыда болады, ягный сырткы орталыкка байланыслы.

Еркил харекеттин физиологиялык тийкары бас мий кабыгында пайда болатугын шартли байланыслардын курамалы системасы.

Сырткы орталыктан узликсиз турде избе-из сигналлар келип турады хам адамнын анализаторларына тасийир етеди, бирак бул тасийирлердин барлыгы да бирдей рецепторларды коздыра бермейди, тек айырымлары гана анализаторларга тасийир корсетеди хам козыуга себеп болады.

Бас мий кабыгында хар турли анализаторлардан келип турган импульслер жуда назик дарежеде талыкланады, бул импульслердин айырымлары тормозланады, баскалары болса шартли рефлектор байланысларынын курамалы системаларын пайда етип, бирлеседи. Усы байланыслар коп марте бекемленгеннен кейин уакытша байланыслардын курамалы, тураклы болимлери жузеге келеди, усы болимлер жалгыз система сыпатында харекет ете баслайды.

Харекет орынланганнан сон харекет органларынан бас мий кабыгына орынланган харекет хаккында сигналлар келеди. Бул хабар орайлык нерв системасына келеди, ол жерден импульслер жане мий кабыгынын харекетлендириуши орайларына хам рецепторларга жонеледи. Харекетлер хызметинин озгерген шараятлары хаккында алынган сигналларга мууапык озгере береди.

Бул оз-ара байланышкан еки тареплеме нерв байланысы адамнын харекетин тартипке салады хам баскарады.

Солай етип, харекетлер баскарылатугын хам койылган узыйпаларга жууап беретугын харекетлерге айналады.

Жагдайга бейимлесиу рефлекси ямаса ФБул неУГ деп аталган жаналыкка тийисли рефлекс, харекет басланыуунан бурын-ак жузеге келеди. Жагдайга бейимлесиу рефлекси жузеге келгеннен сон, нерв системасына жоллар ашылады-нерв импульслери жакында болатугын хызмет ушын керек болатугын жоллардан отеди, ягный нерв системасынын жакында болатугын хызметине тап усы жолда харекет етиу мумкиншилиги хам максетке мууапыктыгы ямаса мумкиншилиги жоклыгы аныкланады. Мине солай етип даслепки жагдайга бейимлесиуден кейин я ис-харекет басланады ямаса ис-харекеттен уаз кешиледи бирак айрым уакытлары адамда гуманланыу жагдайы-харекет етиу керек ямаса харекет етиу керек емес деген халат (ягный мотивлер гуреси) пайда болады.

Даслепки хызмет тийкарында бурын пайда болган уакытша нерв байланыслары бул таярлык дауиринде жеделлеседи (жанланады). Жакында болатугын ис-харекетлерди анлау халаты пайда болады. Ис-харекетке таярлык карсылыктарды жениуге таярлык халаты жузеге келеди, бул халат адамнын еркине куш салыуына себеп болады.

Бас мий кабыгындагы тормозланыу процесслери ерки реакциялардын физиологиялык механизмлеринде улкен роль ойнайды. Коп коздырыушылар арасында ен ахмийетли болган коздырыушылар ажыралады, бийпаруа коздырыушылар хам организм ушын ахмийетин жогалткан коздырыушылар болса тормозланады.

Бир кыйлы рефлекслердин тормозланыу процесси хам сол мунасибет пенен баска рефлекслердин кушейиуи ерки харекет ушын улкен ахмийетке. Керекли болмаган харекетти токтатып калуу, шыдамлы (сабырлы) болуу, булардын хаммеси сырткы коздырыушылардын танланба тормозланыуы ямаса сырткы тасийирге жууап ретинде харекет реакцияларынын тормозланыуы менен байланыслы.

Танланба тормозланыу канша тезирек пайда болса, адамнын харекетин токтатып калуу укыбы соншелли ансатырак жузеге келеди, импульсив харекетлерге тоскынлык етеди. Бул жагдай соны корсетеди, адам асыгыслык пенен карарлар кабыл етпейди, озинин ис-харекети хам кылыкларынын ойлап кореди, импульсив харекетлерди токтатады.

Адамнын ерки харекетлеринин пайда болыуында екинши сигнал системасынын(ягный соз сойлеу) ахмийети жуда улкен.

Соз бенен макуллаудын унамлы роли хаммеге малим. Кобинесе ис-харекетти мактау, макуллау адамнын улкен карсылыктарды женип отиуине жардем бередит. Ис-харекетти хошаметлеу, макуллау себепли адамда ерке куш салыу жузеге келеди, сол себепли ол кыйыншылыкларды жениу ушын кушинин артып баратырганлыгын сезеди.

Ерке куш салыулар уактында нерв системасынын зорыгып ислеуи ушын нерв кууаты резервинен-ретикуляр система деп аталатугын система ямаса ретикуляр формациядан косымша куш-кууат алып турады. Жакында нерв клеткаларынын шынжырлары ойлап табылды, бул шынжырлар мий сабы хам аралык мий болегинде жайласкан. Хар кыйлы формада хам улкен-киши болган клеткалар озине тан нерв турин жамлестиреди, бул клеткалар тийкаргы нерв системасы клеткаларынын топламлары ортасына жайласкан, бул клеткалар орайлык нерв системасынын ане сол озине тан болимлери ортасындагы аралыктарды толықтырады.

Илимпазлардын тексеруулери ретикуляр формация орайлык нерв системасынын барлык болимлери, ягный арка мийден баслап, бас мий улкен ярым шарларынын кабыгына шекемги болган болимлери халатына хам хызметине улкен тасийир корсететугынлыгын аныклаган.

Козыу процессинин рецепторларынан келетугын нерв импульслери еки жол мененУ тууры озине тан жол менен хам ретикуляр формацияга баратугын тармак жоллар менен отеди. Бул импульслер ретикуляр системанын хызметин тамийинлейди хамде орайлык нерв системасы хар кыйлы болимлердин козгалыуы хам тормозланыу дарежелери халатына тасийир корсетеди.

Ерке куш салыу бас мий кабыгынын исинде зор гайрат корсетиуди талап етеди, ерки хызмет нерв болимлеринде тез кайта озгеристи косымша нерв орайларынан процеске киргизиуди талап етеди. Бас мий кабыгы озинин жеделлигин хам искерлик дарежесин тамийинлейтугын бул кууатты ретикуляр системанын косымша резервлеринен алып турады.Егер ретикуляр система сигналлары болмай калса, шартли рефлекслердин пайда болыуы токтап каладыУ демек мий кабыгынын хар кандай ерки харекет ушын зарур болган жеделлиги пасенлейди.

3.Ерки харекетлер тек адамга тан харекетлер.Хайуанлар адамнан озгеше болып, олар тек гана табиятка, догерек-атираптагы орталыкка бейимлеседиУ олар максетти анлап харекет ете алмайды, оз ис-харекетлеринин натийжелерин алдынан коре алмайды, оларда ерки ис-харекетлер жок хайуанлардын харекетлерин койылган максет емес, мумкин тап усы жагдай, тап усы шараят белгилейди. Демек хайуанларда ерк болмайды. Тек адам гана белгили бир максетти гозлеп, ерки харекет етеди.

Адамнын ерки мийнет процессинде жетилискен. Алгашкы адамнын мийнетинде-ак белгили максет козде тутылган. Ол ауга(анга) шыгыу алдында курал, хар кыйлы ускенелер таярлаганУ анга шыгыу алдында жабайы хайуанды айдап киргизиу ушын адамларды жаслестирген хам жумыслар болистирилген-демек адамнын хызмети анга шыгыудан алдын-ак белгили максетке каратылган.

Анга шыгыу процессинде адамнын ерки озгешеликлери жетилискен, себеби онын койылган максетке ерисиу ушын улкен кыйыншылыкларды жениуине хам оз хызметин сол максетке ылайык тартипке салыуга тууры келген.

Ерки харекетлер адам турмысы процессинде, адамлардын откен ауладлары жараткан нарселерди озлестириу процессинде жетилеседи. Адамнын ерки сырткы тасийирлерге хам догерек атираптагы орталыктын тасийир етиуине байланыслы.

Ерки харекетлер жамийетлик мийнет процессинде жузеге келеди, адамлардын жамийетлик мунасибетлери процессинде рауажланып барады хам белгили нызамлыкларга бойсынады.

Адамның ерки дуньянын ызымларына байланыслы, бирак адам оз минез-кулкы жолын ози белгилейди хамде оз ис харекетлери хам кылмыс ислери ушын ози жууапкер болады. Адам табият хам жамийетлик турмыс ызымлыкларын билиуге тийкарланган хам амелге асырылатугын анык максетлерди оз алдына коя алады. Табият хам жамийетлик турмыстын объектив ызымлыкларын билиу адамнын малим максетке мууапык харекет етиуине, турмыс уакыяларынын барысын жоллауга, егер керек болса бул уакыяларды озлестиреуге мумкиншилик бередиди. Адам келешекти алдынан корип хам отмишти есапка алып, хазирги уакыт шенберинен шетке шыгатугын максетлерди оз алдына кояды.

Адам жамаатлик мийнетте катнасар екен, озинин ис-харекетлерин билип алынган табият ызымлыклары менен сондай-ак жамааттин мийнет шараятындагы мийнет мунасибетлери натийжесинде жузеге келетугын талаплары менен бирлестирип барыуга умтылады. Бул жагдай адамды оз ис харекетлерин жамаат умтылып атырган максетке бойсындырыуга мажбур етеди. Бул максетти ол ози ушын кабыл етеди хам оны оз ис-харекетлеринин максетине айландырады, усы максетке ерисиу ушын ол кыйыншылыкларды женеди, оз ис-харекетлерин усы максетке ерисиу талапларына бойсындырады.

Жокары адеп-икрамлылык мотивлер себепли ис-харекет етиуши адам оз харекетлеринде хужданлык миннет сезимине, уатан суйиушилик, жолдаслык сезимлери хам баска жокары адеплилик мотивлерге амел кылар екен, онын шахсий умтылыулары жамийетлик умтылыулар менен бирлесип адепли тарбияланган ерке ийе болады.

Адеп-икрамлылык жактан тарбияланган еркли адамнын еркли ис харекети кыйыншылыкларды жениуде ерке куш салыу менен, еркли харекет етиу менен характерленеди хам белгиленген максетке ерисиуге мумкиншилик бередиди.

Максет койыу-еркли харекеттин ахмийетли баскышы, бирак максет еле адамнын еркли сыпатларын белгилемейди. Сондай адамлар бар, олар жуда жаксы максетлер кояды хам соган ерисиу жоллары хаккында коп айтады, бирак соган карамай ис-харекетке кириспей кала бередиди. Бундай адамлардын жамийет ушын хеш кандай пайдасы тиймейди.

Еркли адамда мудама узак мотивизациялау пайда болады. Ол егер шараят талап ететугын болса еркли харекетти дархал орынламай мумкин тек хазирги пайытты гана емес, келешекти де назерде тутып, бир канша уакыттан кейин орынлауы мумкин.

4. Хар бир еркли харекетте еки баскышты айырып шыгарыуга болады. Бириншиси-бул таярлык кориу баскышы, ойдан харекет етиу, ойлап шыгыу баскышы болып, бунда максет ангарылады, максетке ерисиудин жоллары хам кураллары белгиленеди жане шешим кабыл етиледиди. Екиншиси аткарыу баскышы болып, бунда кабыл етилген шешим орынланады хам орынланган харекеттин озине баха бериледи.

Таярлык кориу баскышы. Хар кандай жигерли харекет максетли харекет ретинде бархама харекеттин максетин белгилеуден хам оны айкын ангарып алыудан басланады. Харекет етиуден бурын не ушын харекет етиу керек екенин, харекет етиу натийжесинде адам неге ерисиуге умтылатугынын ангарыу тийис. Сондай ак максеттин ахмийетин ангарыу огада улкен ахмийетке ийе болады. Егерда адам озинин алдына койган максети тек жеке ахмийетке емес, ал улкен жамийетлик ахмийетке де ийе екенин ангарса, ол айтарлыктай кыйыншылыкларды женип шыга алатугын болып калады.

Максеттин аныклыгын ангарыу да ахмийетли болады. Усы адамнын колынан келмейтугын максетлерди алга койыу басланган исти акырына шекем жеткериушилик адетин пайда етеди. Бирак ансар, ерисилетугын максетлер еркти рауажландыруды, кыйыншылыкларга карсы гурес жургизиу, тоскынлыкларды женип шыгарыу укыбын пайда етпейди. Харекеттин максетлери адамга аттан-анык болыуы, бирак оган ерисиу ушын улкен куш салыуды талап ететугын болыуы тийис. Тек усындай максетлер гана хакыйкат еркти, минез кулыкты белгилейди.

Ерк харекетти дурыс бахалау ушын усы максетти гозлеуди белгиленген адамга харекет етиуге кулшындырган себеплерди, нийетлерди де билиуи тийис. Адамнын хар бир харекети кандай да бир нарсе ушын(максет) хам кандай да бир себепке горе исленеди.

3-класс окуышыларынан FСизлер не ушын жаксы окып атырсыз?F-деп сорады. Берилген жууаплар хар кыйлы болды. Бир окуышы Fбул менин миннетим-акем менен анам жаксы жумыс ислегени сыяклы, мен де жаксы окыуга тийиспенF-деп жууап берди. Баска бир окуышы FХаял мугаллимнен мактау еситким келедиF-деди. Ал ушинши бир окуышы FМен хаммеден жаксы болгым келеди. Акем маган жаксы бахалар ушын кинога барыуга акша бередидиF-деди. Хызметти бир турли, онын натийжелери де бир турли, бирак харекеттин себеплери харкыйлы.

Келтирилген мысалдан себеплер харкыйлы-пас(озимшиллик нийетлери) хам жокары(жамийетлик турдеги себеплер, миннет сезими) дарежели болатугыны коринип тур. Албетте адамнын харекетлери кара басынын себеплери (озинин аман есенлигин тамийинлеуге умтылыу, биреуге жеке турде катты бауыр басыу хам т.б.) менен де белгилениуи мумкин, бирак бизин адамлардын жеке себеплери жамийетлик маплерге кайшы келмейди.

Жигерли харекеттин таярлык кориу баскышынын мазмунын максетке ерисиуге максетке ерисиуге ишки ямаса сырткы тоскынлыклар бар екенине карай хар кыйлы болады. Ишки тоскынлыклар

(коркыныш, жалкаулык, шаршау, харекет етиуди калемеушилик, бар болса, баскыш себеплер гуреси характерине ийе болады. Бул бир дарежедеги себеплер гуреси (кешкурун бир уакыттын озинде кинога хам театрга баргын келеди, мектепти питкергеннен сон бир уакыттын озинде шофер хам монтажлушы касибин ийелегин келеди) хам хар кыйлы дарежедеги себеплер гуреси (кинога баруу ямаса сабак таярлауга отыруу) болууы итимал. Екинши жагдайда себеплердин дарежесин ангаруу хам анагурлым жокары дарежедеги танлап алуу тийис.

Ерки харекеттин себеплер гуреси-бул кобинесе миннет сезими менен миннетке кайшы келетугын нийетлер арасындагы гурес болады. Жигердин ози миннетке кайшы келетугын нийетлерге жол берместен, озинди миннет сезими буйырган нарсени ислеуге мажбур етиуде коринеди. Керек нарсени ислеу керек пе ямаса калегенинди ислеу керекпе деген сорау тууралы соз болганда, керек деген себепти танлап алуу тийис. Маселен окуушы хаял мугаллимнин катты кеулине тийди хам катесин мойынлагысы жане кеширим сорагысы келмеди. Онын жолдасы ар-сар болып турУол достын каралагысы келмейди, бирок миннет хам жууапкершилик себеплери ен акырында козаба дослык жане жолдаслык сезимлерин жок етип жибереди, жане ол айыпкерди ашыктан-ашык каралайды.

Моральлык жактан тарбияланган ерке ийе болган адамда миннетин орынлап атырган уакытта хешкандай ишки гурес болмайтугунын атап корсетуу ахмийетли болады. Онын ушын миннет-харкандай екилениуди болдырмайтугын себеп боладыУ харекеттин жамийетлик зарурлигин ангаруу миннетке кайшы келетугын кылыкты ислеудин харкандай мумкиншилигин жокка шыгарады.

Тек сырткы тоскынлыклар болган уакытта себеплер гуреси болмайды, ерк максетке ерисуудин куралларын ойлап табуудан, харекет етиудин усы жагдайларда ен колайлы, анык усылын танлап алуудан ибарат болады. Маселен, окуушы модель согууду уйгарды. Иске киреспестен бурын ол модельди кашан хам кай жерде согатугунын, ким менен ойласатугунын хам тагы баскаларды ойланып алады.

Жигерли харекеттин таярлык коруу баскышы белгили бир шешимди кабыл етиу менен питеди.

Аткаруу баскышы. Харкандай ерк максеттин ендиги ен ахмийетли баскышы-кабыл етилген шешимди аткаруу болады. Албетте, жигер шешимди кабыл етиуде де жуз бередит (бундай шешим гейпара уакытта улкен куш салууду да талап етиуи итимал) бирок усы бир нарсенин ози-ак адамды ерк деп есаплау хуыкын бермейди. Оз алдына тек ен адиули, ен ахмийетли максетлерди коятугын, тек шешимлерди кабыл ететугын, ал оларды турмыска асырмайтугын исти акырына шекем жеткермейтуугын адам ерксиз адам болады.

Аткаруу еки турли формагаУ сырткы харекет формасына (сырткы ерки кылык) хам сырткы харекеттен озин тыйуу формасына (ишки жигерли кылык) ийе болууы мумкин. Маселен, окуушы бир нарсени сыбырлап айтуудан (ал ол жолдасына дым сыбырлап айткысы келеди), жасы улкенге турпайы жууап бериудин озин тыйган уакытта, ерки харекетти токтатууда билинеди.

Егерде адам белгиленген максетинен шегинсе, ол ерки жеткиликсиз экенин корсетеди. Албетте жагдайлар озгерип кеткен кандай да бир жана шараятлар пайда болган хам бурын кабыл етилген шешимди орынлау акылга мууапык келмей калган жагдайларда кабыл етилген шешимнен саналы турде бас тартуу зарур. Ерки адам керек болып калган жагдайда белгиленген харекеттен бас тартып, жана шешимди кабыллап алууы тийис, ал болмаса бул ерктин жузеге келиуи емес, ал биймани ожетлик болады.

Ерки харекеттин натийжеси максетке ерисиу болады. Ерки харекетти онын озин бахалау менен питедиУ адам максетке ерисиу ушын ози танлап алган усылларын, жумсалган кушлерин бахалайды хам келешек ушын тийисли жуумақлар жасайды.

5. Адамнын ерки минез-кулкын анализ жасау бир катар ерки сыпатларды айырып шыгарууга мумкиншилик бередит, ал олардын хар бирин айырым ерки коринислери сыпатлап турады. Ерки сыпатларга максетке талпынушылыкты, оз бетиншеликти, журекшиликти, табанлылыкты, сабырлылыкты, батыллыкты, ержурекшиликти, тартипшиликти жаткарады.

Максетке талпынушылык-бул адамнын оз минез кулкын тураклы бир турмыслык максетке бойсындырууы, оган ерисиу ушын барлык кушин хам укыптарын жумсауга таяр туруушылыгы жане тауекел етиушилиги, оны жобалы турде хам булжыптастан амелге асырууы болады. Усы келешек максеттен тийкаргы максетке ерисиу жолындагы зарурли баскышлар ретиндеги жеке максетлер келип шыгады, барлык артыкмаш, кажетсиз нарсе ылақтырылып тасланады.

Елимиз адамлары оз хызметин демократиялык гарезсиз жамийетти дузиу уазыйпасына багдарланады. Бул тийкаргы уазыйпа оган багындырылган коп мугдардагы анагурлым жеке турдеги уазыйпаларды туудырып олар хам бир адамнын анык хызметин белгилеп бередит.

Албетте окуушыларда максетке талпынушылык бархама жокары жамийетлик ахмийетке ийе болган максетлерге багдарлана бермейди. Сонлыктан да белгили бир жамийетлик кунга (ямаса ен болмаганда жамийетлик маплерге кайшы келмейтуугын) ийе болган тураклы максети бар хам усы максетке карай жобалы жане системалы турде харекет ететугын окуушыны максетке талпынган окуушы деп айтууга болады. Маселен, окуушы озинин конькиде фигуралы сырگانак тебиу бойынша спорт шебери болуу сыяклы максетине карай барады.

Оз бетиншелик-минез кулыкты озинин жеке коз-карасларына хам исенимлерине багындыруу болады. Оз бетинше адам озинин исенимлерине сайкес келмейтугун харекетлерди ислетиуге урыныуларга кайыл болмайды. Бирак бул ол харкандай жат пикирди бийкарлайды дегенди билдирмейди. Оз бетинше адам бархама баскалардын маслахатларын хам корсетпелерин карап шыгууга, оларды бахалауга, ал егерде олар акылга мууапык келсе кабыл етиуге таяр турады. Ал харкандай жат пикир ол жат болганлыгы ушын гана бийкарланган, баска адамлардын айткан тийкарсыз турде карсылык корсетиу бакланган жагдайда жигердин унамсыз сыпаты-негативизм (него бийкарлайман деген латын созинен алынган) жузеге келеди. Кандай болмасын жат кенеслерге карсы харекет етиуге умтылып баскалардын берген харкандай, сонын ишинде акылга мууапык корсетпелеринде бийкарлай отырып, ол кобинесе хатте озинин жеке коз-карасларына хам исенимлерине кайшы харекет етеди.

Ерктин негативизмге карама-карсы, бирак ол да унамсыз сыпатлы-конгишлик болады. Конгиш адам баска биреудин тасийрине ансат берилип кетеди, ал баска биреулердин кенеслерине критикалык катнас жасап, керек болып калган жагдайда оларга карсы тура алмайды, баска биреулердин харкандай хатте путкиллей тийкарсыз кенеслерин кабыл ете береді. Конгишлик те негативизм де ерки халсизликтин белгиси болады, ойткени усы еки жагдайда да адам озинин харекетлерин акылдын анык далийлине багындыра алмайды, еки жагдайда да ол баскалардын тасийрин калай болса солай кабыл етип ямаса тап солайынша калай болса солай бийкарлай отырып харекет етеди.

Батыллык-бул тийкарлы хам тураклы шешимлерди оз уакытнда кабыл етиу және хешкандай иркилместен оларды орынлауды колга алуу укыбы болады. Батыллык асиресе курамалы жагдайларда, бирнеше мумкиншиликлерден биреуин танлап алууга болатугун жерде хам харекет бираз тауекелшилик етиу менен де байланысly болган жерде де аттан анык коринеди.

Шешимди оз уакытнда кабыл етиу-шешимди зарурли пайытта, буны жагдайлар талап еткен уакытта кабыл етиуди билдиреди. Журекли адам егерде адамлар оган асыкпауга мумкиншилик берсе, шешимди кабыл етиуге асыкпайды. Бул оган жагдайды ен жаксы тусинип алууга, онын анагурлым дурыс бахалауга, косымша маглыматлар топлауга хам тийкарлы шешимди кабыл етиуге мумкиншилик береді. Бирак зарурли жагдайларда ол жагдайга бейимлесип, дархал акылга ен мууапык келетугун шешимди кабыллай алады. Батылсыз адамлар керисинше я хатте ойлап кориуге улгерместен-ак шешимди асыгып-усигип кабыл етиуди, я шешимди оз уакытнда кабыл етиуде кешигип калады.

Шешимлердин тийкарланганлыгынын натийжеси олардын тураклылыгы болады. Ал журексиз адам оз шешиминин дурыслыгына исенбейди. Ол кабыл етилген шешимди мудамы кайта карайды, кейинге калдырады, бийкарлайды. Батыллыктын зарурли белгиси-шешимди орынлауды катты колга алуу болады. Ал батылсыз адам хатте шешимди кабыл еткеннен сон да гейде оз харекетлерин кейинге калдыруудын хар бир мумкиншилигине жармасып алып, шешимди орынлауга асыкпауга болады деп озин исендире отырып, шешимди амелге асырууга кирисиуге озин мажбур ете алмайды.

Батыллык ен акырында егерде буны жана жагдайлар талап етсе, кабыл етилген шешимнин орынланыуын иркиуди ямаса путкиллей токтатып таслауды назерде туталды.

Окыушыларда батылсызлыктын харкыйлы турлеринин дереклери хар турли болады. Булар жууапкершиликтен, кутилмеген акыбетлерден коркыу, бурынгы бир катар сатсизликлердин тийкарында оз кушлерине хам мумкиншиликлерине деген исенимин жойтып алуу және тагы баскалар болууы мумкин.

Табанлылык-бул кабыл етилген шешимлерди акырына шекем жеткериу, алга койылган максет жолындагы хар кандай тоскынлыкларды женип шыгып, оган ерисиу укыбы болады. Табанлы адам сатсизликке ушыраган уакытта онын руухы туспейди, ал керисинше, ол белгиленген нарсеге ерисиу ушын белин тагы да каттырак бууады хам бунын ушын жана жолларды және куралларды излейди. Табанлылык асиресе кыйын, зериктирерли, ауыр жумысты орынлаган уакытта аттан-анык коринеди.

Табанлылык-окыушылардын талим алуу хызметинин табыслы болып шыгууынын зарурли шартлеринин бири болады хам сонлыктанда табанлылыкты тарбиялау-мугаллимнин ен ахмийетли миннетлеринин бири болады. Мине усы сыпатка ийе болмаган, кишигирим сатсизликке ушыраудан-ак ускини куйылып калатугун кыйыншылыкларды женип шыгуу ушын айтарлыктай куш жумсамастан кыйыншылыклардан аулак болууга умтылатугун окыушыларга мугаллим тарепинен айрыкша дыккат аударылууы тийис.

Ерктин унамсыз сыпаты-ожетликти, табанлылыктан айырып таный билиу керек. Егерде табанлы адам унамлы характери аттан анык болган максетке умтылса, ожет адам акылга мууапык болмаган максетлерди гозлейди. Ожет адам кобинесе озинин хак емес екенин ангарады, ислеп атырган харекетлери акылга мууапык келмейтугынын тусинеди, бирак калай болса да хамме нарсени оз билдигинше ислеуге, оз айтканын болдырууга барынша умтыла отырып, ол надурис коз карасты коргауын дауам ете береді. Ожетлик тек босанлыкты буркеп турады, ойткени озин-ози тыйыу, кате екенин кобинесе ози де тусинетугун харекетлерден бас тартыу ожет адамнын колынан келмейди.

Ожетлик кобинесе мектеп окыушыларында гезлесип турады. Онын себеплери хар кыйлы болады. Гейде ол окпелеген баланын озине жасалган итибарсыз, адилсиз катнаска кырсыгып калууынын озине тан

тури болады. Кобинесе бул аса мактау, мапелеп осирiu, талапшанлыктын болмауы жагдайында оскен еркетай баланын ынжыклыгы болады. Кобинесе ожетлик асиресе жас оспиримлерде олардын мине усы сыпатты надурьс тусиниунин акьбети, олардын ожетликти табанлылыктын, кайсарлыктын, оз бетиншеликтин кориниси деп бахалауынын натийжеси болады. Ен акьрында ожетлик аса шаршаудын акьбети болуьыда итимал.

Сабырлылык (озин тута билиу) оз минез-кулкын мудаьы кадагалап баруу укьбы болады. Бул сыпат усы жагдайларда кажетсиз ямаса зьянлы деп ангарьлган харекетлерден озин тьйьу, хатте курамалы хам кьйын жагдайларда да сабырлы болуу укьбын назерде тутады. Сабырлы адам шыдамлы хам тозимли болады. Ол зарур болып калган жагдайда оган колайсызлыклар туудьрып атырган кемтарлыкларды бастан кешириуге, ауьрыуды бастан кешириуге, керек болып калган уакьтта оз мутажликлерин (ашлык,шоллеу,дем алыуга х.т.б. мутажлик) канаатландьрыуды ирkip туьруьга укьплы болады.

Буган карама карсы унамсыз сыпат-импульсивлик (импульсус-туртки,тилек деген латын созинен алынган)-даслепки тилекке карай, асыгыс турде, оз ис-харекетлерин ойлап шыкпастан харекет етиуге бейимлилик болады. Усы корсетилген сыпат кобинесе киши мектеп окуьшыларынын минез-кулкында коринеди. Минекей, маселен Азат. Ол огада кулшынгьш, сабакларда хатте ози ушын кутилмегенде сыбырлап айтып жибереди. Котеринкиликтин тасийри астында ол ойсызлык харекетти ислеь койьуу итимал. Жуда харекетшен, коллары тыныш таппайды. Созлердин жалгауын жутып жиберип, асыгып усигип сойлейди. Ауьрыуга шыдай алмайдыУ медициналык жактан ийне менен шаньшкан уакьтта азын-аулак ауьрыуды басынан кешириуге туура келгенде класста онын тек бир ози кууарьп кетти хам жылап жиберди.Мугаллим бундай балаларга айрькша кеуил болиуи, оларда сабырлылыкты тарбиялау бойынша системалы турде жумыс жургизуи педагогтын арнаулы максети болып калыуы тийис.

Сабырлылык мугаллимге де зарур болады. Сабырлы озине исенген, кажетсиз бакьра бермейтуьын, хар кандай жагдайларда албырап калмайтуьын, озин тута билмейтуьын мугаллим, каде болганындай-ак окуьшылар арасында улкен хурмет иззетке ийе болады.

Ер журеклилик хам батыллык озинин омирине хам ден саулыгына кауип тууьп туьруьуна карамастан, кемтарлыкты, азап-акьретти, жокшылыкты женип шыга отьрып, адамнын оз гозлеген максетине ерисиуге бел байлаганлыгы болады. Усы еки касийет ушын бир улыумалык нарсе кауип-катерли ис-харекетлерди орынлауга таяр туьруьшылык болады. Ер журеклилик деген бул анагурлым курамалы тусиник, ол тек батыл болуьды гана емес, ал хатте олим каупине бетпе-бет келген уакьтта кайсар, сабырлы хам озин тута билиушиликти, озине оз исинин хак екенине исениушиликти назерде тутады. Бизин Уатанымыздын ийгилиги ушын жанынан кешкен кахарман жауынгерлердин ер журеклилиги тап усьлай болды. Ер журеклилик мийнетте де пидакерлик пенен жумыс ислеуде де жузеге келиуи итимал.

Ал буган кайшы келетуьын унамсыз касийет коркаклык болады. Оз кара басын, оз жаны ушын коркьу адамнын ис-харекетлерин бийлеп алады, бундай адам усьнын натийжесинде оз миннетине кьянет етиуи мумкин.

Тартиплилик-бул оз минез кулкын саналы турде жамийетлик каделерге багьндыра алыушылык болады.

Тартиплилик-бул ерктин кисенлеп койьлыуы емес, керисинше каделерди саклау, режелерди орынлау адамнын жигерин рауажландьрады, оны гозлеген максетине ерисиу жолында сырткы хам ишки тоскынлыкларды женип шыгыуга ҒтийисҒ дегенди ислеуи ушын озинин Ғислегим келмейдиҒ деген косжакпаслыгын женип шыгыуга уьретеди. Албетте бул жерде соз коркьуга тийкарланган тартиплик, калай болса солай багына бериушилик тууралы емес, ала адам оган багына отьрып, бундай багынуьудын зарур екенин тусинетуьын тартип тууралы болып отьр.

Тартипсизлик, айтканды ислеьушилик кобинесе мектеп окуьшыларында, асиресе жас оспирим ул балаларда бакланып турады. Гейде бул коргенсизликтин акьбети болады. Бирак, бир катар жагдайларда тартипсизлик жас оспиримлерде харекетшенликтин улыума кушейип кетиуи, жигерлилик хам активлилик дарежесинин жокары дарежеде болуьуынын салдарынан келип шыгады. Оларда сондай коп куш топланады дейсен, хатте кушин неге жумсауында билмей калады. Егерде активлилик, ерклилик калайынша жумсауды билмеген жагдайда, бул нарсе кобинесе еркетайлыкка, тентекликке айтканды ислеьушиликке барып такалады. Ен кишкентай окуьшылардын тартипсизлиги оларды озинин минез-кулкын мектеп каделерине багьндыра алыуга адетлениудин болмауынан келип шыгады.

6.Ерк ис-харекетлерди ислеуге деген укьпты калиплестириу харекет етиуди ийелегеннен сон, ол ойыншыкларды хам колынан келетуьын баска затларды киши жасларында пайдаланыудан басланады.

Бала тайын ерк пенен тууьлмайды. Ерк турмыс процессинде асте акьрын жетилисип барады. Мектепке шекеьги тарбия жасындагы дауирде бала еркин осирiuде шанарак хам атираптагы коршаган орталык айрькша улкен роль ойнайды. Бала турмысында кобирек онын оз басламасы менен шолкемлестиретуьын ойын харекетлери тийкаргы орын алады.

Балалар мектепте окьй баслаулары менен олардын хызьмети, характери озгереди. Окуу тийкарынан мугаллим тарепинен берилген хам орынланыуына кейин баха койьлатуьын тапсырмаларга тийисли

хызмет болып табылады. Класстагы хам уйдеги тапсырмаларды индивидуал орынлаулары процессинде оқыушыларда оз-озин кадагалау, жамлесиу, оз бетиншелик хам баска еркли касийетлер жетилеседи. Мугаллимлер оқыушылардын барлык еркли харекетлеринде кызыгыу каншелли улкен роль ойнайтугынылыгын биледи хам бул кызыгыушылыкты мудама арттырып барыуга харекет етеди.

Оқыу процессинде оқыушыларда миннет мотивлери оседи хам дифференцияланады. Оқыушыны мугаллим хам ата ана алдындагы миннет гана емес, мумкин класс жамаати хам путкил мектеп алдындагы миннети де харекет етиуге, ислеуге ийтермелейди.

Томенги класс оқыушыларында ерк еле онша оспеген болады. Ерки харекетлер шанарак хам мектеп тарбиясы натийжесинде бирканша жетилескен болса да, еле импульслик озгешелигин жогалтпаган болады. Балалар улкен жастагылар басшылыгында кандайда бир ис ислеп атырганларында, олардагы жокары мотивлер томен мотивлерди токтатып кояды. Бирак оқыушы кандайда бир исти оз бетинше баслауга кирисиуи менен ак, онын жокары мотивке бойсынууына хеш кандай укыплы емеслиги кобинесе сезилип калады. Бала оз миннетин отеу ушын харекет етиуи зарурлигин сезеди, бирак тийкарында кобинесе минут сайын озгерип туратугын калеуине бойсынады. Томенги класс оқыушысы мугаллимнин еркин жаксы аткарады, бирак сондай болса ол оқыуда оз бетиншеликти хам басламаны кем корсетеди. Балалар оз турмысынын максетлери хаккында жууапкершиликти ойламайды, оларда еле тураклы тусиниклер жок. Бул ерк кемшиликлери оспиримлик жасларында асте-акырын жогалып кетеди.

Киши жастагы балаларда хакыйкый, тураклы ерк мотивлери тек гана тарбия натийжесинде гана кушейип барады. Киши жастагы оқыушы бала асиресе бир кыйлы хызметте узак уакыт еркине куш сала алмайды, сол себепли еркти тарбиялап барыуда баланын сол озгешелигин назерде тутуу хам оган узак уакыт талап ететугын бир кыйлы жумыс тапсырмау керек.

Улкен хам узактагы максетлер киши жастагы оқыушы балага еле ауырлык етеди, ол тек гана жакын, анык максетлерди гана тусинеди. Хаттеки сабак баслануында оқыушылардын алдына койылган максет те айырым уакытлары олар ушын ахмийетли болып коринбейди, оны ядынан шыгарып кояды хам оз жумыслары процессинде сол максетке амел етпейди.

Оқыу жумысы оқыушынын барлык психологик хызметин кайта курады, жууапкершилик хам узыйпа сезимлерин тарбиялайды, бул нарсе онын оқыу-уйрениу кыйыншылыкларын женип барыуына, оз тилеклерин узыйпа хам койылган максет талаптарына бойсындырууга жардем береді.

Солай етип оқыушынын хам мектептеги хам уйдеги барлык оқыу хызмети-еркти тарбиялаудын тийкары.

Бул жастагы балаларда унамлы ерки касийетлер менен бир катарда, айырым уакытлары шахстын унамсыз касийетлери де оседи, бул касийетлер улкенлердин тасийрине карсылык корсетууге хам карсы харекет етиуге умтылыуда пайда болады.

Айырым психолог хам педагоглар бул унамсыз касийетлердин пайда болууы баланын оз бетиншелигине тоскынлык етилиуине карсы наразылыгынын озине тан кориниси деп далиллейди. Бала оз максетине жетиуге, оз тилегин орынлауга умтылады. Оз айтканында турып, айтканын кылдырмакшы болады, егер ол буган бир неше мартебе ериссе, бундай минез-кулык тури беккемлениди хам адет болып калады. Кайсарлык сол калипте кушейе береді.

Мугаллим тарбия жумысында ата аналар менен жакын байланыста болууы зарур. Улкен жастагы балаларда киши мектеп жасындагы балаларга унамлы тасийир корсетиулері, хам бунын менен мугаллимнин тарбиялык жумысларына жардем берулері мумкин.

Озин ози тексеруу ушын сораулар, тапсырмалар хам тестлер

СОРАУЛАР

1. Ерк дегенимиз не?
2. Кушли ерк деп кандай еркке айтамыз?
3. Ерки ази адамлар кандай болады?
4. Ишки хам сырткы карсылыклар дегенимиз не?
5. Оларды калай жениу мумкин?
6. Ерки харекетлер кимлерге тан?
7. Еркке куш салуу балаларда кандай сезимлер пайда етеди?
8. Балаларда еркти тарбиялаудын ахмийети?
9. Еркин кандай унамсыз сыпатлары бар?
10. Ожетликтин себеплери неден?

Тестлер

1. Еркке куш салуу адамда кобинесе кандай сезимлер оятады?
 - а) кууаныу
 - в) канаатланыу
 - с) бийпаруалык

д) кеуилсизлик

е) уялыу

2. Ерки ази адамлар кандай болады?

а) уялшак, тартыншак болады.

в) баркулла баскалардын жардемине мутаж болады.

с) ис жакпайтугын ериншек болады.

д) коп сойлемейтугын ауыр минезли болады.

е) сойлемшек, тынымсыз болады.